І. П. ЮЩУК

ПРАКТИКУМ З ПРАВОПИСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Допущено
Міністерством освіти України

4-те видання

Київ «Освіта» 2000

ББК 81.2Ук
Ю99

Допущено Міністерством освіти України

(Рішення Колегії Міністерства освіти України.
Протокол № 14/3–18 від 22.12.99.)

ЮЩУК І. П. Практикум з правопису української мови.— 4-те вид.— К.: Освіта, 2000.— 254 с.

Посібник оптимально поєднує теоретичні положення й практичні завдання, що сприяє вдосконаленню правописних навичок учнів. Ілюстративно-текстовий матеріал характеризується пізнавальністю, виховною й естетичною функціями слова.

Посібник може бути використаний учителем для організації індивідуальної та групової роботи як на уроках, так і вдома, а також для самостійної роботи учнів старших класів, абітурієнтів, студентів.

© І. П. Ющук, 1989
© І. П. Ющук, 1994,
перероблене й доповнене
© І. П Ющук, 2000
© П. В. Машков,
художнє оформлення, 2000

ISBN 966-04-0078-0

ЯК КОРИСТУВАТИСЯ ПОСІБНИКОМ

У посібнику докладно розглядається правопис, викладаються найнеобхідніші загальнотеоретичні питання, наводяться у великій кількості ілюстрації до правил, даються тренувальні вправи з відповідями для самоперевірки. За посібником можна проводити як систематичне вивчення всього правопису, так і вибіркове повторення окремих розділів.

1. **Теоретичний матеріал** загального характеру міститься на початку кожного розділу, а також окремих підрозділів. Іноді, якщо це стосується тільки одного питання, він дається на початку параграфа. Без його знання неможливе повноцінне, свідоме засвоєння конкретних правописних правил.

Наприклад, щоб правильно виділити відокремлену обставину (§ 111), треба знати ознаки дієприслівників (§ 77), вміти членувати речення на найменші складові частини (§ 94), знаходити підмет (§ 95), присудок (§ 96), другорядні члени речення (§ 97), визначати межі груп слів у реченні (§ 98) та користуватися парними комами (§ 100).

2. **Правописні правила** сформульовані так, щоб вони були якомога стисліші й охоплювали якнайбільше правописних випадків. Іноді спочатку дається узагальнене правило, а потім ідуть уточнення до нього. Тому правила в параграфі треба вивчати у взаємозв'язку. Розбираючи те чи інше правописне правило, слід обов'язково повторити й відповідний теоретичний матеріал та проаналізувати всі приклади до нього.

Кращому запам'ятовуванню правописних правил повинні сприяти пояснення, що даються під заголовком «Та це ж просто...»

3. **Ілюстрації до правил** — це водночас і матеріал для диктантів з наступною самоперевіркою та самоаналізом допущених помилок.

Наприклад, для закріплення знань з правопису м'якого знака учитель організовує диктант, добираючи для нього речення з ілюстрацій до правил. При цьому перед кожним реченням вказується його код у посібнику: перші цифри — параграф, наступна — пункт параграфа і остання — номер речення. (Пояснення, які даються в квадратних дужках, диктувати не треба!)

Отже, диктант на правопис м'якого знака, складений з речень, може мати такий вигляд:

16.2.3. В нашій славній сторононьці невичерпних сил народ! 16.2.7. Сонце — немов дитя золоте в колисці синього неба. 16.3.2. Заходилися цвірінчати, джерготіти, путькати різні птахи. 16.3.4. Соловейко в темному гаї перший промінчик сонця вітає. 18.1.2. Мільйони свічок на каштанах звучать, наче дзвони ясної весни. 18.1.5. Тихо пливе блакитними річками льон. 12.4.2. Кінський тупіт завмирав удалині і врешті зовсім затих. 73.2.1. Не клич мене, весно, не чаруй і не ваб.

Так само можна організувати й словниковий диктант (теж на правопис м'якого знака), який матиме приблизно такий вигляд:

15.2. Мідь, путь, батько, близько. 15.3. Голуб, любов, повір, відправте. 16.1. Стань, стань, підносься, піднісся. 16.2. В землянці, неньці, неньчин. 16.3. Дзвякнути, велетенський, промінчик, читальня, тьмяний, різьбяр. 16.4. Багато облич, роздоріж, гіркий, ларки. 18.1. Батальйон, каньйон, портьєра. 12.4. Кінський, волинський. 63.1. Дев'ятнадцять, п'ятдесят, шістсот. 73.2. Розріж, станьмо, поставмо, повірте.

Учні за вказаними координатами легко знаходять у посібнику записані ними речення чи слова, звіряють їх, виправляють у себе помилки і тут же повторюють потрібні правописні правила.

Подібний диктант можна організувати на будь-яке орфографічне або пунктуаційне правило чи водночас на кілька правил. Диктанти можуть бути тривалістю як цілий урок, так і 5—10 хвилин.

Диктанти, призначені для самоперевірки, може проводити не тільки вчитель, а й самі учні або хтось інший, наприклад батьки вдома. А перевірятиме їх завжди той, хто писав, щоб відразу ж на місці з'ясувати для себе, чому треба писати так, а не інакше.

4. **Тренувальні вправи** є кількох видів: 1) із зашифрованими в них висловами; 2) з відповідями наприкінці посібника (вони позначені зірочками; 3) призначені для підсумкових диктантів (такі вправи супроводяться позначкою «контрольна») та ін.

Під час виконання вправ, у яких зашифровано афоризми, крилаті вислови, прислів'я тощо, не можна переставляти місцями слова та словосполучення. Інакше з підкреслених букв не складеться вислів. Якщо ж усе-таки бажане поєднання букв не виходить,— це свідчить, що десь трапилася помилка. У такому разі треба уважно перечитати правила і тільки тоді шукати її. Ні в якому разі не слід навздогад підставляти слова.

Виконуючи вправи, до яких наприкінці посібника даються відповіді, треба обов'язково підкреслювати орфограми та пунктограми, а на полях проти них виписувати вставлені букви чи розділові знаки. Це полегшить наступну звірку з відповіддю і

водночас сприятиме виробленню стійкої правописної пильності, без якої неможлива справжня грамотність.

Диктуючи речення із вправ, що мають позначку «контрольна», посилання в квадратних дужках треба пропускати. Учні скористаються ними лише тоді, коли їм треба буде шукати пояснення до своїх помилок.

Звіряти написане з надрукованим слід завжди уважно, вдумливо, без поспіху, бажано двічі, щоб знайти всі помилки. Адже будь-яка своєчасно не помічена й не виправлена помилка закарбовується в мимовільній пам'яті і стає причиною нових помилок.

I. ФОНЕТИКА І ПРАВОПИС

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОПИСУ

§ 1. Алфавіт

Знання алфавіту допомагає швидко й упевнено знаходити потрібні слова в словниках, статті в енциклопедіях та довідниках, назви в каталогах, прізвища в списках тощо.

1. В українському алфавіті 33 букви. Вони розташовані в такому порядку:

Аа, Бб, Вв, Гг, Ґґ, Дд, Ее, Єє, Жж, Зз, Ии, Іі, Її, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, ь, Юю, Яя.

Крім букв, в українському письмі використовуються ще знаки: ' (апостроф), ´ (знак наголосу), - (дефіс).

2. У розташуванні букв в алфавіті ніякої закономірності немає — такий порядок їх закріплено традицією. Алфавіт потрібно просто завчити напам'ять.

3. Розміщуючи слова в алфавітному порядку, враховують не тільки перші, а й усі наступні букви (апостроф, знак наголосу, дефіс при цьому до уваги не беруться). Наприклад, із трьох слів *космос, космічний* і *космонавт* першим має стояти слово *космічний* (у ньому п'ята буква *і*, а в інших — *о*), другим — *космонавт* (у ньому шоста буква *н*, а в слові *космос* — *с*).

Та це ж просто...

Допитливий. Легко сказати — вивчи алфавіт. Але ж у ньому 33 букви. А доведено, що людина може запам'ятати підряд лише від п'яти до дев'яти (7 ± 2) не пов'язаних між собою знаків.

Кмітливий. Я розбив усі букви на групи і пов'язав їх між собою. Спочатку запам'ятав шість букв: ***а, б, в, г, ґ, д***: потім ще п'ять: ***е, є, ж, з, и***; а далі склав ніби сполучення слів: 1) ***і — їй***; 2) ***коло мене о поросята***; 3) ***уф — ха, це чаша.*** І нарешті запам'ятав чотири останні букви ***щ, ь, ю, я.*** Як бачиш, вивчити алфавіт — це просто.

---

1. Розставте прізвища в алфавітному порядку.

Гамалія, Чубинський, Заньковецька, Ґжицький, Січинський, Кухаренко, Кальченко, Кметь, Івченко, Зюков, Абашев, Ухов, Опанасюк, Мстиславець.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте речення.

2. Слова в кожній групі розставте за алфавітом і запишіть у дві колонки.

1. Сад, вишенька, жайворонок, зерно, холодно, ліс, листопад, переліт, зранку, зовсім, доверху, чисто, здогад, личко, лицар, жердка, щітка, шланг, віз, горб, радощі, цукор. 2. Степ, стебельце, вівчар, зола, жар, вилов, відліт, вище, хороше, удруге, число, яйце, підріс, палац, питання, відступ, виступ, відплата, підрив, шарж, футляр, хром.

Ключ. З останніх букв записаних слів в одній і другій колонках повинні скластися прислів'я.

§ 2. Принципи українського правопису

Слова ми спочатку чуємо або вголос чи мовчки промовляємо, далі подумки розчленовуємо їх на звуки, а потім записуємо буквами. Але чи завжди букви точно відповідають звукам?

1. Найчастіше слова пишемо так, як вони звучать (у літературній вимові): [школа][1] — *школа*, [книга] — *книга*, [товариство] — *товариство*, [товарис'кий] — *товариський*, [гайок] — *гайок*, [бул'йон] — *бульйон*. Це **фонетичний** принцип написання слів.

2. Водночас дбаємо, щоб та сама частина слова (корінь, префікс, суфікс, закінчення) в усіх словах писалася однаково, незалежно від її звучання: вимовляємо [брацтво], а пишемо *братство*, бо *брат*; [снис'с'а] — *снишся*, бо *сниш*; [сниц'ц'а] — *сниться*, бо *снить*; [ве^{н}селий] — *веселий*, бо *вéсело*; [хниз'ц'і] — *книжці*, бо *книжка*. Це **морфологічний** принцип.

3. Іноді слова, які звучать однаково, пишемо по-різному, щоб розрізнити їхнє значення: *по-новому* (прислівник) *живемо* і *по новому* (прийменник з прикметником) *мосту*; *вдень* (завидна) і *в день* (у певний день); *Кривий Ріг* (місто) і *кривий ріг* (у тварини). Такий принцип називається **диференціюючим**, тобто **розрізнюючим**.

4. Деякі звуки в слові позначаємо на письмі саме так за традицією: [йасний] — *ясний*, [йіздовий] — *їздовий*, [шчучка] — *щучка*. Це **традиційний**, або **історичний**, принцип.

3. З наведених у звуковому і буквеному написанні слів доберіть по три приклади до кожного пункту поданих вище правил і запишіть їх.

[йуний] юний, [молодий] молодий, [солдац'кий] солдатський, [нагору] на гору, [прапор] прапор, [шчогла] щогла, [марс] Марс, [рожжарений] розжарений, [стежка] стежка, [проз'ба] просьба, [понашому] по-нашому, [йама] яма.

---

[1] Тут і далі в транскрипції прийнято такі умовності: а) дужка над [дж] [дз]. означає, що таке буквосполучення читається як один звук; б) риска біля букв справа ([н'], [л'], [с']) вказує на м'якість, а апостроф ([б'], [ш'], [г']) — на пом'якшення приголосних; в) подовжені приголосні передано подвоєними буквами ([л'л'], [н н'], [ш'ш']).

4*. Усі звуки в поданих словах на письмі позначаються за фонетичним принципом. Запишіть ці слова буквами.

[думка], [казка], [птаство], [ткацтво], [чесний], [корисний], [хвастливий], [француз'кий], [чес'кий], [сивас'кий], [ручний], [рушник], [дужчий], [важчий], [кан'йон], [батал'йон], [л'он].

5*. Керуючись морфологічним принципом написання слів, вставте пропущені букви в споріднених словах.

Багатий — бага..ство, люди — лю..ство, громада — грома..ський, студент — студен..ський, гігант — гіган..ський, турист — тури..ський, пропагандист — пропаганди..ський, молотити — мо-ло..ьба, просити — про..ьба, лічити — лі..ба, кіготь — кі..ті, віхоть — ві..ті, далекий — дал..ч, великий — вел..ч.

§ 3. Співвідношення між звуками і буквами

Письмо, яким ми користуємося, було створене понад 1100 років тому для старослов'янської мови. З часом воно змінювалося, удосконалювалось, а українські вчені пристосували його до звукової системи нашої мови. Але не повністю: деякі способи позначення звуків залишилися такими, якими вони були в давнину (традиційний принцип правопису). Через те букви в українській мові не завжди відповідають певним звукам.

1. Для звуків [дж] і [дз] немає окремих букв. Їх позначаємо буквосполученнями *дж* і *дз*: *ходжу*, *дзвоник*. Такі буквосполучення треба читати, як один нероздільний звук: [*ходжу*], [*дзвоник*].

Як два звуки буквосполучення *дж* і *дз* читаються лише тоді, коли *д* належить до префікса ***(від-, під-, над-, перед-, серед-)***, а *ж* або *з* — до кореня: *підживити, переджнивний, відзначити, середземний.*

2. Буквами *щ* та *ї* передаємо завжди два звуки — [шч] і [йі]: *щука, їжак, в'їзд.*

Буквосполучення *шч* в українській мові не вживається, замість нього пишеться буква *щ: Мелашка — Мелащин, блиск — блищати.*

3. Букви *я, ю, є:*

а) безпосередньо після приголосних позначають один звук [а], [у], [е] і м'якість попереднього приголосного: ***ляк*** [л'ак], ***люк*** [л'ук], ***лле*** [л'л'е];

б) в інших випадках — два звуки [йа], [йу], [йе]: ***яр*** [йар], ***баюра*** [байура], ***б'є*** [бйе], ***портьєра*** [порт'йєра].

4. Буквою *ь* позначаємо м'якість приголосних: ***блакить*** [блакит'], ***льон*** [л'он], ***каньйон*** [кан'йон].

* До вправ, позначених зірочкою, наприкінці книжки подано відповіді.

6. Поясніть різницю в значенні виділених однакових букв і буквосполучень.

Сяяти, м'якосердя, ягня, малюють, Рилєєв, підзеленити і подзеленькати, підземний і подзьобаний, віджити і воджу.

7. Чому римуються наведені пари слів, хоч кінцівки в них пишуться неоднаково? Запишіть ці слова в транскрипції.

Яр, жар; сад, ряд; пейзаж, пляж; в'юн, цвіркун; плющ, кущ; шхуна, дюна; йдеш, ллєш; моїх, сміх; мовчу, дощу; коліща, свіча; печера, портьєра; хата, ягнята; люди, груди.

8. У кожній парі допишіть слово, яке відрізнялося б від попереднього лише одним першим звуком (не буквою).

Джаз — г..., джміль — х..., дзень — д..., дзявкати — г..., дзьоб — л..., льон — с..., люк — л..., лак — л..., їсти — с..., юшка — в..., тяма — я..., ясно — р..., цькувати — о..., щенята — о... .

9. Прочитайте вголос, правильно вимовляючи звуки, позначені виділеними буквами.

1. Старе одживає, нове — народжується. (*Остап Вишня.*) 2. **Щ**овечора **дз**венить прозорий **дз**ба́нок твій над тихим **дж**ерелом, **що** в теплій мураві **дз**юркоче. (*М. Рильський.*) 3. І **дз**дзвонили над **дж**мелями **дз**вінки-**дз**віночки лісові. (*М. Вінграновський.*) 4. Зорі тонко подзенькують: «**Дз**інь-**дз**інь»,— **дз**вінко подзенькують, мов на люстрі кришталь. (*Б. Олійник.*) 5. Мати вийшла на ґанок і дивиться в небо. (*Б. Олійник.*) 6. **Щ**ебечуть і **дж**ерґотять пташки та шурхотять ящірки в траві. (*Марко Вовчок.*) 7. Гілки квіток сплелися на вікні, неначе ґрати. (*Леся Українка.*)

10. Випишіть у три колонки слова, у яких: 1) звуків і букв порівну; 2) звуків менше, ніж букв; 3) звуків більше, ніж букв.

Радію, праця, рідня, дзюркіт, авіалінія, алюміній, дощ, жолудь, емальований, цятка, об'їзд, сім'я, розбуджений, електродзвоник, троє, ячмінь, льон, ідея, обсаджувати.

Ключ. З перших букв повинен скластися вислів Максима Горького.

11. Слова, подані в транскрипції, запишіть буквами. Зверніть увагу на розбіжності між вимовою і написанням.

1. [хо͡джу], [посаджу], [кукуру͡дза], [на͡дзижчати], [надзвичайний]. 2. [ґанок], [ґелґотати], [ґу͡дзик], [голос]. 3. [крайіна], [зайіду], [зайду], [кушч], [мурашчин], [шчука], [штука]. 4. [йасно], [р'асно], [кайук], [кан'ук], [кр'ук], [крук], [мийе], [син'е]. 5. [ден'], [дин'а], [л'амка], [латка], [л'ул'ка], [лутка].

§ 4. Значущі частини слова

Український правопис у своїй основі фонетико-морфологічний, тобто враховує не тільки звучання слова, а й його будову. Тому, щоб правильно написати слово, треба знати, з яких частин воно складається.

У словах ми виділяємо основу і закінчення, а в основі — корінь, префікс і суфікс.

Визначаючи частини слова, потрібно орієнтуватися не на його написання, а на вимову, на звуковий склад.

1. Щоб знайти основу й закінчення, зіставляємо між собою різні форми того самого слова. Незмінна частина слова буде **основою**, змінна — **закінченням**.

Іменник змінюємо за відмінками й числами: ***сімй-а** (сім'я), **сімй-і, сімй-у, сімй-ею, сімей, сімй-ам, сімй-ами, сімй-ах.***

Прикметник (і дієприкметник) змінюємо за відмінками, родами й числами: ***син'-ій, син'-ого, син'-ому, син'-а, син'-ої, син'-у, син'-ою, син'-е, син'-і, син'-іх, син'-іми.***

Дієслово змінюємо за особами й числами: ***сидж-у, сид-иш, сид-ить, сид-имо, сид-ите, сид'-ать; працюй-у, працюй-еш, працюй-е, працюй-емо, працюй-ете, працюй-уть.***

2. Щоб визначити **корінь**, зіставляємо між собою різні споріднені слова й виділяємо в них спільну частину: *пере-**буд**-ова, **буд**-івництво, з-**буд**-ую; за-**мрій**-аний, **мрій**-емо, **мрій**-ний, **мрій**-а; за-**зор'**-іти, **зор'**-аний, **зор'**-а, **зір**-ка.*

3. Після того як знайдемо закінчення й корінь, виділяємо **префікс** (стоїть перед коренем) і **суфікс** (стоїть між коренем і закінченням): *при-береж-**н**-ий, по-прац-**ує**-мо (попрацюємо), по-двір-**й**-а (подвір'я).*

4. При цьому треба мати на увазі, що окремі звуки в коренях і суфіксах можуть **чергуватися**: *їзд-иш, їжджу; гн-ав, жен-у; рок-и, річ-ний.*

---

12. Подивіться, як треба визначати будову слова. Після цього самостійно розберіть подані слова і свій аналіз звірте з аналізом, що в книжці.

Слово	Префікс	Корінь	Суфікс	Закінчення
Зв'язок	*з*	*в'яз*	*ок*	—
перев'язаний	*пере*	*в'яз*	*ан*	*ий*
відв'яжу	*від*	*в'яж*	—	*у*
в'язка	—	*в'яз*	*к*	*а*
зав'язь	*за*	*в'язь*	—	—
Відзначений	*від*	*знач*	*ен*	*ий*
відзначають	*від*	*знач*	*ай*	*уть*
позначка	*по*	*знач*	*к*	*а*
значок	—	*знач*	*ок*	—
знак	—	*знак*	—	—
Побоїще	*по*	*бой*	*іщ*	*а*
бойовище	—	*бой*	*овищ*	*е*
боєць	—	*бой*	*ець*	—
бійця	—	*бій*	*ц'*	*а*
(з) боями	—	*бой*	—	*ами*
прибій	*при*	*бій*	—	—
б'є	—	*бй*	—	*е*

13*. Визначте будову слів за наведеною в попередній вправі схемою.

1. Міняю, міняємо, зміна, змінний, беззмінний, мінливість. 2. Прізвище, прозваний, прозивають, звемо, звуть, назва. 3. Течія, тече, текучий, стічний, потічок, протока. 4. Зм'яклий, розм'якає, пом'якшений, м'якість, м'якуш. 5. З'єднаю, роз'єднаний, приєднаний, об'єднує, єдність. 6. Село, селянин, сільський, поселений, оселя. 7. Тру, стер, стираю, витираю, потертий, потеруха.

14. Запишіть слова в кожній частині за їхньою будовою в такому порядку (буквами *п, к, с, з* позначено відповідно префікс, корінь, суфікс, закінчення): 1) *п+к+з*; 2) *п+к+с+з*; 3) *п+к+с*; 4) *к+з*; 5) *п+к*; 6) *к+с*; 7) *к+с+з*.

1. Кінний, орач, обв'язаний, затінок, довіра, іскра, розквіт. 2. Бачиш, об'їзд, роз'яснений, істинний, трудар, окраєць, віддяка. 3. Запал, ідея, нагода, проміжок, орлиний, носій, експортний.

Ключ. З перших букв прочитаєте закінчення: 1) давнього латинського вислову «*Через терни...*»; 2) українського прислів'я «*Пташку пізнати у польоті, а людину — ...*»; 3) українського прислів'я «*Вчитися ніколи...*».

§ 5. Українські та іншомовні слова

Правила написання українських та іншомовних (тобто таких, що недавно запозичені з інших мов) слів часто бувають зовсім різними. Тому для правопису важливо вміти розрізняти їх.

1. Майже всі слова, які починаються на *а, е*, і більшість на *і* — іншомовного походження: *абажур, абрикос, абсолютний, автомобіль; евкаліпт, екзотичний, електрика, ефір; ідея, інструмент, історія.*

2. В іншомовних словах бувають збіги голосних: *біолог, буржуазія, віртуоз, ідеал, океан, поет, стереоскоп.*

В українських — збіги голосних можливі лише на межі префікса й кореня: *виорати, приозерний, наодинці.* Таких слів небагато.

3. Іншомовним словам властиві важкі для вимови збіги приголосних: *абстрактний, демонстрант, ландскнехт, матч, пункт, пюпітр, сандвіч, смокінг, тембр, шифр.*

4. Іншомовного походження всі ті слова, які мають звук [ф]: *фабрика, фігура, фрукт, футбол, графік, сифон, торф* (за винятком трьох слів: *Фастів, форкати, фе*).

5. В іншомовних словах не чергуються *о, е* з *і* та немає випадних *о, е*: бетон — *бетону* (пор. українське: *дзвін — дзвону*), *камін — каміна* (пор.: *камінь — каменя*), *ваніль — ванілі* (пор.: *сіль — солі*), *бюлетень — бюлетеня* (пор.: *день — дня*), *артишок — артишока* (пор.: *кусок — куска*).

Але є чимало й українських слів, у яких голосні не чергуються й не випадають: *тінь — тіні, ліс — лісу, холод — холоду, берег — берега, приятель — приятеля.*

6. В іншомовних словах рідко виділяються префікси й суфікси, а корінь може мати три і більше складів: *вітамін, галюцинації, гіпотенуза, дисципліна, кандидат, температура, целюлоза.* Якщо ж і виділяємо префікси і суфікси, то вони відмінні від споконвічно українських: ***а-**симіляція, **ди-**симіляція; **де-**дуктивний, **ін-**дуктивний; **екс-**порт, **ім-**порт; **транс-**плантація, **ре-**плантація; **демокра-т-изм, демонстр-ант, демонстр-ація.***

7. Частина іншомовних слів з кінцевим голосним не відмінюється: *амплуа, кенгуру, кіно, метро, пюре, рагу, радіо, шосе.* Запозичений іменник *пальто* в українській мові відмінюється: *пальта, пальтом* і т. д.

Та це ж просто...

Допитливий. В іншомовних словах, як неважко здогадатися, є ознаки різних мов світу: і латинської, і грецької, і французької, і німецької, і хтозна ще якої. Як їх запам'ятати?

Кмітливий. А я зібрав усі ці ознаки в одному слові: *аерофільтр.* Воно починається на *а*: є збіг голосних *ае*, є важкий для вимови збіг приголосних *льтр*, є звук [ф]; нема випадного *е* (як у нашому слові *вітер — вітру*), звук [і] не чергується з [о] або [е]; багатоскладовий корінь.

---

15. Випишіть у дві колонки: 1) іншомовні слова, 2) українські слова.

1. Кенгуру, комплекс, нашвидку, ескадрилья, інструктор, молот, портьєра, авангард, спів, соловейко, журі, прогрес, поет, вітер, річ, філігрань, екіпаж, колесо, покіс, політ, силікати, азимут, радощі, таксист, трансмісія. 2. Зупинка, інтермецо, механік, кіно, столяр, вікно, рогіз, масштаб, внизу, віньєтка, матч, канікули, грім, сніг, кабінет, штепсель, стіл, сутінки, бутерброд, хліб, абревіатура, інтеграл, комюніке, високо, каучук, нетто, щоденник, око.

Ключ. З останніх букв виписаних слів прочитаєте: 1) вислів Р. Роллана; 2) українське прислів'я.

16*. Перевірте себе, чи ви добре знаєте правопис іншомовних слів. Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Слова, подані російською мовою, запишіть українською.

1. Винищувач важко приземлився без (шасси), знявши хмару куряви. (*О. Довженко.*) 2. Гаряче повітря танцювало (тарантеллу) по скелях, а в сірих маслинах (цикады) грали на (кастаньетах). (*М. Коцюбинський.*) 3. Сумні (кипарисы) стримлять у блакить. (*В. Сосюра.*) 4. Нудьгує (Эвридика), блукає понад Летою сама. (*С. Йовенко.*) 5. Тепер в (Элладе) той лиш має славу, кого похвалить (Рим). (*Леся Українка.*) 6. (Архимед) убитий був рукою невігласа, не встигши теореми докінчити. (*Леся Українка.*) 7. Постаріють (транзистор) і (компьютер), в минувшину підуть, як патефон, залишиться (Шекспир). (*С. Йовенко.*)

§ 6. Вживання великої букви

Велика буква вживається з розрізнювальною метою (диференціюючий принцип правопису).

1. З великої букви пишеться перше слово в реченні. *1. Щоб прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці. (М. Коцюбинський.) 2. Довго ми — ой, як то ще довго! — тинялись в чужій стороні. (Панас Мирний.) 3. І ми вертаєм... у вічну казку... до матерів. (Б. Олійник.)*

2. З великої букви пишуться всі слова (крім загальних назв типу *письменник, князь, село, область, море, планета, сузір'я* і под.):

а) в іменах, прізвищах, прізвиськах, псевдонімах: *письменник Іван Семенович Нечуй-Левицький, Леся Українка, Каменяр* (про І. Я. Франка), *князь Ярослав Мудрий*;

б) у власних назвах міфологічних істот, персонажів, кличках тварин: *бог Перун, Дажбог, Зевс, Юпітер, Антей; Червона Шапочка, Дід Мороз, Вовк, Мальований Стовп; кінь Орлик, кіт Жовте Око, собака Білий Бім Чорне Вухо*;

в) у власних астрономічних, географічних назвах, назвах держав, республік, населених пунктів, споруд, урочищ тощо: *Чумацький Шлях, галактика Велика Магелланова Хмара, сузір'я Великий Віз, Полярна зірка, планета Земля, Європа, Волино-Подільська височина, Карпатські гори, мис Доброї Надії, ріка Дніпро; Київська Русь, Українська Народна Республіка, Сполучені Штати Америки, Республіка Острови Зеленого Мису; місто Біла Церква, село Нове Село, Голосіївський парк, вулиця Ярославів Вал, набережна Лейтенанта Шмідта*;

г) у назвах найвищих вітчизняних і міжнародних організацій та деяких найвищих посад, почесних звань: *Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Організація Об'єднаних Націй, Голова Верховної Ради України*;

ґ) у назвах найважливіших релігійних понять: *Бог, Святий Дух, Син Божий, Мати Божа, Біблія, Євангелія.*

3. З великої букви пишеться тільки перше слово:

а) у назвах різних установ, організацій і партій: *Міністерство освіти України, Львівський державний університет ім І. Франка, Київська середня школа № 145, Центральний парк культури і відпочинку, Демократична партія України*;

б) у назвах історичних подій, державних, міжнародних та релігійних свят: *Коліївщина, Семирічна війна, Паризька комуна; День знань, Свято української мови, Міжнародний жіночий день, Різдво, Великдень, Зелені свята*;

в) у назвах, що беруться в лапки: *роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», картина «Перед грозою», готель «Золотий колос», фірма «Світанок», магазин «Вироби з дерева», медаль «За відвагу».*

---

1. Засновником і першим президентом Української академії наук був **Володимир Іванович Вернадський**, вчений зі світовим

іменем. 2. Звідси, з північного заходу і з північного сходу, скеровують свій плин до морів **Чорного** й **Азовського** всі річки басейну **Дону, Дніпра** й **Південного Бугу.** (*Ю. Смолич.*) 3. Вабить знов мене **Чумацький Шлях**, що осінні перетнув сузір'я. (*П. Дорошко.*) 4. Мов пущене ядро з гармати, **Земля** круг **Сонця** творить цикл. (*П. Тичина.*) 5. На північ від **Богуслава**, в урочищі **Маслів Став**, жив хутором старий козак **Добридень**. (*Петро Панч.*) 6. Підбилися в зеніт **Волосожари**, і каже казку зірка до зорі. (*В. Стус.*)

---

4. Якщо власну назву вжито в загальному значенні, але в підкреслено позитивному плані, то вона пишеться з великої букви, в інших випадках — з малої: *нам потрібні* ***Мічуріни й Симиренки***; але: *новітні* ***наполеони*** (завойовники), *жалюгідні* ***квіслінги*** (зрадники), *ударив* ***перýн*** (грім), ***іван-чай*** (трава), ***ампер*** (одиниця сили струму — від прізвища фізика А. Ампера).

---

1. Наш люд має в собі багато сили, щоб родити **Шевченків, Федьковичів** і **Франків**. (*В. Стефаник.*) 2. Гей, нові **Колумби** й **Магеллани**, напнемо вітрила наших мрій! (*В. Симоненко.*) 3. Є святині, яких не діткнути ні **монбланами** жовтої преси, ані хитрим ефіроблудом політичних ерзац-**дантесів**. (*Л. Забашта.*) 4. Щодень **пілати** розпинають, морозять, шкварять на огні! (*Т. Шевченко.*) 5. Не всі стародавні греки були **афродітами, геркулесами, аполлонами**, але в них був ідеал краси, і вони бачили її в різних проявах, увічнювали її. (*О. Довженко.*)

---

5. Утворені від власних назв присвійні прикметники на *-ів* (*-ов-, -ев-*) та *-ин-* пишуться з великої букви, відносні прикметники на *-ськ(ий)* — з малої: ***Грінченків*** *словник,* ***Шевченкове*** *слово,* ***Бідишева*** *пісня,* ***Сосюрина*** *лірика;* але: ***шевченківські*** *традиції,* ***дніпровська*** *(і* ***дніпрова****) хвиля,* ***київські*** *вулиці.*

Якщо присвійні прикметники на *-ів* (*-ов-, -ев-*) *та -ин-* входять до складу фразеологізмів або наукових термінів, то вони пишуться з малої букви: ***ахіллесова п'ята*** (вразливе місце), ***авгієві стайні*** (щось занедбане), ***дамоклів меч*** (постійна загроза), ***прокрустове ложе*** (надумане неправильне мірило), ***сізіфова робота*** (марна праця), ***петрів батіг*** (рослина), ***архімедова сила, бертолетова сіль, віттова хвороба.***

---

1. І шовкові небеса, і вишневі зорі кличуть нас в **Шевченків** сад. (*Т. Масенко.*) 2. Шумітиме **дніпрова** течія, в космічні далі мчатимуть ракети. (*Д. Луценко.*) 3. Я думаю, під **дамокловим** мечем краще, ніж під павутиною, бо там людина себе величніше почуває. (*Леся Українка.*) 4. Віджив той голос, наче **грецькі** хори. Вмирав актор, **шекспірівський** король. (*Л. Костенко.*)

---

6. З великої букви пишуться слова, вжиті в шанобливому чи піднесено-переносному значенні: *звертаюся до* ***Вас, дорогий учителю; наша Батьківщина; Збройні Сили; Високі Договірні Сторони.***

---

1. Спасибі **Вам**, мамо, за **Ваше** тепло і довгі недоспані ночі. (*Д. Луценко.*) 2. Я єсть народ, якого **Правди** сила ніким звойована ще не була. (*П. Тичина.*) 3. На високому **Пагорбі Слави** верби тужливо шумлять. (*В. Лучук.*) 4. Уже пломеніють в ранковій зорі золочені вежі **Країни Надії**. (*І. Жиленко.*) 5. Стільки віків у людині зростає **Людина.** (*І. Жиленко.*)

17. Чому в реченні *Постають Уральські гори, широчінь полтавських нив.* (*І. Муратов.*) слово *Уральські* написано з великої букви, а *полтавських* — з малої?

18. Випишіть з «Історії України» 20 прикладів різного вживання великої букви у власних назвах.

19*. Перепишіть, розкриваючи дужки; букви, де треба, замініть великими.

I. 1. Земле (ш)евченкова, (з)емле (ф)ранкова, ниво, засіяна щастям-добром, вічна твоя соловейкова мова, вічна розмова (д)ністра із (д)ніпром. (*Д. Павличко.*) 2. Народжує (а)нтеїв земля. (*Л. Забашта.*) 3. Прийдешні (с)ократи до суті ітимуть крізь сутінь. (*Б. Олійник.*) 4. За свічадо було б мені (о)ко (м)орське[1] поміж гір, а за стелю — небес голубі і бездонні намети. (*Л. Забашта.*) 5. Нескінченний (ч)умацький (ш)лях[2] простягався у вічність двома велетенськими кривими коліями. (*О. Довженко.*) 6. Тяглись повільно в сутінках підводи (ч)умацьким шляхом[3] млявої доби. (*Б. Олійник.*) 7. Найвеселіше ж було на (р)іздво та (н)овий (р)ік. (*А. Кащенко.*) 8. Один кінь у нас звався (м)урай, другий — (т)ягнибіда. (*О. Довженко*).

II. 1. Розливався (д)ніпро, дочекавшись приходу весни, і в турбінах вода клекотіла, як (с)іч (з)апорізька. (*Д. Луценко.*) 2. З боків назустріч пароплаву (д)ніпровські береги пливуть. (*П. Дорошко.*) 3. До (д)ніпра бредуть, як (г)уллівери, з (о)болоні[4] зведені доми. (*Д. Луценко.*) 4. Лебединою піснею літа айстри в (к)иївських парках цвітуть. (*М. Нагнибіда.*) 5. Уже (в)олосожар піднявся, (в)із на небі вниз повертавсь, і дехто спати укладався. (*І. Котляревський.*) 6. Цвіли над шляхом (п)етрові батоги. (*І. Цюпа.*) 7. Моя (б)атьківщина — подолана ніч, на кремені виросли колос. (*М. Рильський.*) 8. Всяк (ш)отландець вільний пан своєї (б)атьківщини. (*Леся Українка.*)

§ 7. Правила переносу частин слова

Слова з рядка в рядок переносимо так, як у вимові вони діляться на склади: *до-ро-га, стеж-ка, чай-ка, гіл-ка, по-льо-вий.* Отже, переносити можна тільки такі слова, які мають два чи більше складів.

---

[1] Народна назва озера Синевир у Карпатах.
[2] Скупчення зірок.
[3] Звичайна дорога, якою їздили чумаки.
[4] Житловий масив у Києві.

До цього основного правила є ряд застережень.

1. Одна буква не залишається і не переноситься: *сі-м'я* (а не «сім'-я»), *яг-ня* (а не «я-гня»), *їж-джу* (а не «ї-жджу»). Через те не можна ділити для переносу такі слова, як *алея, олія, шия, яма, мрія* і т. д.

2. Не можна розривати *дж, дз,* якщо вони позначають один звук (див. § 3, п. 1): *хо-джу* (а не «ход-жу»), *пі-джак* (а не «піджак»), *кукуру-дза* (а не «кукуруд-за»).

Якщо *дж, дз* позначаються два звуки (*д* належить до префікса, а *ж* чи *з* — до кореня), то їх слід розривати: *над-звичайний* (а не «надз-вичайний»), *від-жити* (а не «ві-джити»).

3. При переносі складних слів не можна залишати в попередньому рядку букв другої основи, якщо вони не становлять складу: *біло-сніжний* (а не «білос-ніжний»), *земле-трус* (а не «землет-рус»).

4. Не можна відривати скорочень від слів, яких вони стосуються: ***О. Т.*** *Гончар* (а не «**О. Т.** / Гончар»), ***п.*** *Ірченко* (а не «**п.** / Ірченко»), *1984 р.* (а не «1984 / р.»), *100 кв. м* (а не «100 / кв. м» і не «100 кв. / м»). Також не можна розривати самих скорочень: *ЧАЕС, ЛАЗ-105, вид-во, і т. д., та ін.*

5. Не переносяться в наступний рядок розділові знаки (крім тире). Отже, рядок не можна починати крапкою, комою, двокрапкою, крапкою з комою, знаком оклику, знаком питання, дефісом.

6. У решті випадків можна довільно переносити слова за складами: *ви-йшов* і *вий-шов; бра-тство, брат-ство, братс-тво* і *братство; юна-цький* і *юнаць-кий; оде-ський* і *одесь-кий.*

Але при цьому треба стежити, щоб не спотворювався зміст слова. Тому краще переносити *брат-ство,* ніж *бра-тство; на-гляд,* ніж *наг-ляд; про-мчати,* ніж *пром-чати.*

---

20. Випишіть слова в три колонки: 1) ті, яких не можна переносити (*юнак*); 2) ті, при переносі яких можна залишати дві перші букви (*юн-нат*); 3) ті, при переносі яких можна залишати три перші букви (*юна-цький*). Те саме слово, якщо його можна по-різному переносити, записуйте в різні колонки (*рі-зний* і *різ-ний*).

1. Армія, відступ, орел, умію, склад, ґудзик, іти, згин, рясно, обмию, оазис, раджусь, збуджене, яма, ящик, об'єм, саджанці, підзвіт, око, вздовж, вимір, ясно, ясен, оса, зумію. 2. Піджива, сплав, кряж, подзвін, в'яне, ями, підземний, ущент, інструмент, розірвані, джгут, перепел, яничар, усі, юні, годжусь, надзвичайне, гайок, задзижчати, ірис, в'юн, удвох, книголюб, іду, ярмо, уміє, перекладач, сиджу, ялина.

Ключ. З останніх букв виписаних слів прочитаєте: 1) вислів М. Рильського; 2) вислів О. Гончара.

21. Чому подані переноси небажані, хоч помилками їх вважати не можна?

Неж-даний, прос-лужити, зас-телити, приз-вати, пі-дробити, відро-бити, нас-тупати.

§ 8. Класифікація приголосних

Чимало правил правопису залежить від певних властивостей приголосних звуків.

Приголосні звуки розрізняють за наявністю голосу й шуму (голосові зв'язки дрижать дуже, трохи чи зовсім розслаблені) і за місцем перепони на шляху видихуваного повітря (на губах, на зубах, на передньому піднебінні чи в задній частині ротової порожнини).

1. За наявністю голосу й шуму приголосні звуки поділяються на: а) **сонорні** (звучні) — у них голос переважає над шумом (приклади див. нижче в таблиці); б) **дзвінкі** — у них шум переважає над голосом; в) **глухі** — утворені тільки з шуму (голосові зв'язки не дрижать).

Дзвінкі й глухі приголосні утворюють пари, наприклад: [б] — [п], [д] — [т], [з] — [с], [ж] — [ш] і т. д. Не має пари лише глухий [ф]. Цей звук запозичений і буває тільки в іншомовних словах (див. § 5, п. 4).

2. За місцем перепони приголосні поділяються на: а) **губні**; б) **зубні**; в) **передньопіднебінні**; г) **задньоротові**.

Таблиця приголосних звуків

За наявністю голосу і шуму	За місцем перепони			
	Губні	Зубні	Передньопіднебінні	Задньоротові
Сонорні	[м] [в]	[н] — [л]	[р] [й]	— —
Дзвінкі	[б] —	[д] [д͡з] [з]	[д͡ж] [ж]	[г] [ґ]
Глухі	[п] [ф]	[т] [ц] [с]	[ч] [ш]	[к] [х]

Примітка. Про м'які приголосні див. § 15.

Крім того, за звучанням виділяють ще такі групи:

а) **шиплячі**: [д͡ж], [ж], [ч], [ш];

б) **свистячі**: [д͡з], [з], [ц], [с].

Шиплячі і свистячі приголосні утворюють пари: [д͡ж] — [д͡з], [ж] — [з], [ч] — [ц], [ш] — [с].

Та це ж просто...

Допитливий. Сонорні я запам'ятав по тому, що вони не мають пар серед глухих. А парні дзвінкі й глухі я розрізняю за допомогою пальців, прикладаючи їх до гортані: якщо голосові зв'язки дрижать — дзвінкі, якщо не дрижать — глухі. Щоб вимовити губні, треба обов'язково стулювати губи. При вимові зубних кінець язика торкається зубів або ясен над самими зубами. А задньоротові, здається, творяться аж у гортані чи в глотці.

Кмітливий. А я з тих груп приголосних склав собі різні вислови, які позапам'ятовував: сонорні — *«ми винили рій»* (вимов без голосних — і залишаться самі

сонорні); глухі — *«усе це кафе» «Птах і чаша»;* губні — *«мавпа буф»;* зубні — *«де ти з'їси ці лини»;* шиплячі — *«ще їжджу»* (у транскрипції [шч]е ї[ж͡дж]у; а щоб пригадати свистячі, треба шиплячі вимовити по-дитячому: *«сце їздзу»*.

---

22. Випишіть у три колонки слова, що починаються: 1) на сонорний; 2) на дзвінкий; 3) на глухий.

Жасмин, трубач, серце, яструб, ледве-ледве, кипарис, джерельце, грім, віз, фонтан, дзеркало, насип, число, ювелір, пейзаж, їзда, багаж, черевики, матрац, двигун, щит, радощі, шуміти, згадка.

Ключ. З останніх букв прочитаєте вислів В. Сухомлинського.

23. Випишіть у три колонки слова, що починаються: 1) на губний; 2) на зубний; 3) на шиплячий.

Дощ, п'ятниця, жарт, щонайкраще, зерно, в'юк, грань, надріз, дзвін, брязкіт, час, шлях, цятка, тьмяний, клопіт, м'ясо, джерело, льодохід, шов, фельдшер, щілина, хитрощі, сонце, виріб, товариш, шукає, м'ята, радість, чекаєш.

Ключ. З останніх букв прочитаєте до кінця прислів'я: «*Голова* — ...»

24. У таблиці цифрами вказано кількість приголосних різних розрядів у кожному слові. Таку саму таблицю накресліть у себе в зошиті і самостійно розберіть ці ж слова, а потім звіртеся з аналізом, поданим у таблиці.

Слово і його транскрипція	За наявністю голосу й шуму			За місцем перепони		
	сонорні	дзвінкі	глухі	губні	зубні	шиплячі
журавель [журавел']	3	1	0	1	1	1
горобець [горобец']	1	2	1	1	1	0
джміль [д͡жм'іл']	2	1	0	1	1	1
ящірка [йашч'ірка]	2	0	3	0	0	2
бур'ян [бурйан]	3	1	0	1	1	0
земля [земл'а]	2	1	0	1	2	0

25*. Визначте кількість різних приголосних у кожному слові за наведеною в попередній вправі схемою.

1. Жито, пшениця, ячмінь, гречка, кукурудза, соняшник, щавель. 2. Вишня, груша, яблуня, порічки, шипшина, полуниці, ліщина. 3. Троянда, півонія, жоржина, хризантема, шавлія, посаджений, вирощений. 4. Чебрець, нехворощ, пижмо, чистотіл, спориш, м'ята, реп'ях. 5. Шпак, щиглик, жовтобрюшка, синиця, дятел, дзьоб, бджола.

§ 9. Правопис дзвінких та глухих приголосних

Сонорні приголосні завжди вимовляються чітко: *дим, рів, сон, орел, вир, гай, сонце, гурт, черемха, жовтий.* Тому при позначенні їх на письмі ніяких труднощів не виникає.

Сплутати можна лише парні дзвінкі і глухі, які іноді звучать однаково: *призьба* і *просьба* [проз'ба], *ходьба* і *молотьба* [молод'ба], *нігті* [н'іхт'і] і *віхті.* Тому при позначенні їх на письмі треба пам'ятати таке.

1. **Дзвінкі приголосні** в літературній вимові завжди звучать дзвінко — і в кінці слова *(гриб, плід, вуз, важ, міг)*, і перед глухими приголосними *(рибка, гадка, везти, дужка, могти)*.

Виняток становить звук [г], який у словах *легко, вогко, нігті, кігті, дьогтю, дігтяр* (і похідних) вимовляється як [х]: [лехко], [вохко] і т. д. В інших словах звук [г] і перед глухими не втрачає своєї дзвінкості: *лягти* [л'агти], *могти* [могти], *бігти, бігцем, стерегти, тягти, одягти, домігся.*

У словах *тхнути, тхір, натхнений, натхнення* (і похідних) вимовляємо і пишемо *т* (хоч ці слова й походять від *дихати, надихати*).

---

1. **Стежка** стелиться бита поміж трав, серед жита. *(Л. Первомайський.)* 2. Було затишно і пахло **вогкістю.** *(А. Головко.)* 3. Любові **легкого** шляху не треба. *(Леся Українка.)* 4. У плоть мою, не навчену літать, впиваються, неначе **кігті,** зорі. *(Д. Павличко.)* 5. Була у прадіда сорочка, в **дьогті** прана,— на випадок чуми. *(П. Воронько.)* 6. У всякому ділі є свої майстри і своє, так би мовити, **натхнення.** *(О. Гончар.)* 7. З грудей мимоволі вирвалось **полегшене** й радісне **зітхання.** *(В. Козаченко.)*

---

2. **Глухі приголосні** перед дзвінкими уподібнюються до парних їм дзвінких: *боротьба* [бород'ба], *просьба* [проз'ба], *лічба* [л'і д͡жба], *вокзал* [вогзал], *футбол* [фудбол].

Щоб перевірити, яку букву написати в слові, треба сумнівний приголосний поставити перед голосним або сонорним: *боротьба — боротися, просьба — просити, повсякденний — всякий день, мимохідь — мимо проходячи, нігті — ніготь, віхті — віхоть, брязк — брязнути, мигтіти — мигнути, мабуть — має бути.*

У деяких словах написання таких приголосних не перевіряється: призьба, вогко, мерехтіти, вокзал, анекдот, футбол. Правопис цих слів треба запам'ятати.

---

1. Законів **боротьби** [*боротися*] нікому не зламати. *(П. Тичина.)* 2. Оце возовиця підходить, а там і **молотьба** [*молотити*]. *(А. Головко.)* 3. Ні розваги, ні **просьба** [*просити*], *ні* **грізьба** [*грозити*] — ніщо не помагало. *(М. Коцюбинський.)* 4. У **грубці** [*груба*] гуло — догоряли **скіпки** [*скіпочка*]. *(П. Воронько.)* 5. Поблідла місячна **скибка** [*скибочка*] висіла **низько** [*низенько*] над

сірим імлистим обрієм. *(В. Козаченко.)* 6. Над берегом висів солоний туман од дрібних **бризків** [*бризнути*]. *(М. Коцюбинський.)* 7. Очі сліпило **мигтючістю** [*мигнути, миготіти*] неба й води. *(О. Гончар.)* 8. Повітря було таке п'яне й повне щебетання, що **мимохіть** [*мимо хотіння*] бажалось руху, крику, реготу. *(М. Коцюбинський.)* 9. Вже скоро, **мабуть** [*має бути*], почнеться мітинг. *(В. Собко.)*

Та це ж просто...

Допитливий. Отже, в нашій мові переважає дзвінкість: сонорні завжди вимовляються дзвінко, дзвінкі не оглушуються, а глухі іноді стають дзвінкими.

Кмітливий. У правописі дзвінких нема нічого складного: пиши як чуєш. Тільки в шести словах вимовляємо [х], а пишемо *г*. Небагато й тих слів, у яких замість глухого чується дзвінкий: *боротьба, молотьба, отже, просьба, осьде, лічба, повсякденний, Великдень, аякже, якби, екзамен, вокзал, анекдот, рюкзак, айсберг, футбол.* Їх можна й запам'ятати.

---

26. Поясніть різницю в значенні співзвучних слів *казка* і *каска, гадка* і *гатка, мимохідь* і *мимохіть, гриб* і *грип.* Які ще подібні пари слів ви можете назвати?

27*. Перепишіть, добираючи з дужок потрібні букви.

I. 1. Мій поклик: праця, боро(т, д)ьба, свобода... *(І. Франко.)* 2. До правди тя(ш, ж)ко ми доходим, неправда прийметься за мить.. *(Д. Павличко.)* 3. На бистрині неле(х, г)ко плавать. *(Д. Павличко.)* 4. Хоч як неле(х, г)ко розібратись у подіях, проте найва (щ,жч)е розібратись у собі. *(В. Забаштанський.)* 5. Мечуться хвилі горбаті, гострять об палубу кі(х, г)ті. *(Л. Костенко.)* 6. Треба тільки за діло дружно братись, урожай виростити, голод перемо(х, г)ти, спекулянтів — до ні(х, г)тя. *(Ю. Збанацький.)* 7. Мати сидить на при(с, з)ьбі коло хати та вовну з кужеля пряде. *(Т. Шевченко.)* 8. Десь збоку во(х, г)ко підпадьомкає перепел. *(М. Коцюбинський.)*

II. 1. Золотою йду травою, як водою, коники з-під ніг — як бри(с, з)ки. *(Д. Павличко.)* 2. В кімнаті ніби поле(х, г)шено зі(т, д)хнулося всім. *(О. Гончар.)* 3. Ва(ш, ж)кі повіки мимохі(т, д)ь спускались на очі. *(М. Коцюбинський.)* 4. Маланка скочила з при(с, з)ьби і пожбурила грудкою. *(М. Коцюбинський.)* 5. Во(х, г)кі хмари ни(с, з)ько нависли над землею. *(О. Копиленко.)* 6. Море скаженіє з кожною хвилиною ду(щ, жч)е й ду(щ, жч)е. *(О. Донченко.)* 7. Ти, мабу(т,д)ь, у світі нічого не боїшся. *(Марко Вовчок.)* 8. Пляшка суміші креоліну з дьо(х,г)тем — теж для гоїння ран. *(О. Гончар.)*

§ 10. Правопис приголосних у кінці префіксів

Кінцеві дзвінкі приголосні в префіксах перед глухими, особливо при швидкій вимові, можуть оглушуватися: *розклад* [росклад], *розчин* [рошчин], *безпека* [беспека], *зсунути* [ссунути]. На письмі, проте, ці зміни не завжди позначаються.

1. У кінці префіксів ***роз-, без-***, незалежно від вимови, завжди пишеться буква *з:* [росписка] ***розписка,*** [росада] ***розсада,*** [рожжарити] ***розжарити,*** [рошчистити] ***розчистити,*** [бесхмарний] ***безхмарний.***

Так само в кінці префіксів ***від-, од-, над-, під-*** завжди пишеться буква *д:* ***відпустити, одкинути, надколоти, підпис.***

---

1. Вітчизна вся **безкрая** [*без+края*] підводиться, зростає, **розцвітає** [*роз+цвісти*]. *(П. Дорошко.)* 2. Жовті **безсмертники** [*без++смертний*] в лісі розливають медовий свій дух. *(М. Рильський.)* 3. Неначе чарами **розстеляється** [*роз+стелити*] передо мною зелений степ. *(І. Нечуй-Левицький.)* 4. Майже все вже **розтануло** [*роз+танути*] в далекім мареві часу. *(О. Довженко.)* 5. **Одцвіли** [*од+цвіли*] і **розсипались** [*роз+сипались*] маком на кленових мостах роки. *(Б. Олійник.)* 6. **Надходить** [*над+ходить*] світанок яскравий. *(М. Рильський.)*

---

2. Виняток становить префікс ***з-***. Перед більшістю приголосних, незалежно від вимови, пишемо ***з-:*** [жжати] *зжати,* [ссунути] *зсунути,* [шчистити] *зчистити,* [шшити] *зшити.* Але перед *к, ф, п, т, х* префікс ***з-*** змінюється на ***с-: скинути, сформувати, спідлоба, стерти, схил.***

---

1. Я п'ю тебе, сонце, твій теплий **зцілющий** напій. *(М. Коцюбинський.)* 2. Рум'яна осінь **схилить** віти, горіхи **зжовкнуть** на ліщині. *(М. Стельмах.)* 3. Треба було хліб **зсипати** в комору, городину **складати** в льох. *(І. Нечуй-Левицький.)* 4. **Стіснили** стільці, **зсунулись, зщулились** і якось усі повсідались. *(І. Нечуй-Левицький.)* 5. Кайдашиха тільки губи **зціпила.** *(І. Нечуй-Левицький.)* 6. Тяжкий біль безжалісною лапою **зчавлює** парубоче серце. *(М. Стельмах.)*

Та це ж просто...

Допитливий. У префіксах ***роз-, без-*** пишемо завжди букву *з,* у префіксах ***від-, од-, під-, над-*** — букву *д.* Це просто. Але важче із префіксом ***з-***. Перед глухими він оглушується, проте перед глухими свистячими й шиплячими все-таки пишемо ***з-***, а не ***с-***.

Кмітливий. А можна це сказати ще коротше. Тільки префікс ***з-*** і тільки перед ***к, ф, п, т, х*** *(кафе «Птах»)* переходить в ***с-***. Інші префікси на письмі ніколи не змінюються.

---

28. Вставте *з* або *с.* Слова запишіть у дві колонки: 1) з вставленою буквою *з;* 2) з вставленою буквою *с.*

Ро..пис, вро..сип, ..кат, ..цементувати, ро..чин, ..формувати, ..тискач, ..чепити, ро..кис, ..прожогу, ..пад, бе..крилість, ..ковзко, ..сох, ро..сунув, ..чавити, ..хов, ро..сіл, ..шити, не..проста, ро..тин, бе..платно.

Ключ. З останніх букв виписаних слів прочитаєте вислів Й.-В. Гете.

29*. Чому в слові *вітчизна* на початку пишеться *віт-*, а в слові *відчинити* — *від-*? У слові *ростити* — *рос-*, а в слові *розтяти* — *роз-*?

30*. Перепишіть, добираючи з дужок потрібні букви.

I. 1. А за Дніпром очі тонуть в бе(з, с)країй далечі. *(І. Нечуй-Левицький.)* 2. Вечір в срібній млі ро(з, с)танув, ніч (з, с)пустилася на землю. *(О. Олесь.)* 3. За річкою у тремтливому мареві ро(з, с)стилався рідний край. *(О. Гончар.)* 4. Час ві(д, т)ступає бе(з, с)сило перед вулканічним клекотом високих дум. *(П. Загребельний.)* 5. Бе(з, с)смертний той, хто все своє життя за долю людства голос піднімає. *(М. Бажан.)* 6. Ро(з, с)куються незабаром заковані люди. *(Т. Шевченко.)* 7. Заржавіють від сліз кайдани, самі ж ніколи не (з, с)падуть. *(Леся Українка.)* 8. Привіт кораблю, що вниз по Дніпру о(д, т)пливає на Канів! *(І. Нехода.)*

II. 1. Хмарка пливе кучерява, тихо, як сон, ро(з, с)тає. *(В. Сосюра.)* 2. Я для пісні вікно ро(з, с)чинив, щоб вона залила мою душу весною. *(В. Сосюра.)* 3. Мені те кохання бе(з, с)крає ро(з, с)шарпало серце давно. *(Леся Українка.)* 4. Не о(д, т)цвіте моє кохання, а буде в серці до сконання. *(В. Самійленко.)* 5. Не гадаймо прожити бе(з, с)сумно, бо життя — то щодня боротьба. *(П. Грабовський.)* 6. Ходить смутний співець по хатині, (з, с)сунув брови, заломлює руки. *(Леся Українка.)* 7. Порвалася не(з, с)кінчена розмова. *(Леся Українка.)* 8. Поезія — це завжди неповторність, якийсь бе(з, с)смертний дотик до душі. *(Л. Костенко.)*

III. 1. Бе(з, с)хмарна юність проліта, на(д, т)ходять зрілості літа: позаду твій останній клас, попереду — життя. *(М. Упеник.)* 2. Хай за туманами тими крила ро(з, с)крилить гроза. *(П. Усенко.)* 3. Оксамитове поле бе(з, с)крає переливами синіми грає. *(Д. Луценко.)* 4. (З, с)початку темряву ро(з, с)сіювало лише мерехтіння зір. *(М. Трублаїні.)* 5. Поро(з, с)тають тії білії сніги, покриються травицею всі луги. *(Л. Глібов.)* 6. Навіщо ж, весно, ти так пишно ро(з, с)цвіла, на зорі серденько без жалю ро(з, с)тяла. *(П. Грабовський.)* 7. Вершники по(з, с)скакували з коней і перестали стріляти. *(Ю. Яновський.)* 8. Як розбещує людину сама можливість принижувати інших, топтати, ро(з, с)стрілювати бе(з, с)карно! *(О. Гончар.)*

31*. Перекладіть на українську мову. Зіставте правопис кінцевих приголосних у префіксах російської і української мов.

1. Старик с улыбкой **расстегнул** пиджак и вынул из кармана ветку лавра. *(К. Симонов.)* 2. Извольте, я буду молчать; но **расстаться** с моими убеждениями я не могу. *(О. Островський.)* 3. Порядочный человек нигде и ни в каком случае не должен **отступаться** от своих убеждений. *(І. Тургенев.)*

§ 11. Чергування приголосних

Іноді при змінюванні або творенні слів замість одного звука з'являється інший, тобто відбувається чергування звуків.

1. Найпоширеніші такі чергування приголосних:

г — з — ж *(нога — нозі — ніженька);*

к — ц — ч *(рука — руці — рученька);*

х — с — ш *(вухо — у вусі — вушенько).*

2. У дієслівних основах чергуються, крім того, ще такі приголосні:

д — дж *(сидіти — сиджу);*

т — ч *(летіти — лечу).*

3. По-іншому ці приголосні не чергуються: не може, наприклад, звук [г] чи [з] змінитися на [ш] або [ч] і т. д.

Проте в кількох словах як виняток ця закономірність порушується — у них замість **чн** вимовляємо і пишемо **шн**: *рушник, рушниця, дворушник, соняшник, сердешний* (тільки в значенні «бідолашний»), *мірошник, торішній,*— хоч ці слова походять відповідно від *рука, сонце, серце, мірка, торік.*

1. Це колишні воїни-герої підіймають **сонячні** [*сонце*] міста. *(В. Сосюра.)* 2. В городі **соняшники** [*виняток*] жовті на тин посхилялися. *(А. Головко.)* 3. Кожний ніжний рух **сердечний** [*серце*] в пісню срібну переллю. *(О. Олесь.)* 4. Ягняті нікуди тікати, стоїть, **сердешне** [*виняток*], та дрижить. *(Л. Глібов.)* 5. Легко-легко на столі диха буханець **пшеничний** [*пшениця*]. *(І. Жиленко.)* 6. Довкола, скільки оком кинеш, слався безмежний **молочний** [*молоко*] сніг. *(Є. Гуцало.)*

Та це ж просто...

Допитливий. Отже, задньоротові *г, к, х* переходять у зубні *з, ц, с* (свистячі) й передньопіднебінні *ж, ч, ш* (шиплячі), а в дієсловах — зубні *д, т* переходять у передньопіднебінні (дивися таблицю приголосних). Тобто звуки чергуються від того, що змінюється місце їхнього творення.

Кмітливий. А я ці чергування запам'ятав у прикладах, поданих до правил.

---

32. Перепишіть, вставляючи пропущені букви відповідно до правил чергування приголосних.

1. Смуга — на сму і, сму..ка. Щука — щу..і, щу..ка. Муха — му..і, му..ка. 2. Ріг — на ро..і, нарі..ний. Бік — на бо..і, бі..ний. Горох — у горо..і, горо..ок. 3. Ходити — хо..у. Хотіти — хо..у. 4. Омолодити — омоло..ений, обмолотити — обмоло..ений.

33*. Перепишіть, вставляючи пропущені букви *ч* або *ш*.

1. Степи стояли в соня..них шапках, чекали жнив пшени..ні й житні ниви. *(Д. Луценко.)* 2. Мати сіяла сон під моїм вікном, а вродив соня..ник. І тепер: хоч буран, хоч бур'ян чи туман, мені — соня..но. *(Б. Олійник.)* 3. В серде..нім співі та розмові щирій як непомітно відпливає час. *(О. Ющенко.)* 4. Ходить ніч по саду міся..ними кроками. *(П. Тичина.)* 5. Наш серде..ний[1] Забрьоха сидить, мов гарячим борщем похлинувся. *(Г. Квітка-Основ'яненко.)* 6. Дачники смажили на березі ставу яє..ню, поправлялися на сма..них коропах, линах і карасях. *(Ю. Мокрієв.)*

§ 12. Зміни приголосних при додаванні суфіксів *-ськ(ий), -ств(о)*

Під час творення нових слів за допомогою суфіксів ***-ськ(ий), -ств(о)*** приголосні на стику твірної основи[2] і суфікса можуть зазнавати різних змін.

1. Два приголосні звуки зливаються в один звук, а саме:

а) *г, з, ж + ськ(ий), ств(о) → зьк(ий), зтв(о): Кривий Ріг — криворізький (криворіг + ський), Кавказ — кавказький, Запоріжжя — запорізький; убогий — убозтво (убог + ство), боягуз — боягузтво;*

б) *к, ц, ч + ськ(ий), ств(о) → цьк(ий), цтв(о): Кременчук — кременчуцький, Вінниця — вінницький, Гадяч — гадяцький; козак — козацтво, ткач — ткацтво, молодець — молодецтво;*

в) *х, с, ш + ськ(ий), ств(о) → ськ(ий), ств(о): чех — чеський (чех + ський), Черкаси — черкаський, Сиваш — сиваський; птах — птаство (птах + ство), товариш — товариство.*

Виняток становлять поодинокі прикметники на ***-ськ(ий)***, утворені від слів іншомовного походження: *тюркський, баскський, казахський.*

1. В небі **волзькому** у млі пролетіли журавлі. *(О. Гончар.)* 2. Золота **кавказька** спека дні над морем налила. *(А. Малишко.)* 3. Я опускаюсь у шлюзи **Запорізької** греблі. *(О. Довженко.)* 4. **Чеська** красуня-столиця вирувала радісною повінню свята. *(О. Гончар.)* 5. Над дібровою звідусіль вилося та шугало сполохане **птаство.** *(І. Нечуй-Левицький.)* 6. Чумаки, що їздили в Крим, добували сіль у **Сиваському** озері.

2. Якщо в кінці твірної основи після приголосного є суфікс ***-к-***, то при творенні прикметника на ***-ськ(ий)*** ***-к-*** випадає: *П'ятихатки — п'ятихатський, Чукотка — чукотський, Димерка — димерський.*

[1] У значенні «бідолашний».
[2] Основа, від якої утворюється нове слово.

1. Рівними струмками диміли **рибальські** [*рибалк + ський*] вогнища. *(Я. Баш.)* 2. Центром **Звенигородського** збройного повстання 1918 року проти німецьких окупантів було місто Звенигородка. 3. На крайньому сході Росії розташований **Чукотський** [*чукотк + ський*] півострів.

---

3. Якщо твірна основа кінчається на *д* або *т*, то у вимові відбуваються різні зміни, а саме:

а) на стику твірної основи і суфікса чується [дз͡], [ц]: *люд+ський* [л'уд͡зкий], *люд + ство* [л'уд͡зтво], *брат + ський* [брац'кий], *брат + ство* [брацтво];

б) кінцеві звуки твірної основи [т] і [ст] при збігу приголосних не вимовляються: *студент + ський* [студен'с'кий], *студент + ство* [студенство], *турист + ський* [турис'кий], *модерніст + ський* [модерн'іс'кий].

Але на письмі ці зміни не позначаються — такі слова пишемо за морфологічним принципом (див. § 2, п. 2): *людський, людство, братський, братство; студентський, студентство, туристський.* Виняток становлять слова *міський* (міст[о]+ський) і *хвацький* (хват + ський), які пишуться за фонетичним принципом.

---

1. А скільки в нас **багатства** [*багат + ство*] і щастя золотого. *(П. Тичина.)* 2. На **сирітські** [*сиріт + ський*], **людські** [*люд + ський*] сльози він чутливе серце мав. *(І. Франко.)* 3. Уперед до завзятого бою за **громадські** [*громад + ський*] та власні права. *(П. Грабовський.)* 4. Вся **солдатська** [*солдат + ський*] маса підвелася раптом, як одна людина. *(О. Довженко.)* 5. І, йдучи на бій, ми поклялися залізно, що виб'єм меч з **фашистської** [*фашист + ський*] руки. *(О. Гончар.)* 6. Над обрієм сонце звелося, **гігантську** [*гігант + ський*] відкинувши тінь. *(М. Бажан.)* 7. Дівчата танці танцювали, **шотландські** [*Шотландія*] танці на мечі. *(П. Тичина.)*

---

4. Зубні приголосні перед суфіксом ***-ськ(ий)*** вимовляються м'яко: [ковал'с'кий], [пан'с'кий], [к'ін'с'кий], [волин'с'кий]. Але м'який знак перед ***-ськ(ий)*** ставиться лише після *л*, після інших букв перед ***-ськ(ий)*** м'який знак не ставиться: *ковальський (коваль+ський)*, але: *панський (пан+ський), кінський (кінь+ський), волинський (Волинь+ський).*

---

1. **Велетенські** [*велетень + ський*] бачу цілі я на обріях світів. *(М. Рильський.)* 2. **Кінський** [*кінь+ський*] тупіт завмирав удалині і врешті зовсім затих. *(М. Коцюбинський.)* 3. **Волинський** [*Волинь + ський*] праліс, нетрища глухі обабіч обступають їм шляхи. *(М. Бажан.)* 4. Іван був дев'ятнадцятою дитиною в **гуцульській** [*гуцул+ський*] родині Палійчуків. *(М. Коцюбинський.)* 5. Жан посадив пляму з сметани на **адміральську** [*адмірал + ський*] тужурку. *(М. Коцюбинський.)*

Допитливий. Із правописом суфіксів *-ськ(ий)* і *-ств(о)* не так уже й просто.

Кмітливий. Справді, тут важко вигадати щось для запам'ятовування всіх правил. Але принаймні запам'ятати перше з них мені допоможуть мої «шпаргалки», які я завжди ношу з собою: *нога — нозі — ніженька, рука — руці — рученька, вухо — у вусі — вушенько.*

---

34. Від поданих власних назв утворіть прикметники за допомогою суфікса *-ськ(ий)* і запишіть їх у три колонки: 1) ті, у яких внаслідок злиття двох приголосних утворилися звукосполучення *-зький, -цький, -ський;* 2) ті, у яких перед *-ський* пишеться м'який знак; 3) ті, у яких м'якість приголосного перед *-ський* м'яким знаком не позначається.

Сиваш, Лохвиця, Ірпінь, Ворзель, Поділля, Острог, Волноваха, Лопань, Оскіл, Одеса, Юкатан, Устилуг, Бершадь, Вишнопіль, Ангола, Оболонь, Несвіж, Арциз, Забайкалля, Ізмаїл, Вятка, Ільмень, Случ.

Ключ. З перших букв прочитаєте вислів П. Тичини.

35. Від поданих слів утворіть прикметники за допомогою суфікса *-ськ(ий)* і запишіть їх у дві колонки: 1) ті, у яких сполучення суфікса *-ськ(ий)* з кінцевим приголосним твірної основи пишеться за фонетичним принципом; 2) ті, у яких написання цих сполучень не збігається з вимовою.

Ятрань, Новоселиця, Абхазія, комендант, завод, Рига, альпініст, Овруч, дивак, Волгоград, село, якут, Калуш, журналіст, Арал, емігрант, Житомир, Ельбрус.

Ключ. З перших букв прочитаєте народне прислів'я.

36*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

I. 1. Від шахт (донець + ських) і до хвиль Дунаю співаєш ти, мій рідний краю. *(В. Сосюра.)* 2. Вже не вперше з (Запорож + ської) Січі прилітали на Україну орли-запорожці на поміч поневоленим братам. *(А. Кащенко.)* 3. Моя (солдат + ська) доля почалася далеко-далеко від рідних країв. *(П. Загребельний.)* 4. (Гігант + ські) мечі прожекторів метушливо сікли хмари. *(Л. Смілянський.)* 5. Із воїнами йшов поет, незримий, проти (фашист + ських) танків і гармат. *(М. Рильський.)* 6. За річкою, з-за далеких синіючих горбів, червоним (велетень + ським) м'ячем викочувалося сонце. *(В. Козаченко.)* 7. (Птах + ство) веселе примовкло. *(П. Тичина.)* 8. Скільки краси в (товариш + стві), в любові людини до людини! *(О. Довженко.)*

II. 1. Природа — вічне джерело (люд + ської) творчості, (люд + ського) мислення. *(М. Рильський.)* 2. Набираюсь сил од природи, од (сіл + ського) повітря. *(М. Коцюбинський.)* 3. Сонце запалило зеленим вогнем (кінь + ський) щавель. *(М. Коцюбинський.)* 4. Підкотила штанці дітвора, паперові пливуть кораблики до (сусід + ського) лиш двора. *(А. Малишко.)* 5. Бліде сонце, показавшись на мить, висипало з-за хмар на землю своє останнє (багат + ство). *(М. Коцюбинський.)* 6. Гули

бджоли, щебетало (птах + ство). *(А. Тесленко.)* 7. (Студент + ське) плем'я — молоде, задьористе, гаряче — штурмує фортеці знань. *(Ю. Яновський.)* 8. (Хват + ський) сержант Василь у (танкіст + ському) комбінезоні, в ребристому шоломі стоїть біля танка і посміхається. *(С. Журахович.)*

37*. Перекладіть на українську мову. Порівняйте правопис виділених слів у російській і українській мовах.

1. Стояла сухая серая погода **одесского** марта. *(В. Катаєв.)* 2. У крыльца **комендантского** дома казак держал под уздцы прекрасную белую лошадь **киргизской** породы. *(О. Пушкін.)* 3. Оркестр исполнял музыку **чешского** композитора Бедржиха Сметаны.

§ 13. Уподібнення приголосних за місцем творення

Іноді при творенні або змінюванні слів виникає збіг двох приголосних, який важко вимовляється. Тоді, як правило, попередній приголосний уподібнюється до наступного. Ці зміни іноді позначаються, а іноді не позначаються на письмі.

1. Свистячі перед шиплячими переходять у відповідні шиплячі: *сч — щ* [шч], *цч — чч, зч — жч, здж — ждж*. Це відбивається і на письмі: *козацький — козаччина (козацьк + ина), батьківський — батьківщина (батьківськ + ина), брязкати — бряжчати (брязк + ати), їздити — їжджу (їзд + у)*.

Виняток на письмі становлять присвійні прикметники: *Параска — Парасчин* (хоч вимовляємо [парашчин]), *Васька — Васьчин, Мотузка — Мотузчин* [мотужчин]. За морфологічним принципом пишуться префікси: ***розжувати*** (хоч вимовляємо [рожжувати]), ***безшумний*** [бежшумний] (див. § 10, п. 1),— а також слово *мисчйна* [мишчина] (від *миска*).

1. **Звенигородщина** [*звенигородськ + ина*] — співучий куток України. *(С. Васильченко.)* 2. Дівчатка аж **верещали** [*вереск + ати*] від захоплення, стрибали навколо сосни. *(Ю. Збанацький.)* 3. На хмарах горбатих громи **роз'їжджають** [*роз'їзд + ають*] возами. *(Є. Гуцало.)* 4. Лежать по всьому світу вздовж і вшир дороги биті і **неїжджені** [*неїзд + ені*] шляхи. *(Н. Забіла.)* 5. Люди внесли в хату запах пасіки, старої **вощини** [*воск + ина*], меду. *(В. Гжицький.)* 6. Повз **Мотузчин** [*присвійний прикметник*] двір як проходив — і не глянув. *(А. Головко.)* 7. Із **піщин** [*піск + ина*] зростають гори, із краплин — могутнє море. *(Н. Забіла.)*

2. Змінюються також шиплячі перед свистячими та зубні *д, т* перед свистячими і шиплячими. Але на письмі ці зміни не позначаються — такі слова пишемо за морфологічним принципом: *дошка — на дошці* [дос'ц'і], *книжка — у книжці* [книз'ц'і], *дочка — дочці* [доц'ц'і], *вчиш — вчишся* [учис'с'а], *вчить —*

вчиться [ўчиц'ц'а], *морочитися — не морочся* [мороц'с'а], *сусідка — сусідці* [сус'ід͡з'ц'і] — *сусідчин* [сус'ід͡жчин], *тітка — тітці* [т'іц'ц'і] — *тітчин* [т'іччин].

---

1. Щасливі дні, щасливі ночі, коли при **свічці** [*свічка*] лойовій, хоч мерзли пальці, сліпли очі, я так над книжкою сидів. *(І. Франко.)* 2. У **кімнатці** [*кімнатка*] стривожена стоїть Оксана біля вікна. *(А. Головко.)* 3. На помості набито, мов **оселедців** [*оселедець*] у **бочці** [*бочка*], якихось **людських** [*люд*] істот. *(І. Франко.)* 4. Лице взялося смагою,— темне, як головешка, а на тій **головешці** [*головешка*] білий чуб, як льон. *(С. Васильченко.)* 5. На **грядці** [*грядка*] огірочки і кавуни в рябій **сорочці** [*сорочка*]. *(М. Стельмах.)* 6. Заєць сидів перед ними на **стежці** [*стежка*], виставивши вуха вгору, як свічки. *(О. Гончар.)* 7. Була колись **шляхетчина** [*шляхта*], вельможная пані... *(Т. Шевченко.)*

38. Слова запишіть повністю буквами в дві колонки: 1) ті, у яких транскрибовані звуки позначаються за принципом «пиши, як чуєш»; 2) ті, у яких ці звуки позначаються за морфологічним принципом.

Турецький — Туре[ч]чина, доріжка — *(на)* дорі[з']ці, очевидець — очеви[д͡з']ця, літає — льо[ч]чик, юшка — *(в)* ю[с']ці, дудка — ду[д͡ж]частий, оснастити — осна[шч]ений, ляск — ля[шч]ати, юнак+ський — юна[ц']кий, електричка — *(в)* електри[ц']ці, брязк — бря[ж]чати, об'їзд — об'ї[ж]джати, йдуть — йде[ц']ся, вереск — вере[шч]ати.

Ключ. З перших букв прочитаєте до кінця вислів В. Сухомлинського *«Найпрекрасніше почуття — ...»*.

39. Чому подані тут у транскрипції слова можна розшифровувати двояко: [кас'ц'і] — *(в) касці* і *(в) кашці;* [мис'ц'і] — *(в) мисці* і *мишці;* [кіс'ц'і] — *(на) кісці* і *кішці?*

40*. Перепишіть, замінюючи транскрибовані звуки відповідними буквами.

1. Вечірнє небо закві[ч]чалось весняними хмарками. *(С. Васильченко.)* 2. Море забли[шч]ало, і вже виразно було видно під місяцем блискучу воду. *(І. Нечуй-Левицький.)* 3. Серцю ввижаю[ц']ся ті вечори, де я по сте[з']ці збігав із гори, босий, по першім моро[з']цю і глині. *(Т. Масенко.)* 4. Хвиля за хвилею накочується на низький пі[шч]аний берег. *(О. Донченко.)* 5. Я бачив на рі[ц']ці в прозорім льоду зернину пшениці. *(Д. Павличко.)* 6. В клі[ц']ці є пити, їсти і хороше сісти, та немає волі. *(Народна творчість.)* 7. Червона калино, чого в лузі гне[с']ся? *(І. Франко.)* 8. Козак од'ї[ж]джає, дівчинонька плаче. *(Народна творчість.)*

41*. Перекладіть на українську мову. Порівняйте правопис виділених слів у російській і українській мовах.

1. Известно, что истинное **счастье** человека в науке и труде. *(Максим Горький.)* 2. Далеко видна жёлтая полоса **песчаного** берега. *(Максим Горький.)* 3. В колеях **неезженой** дороги росло много грибов. *(К. Паустовський.)* 4. Наш витязь мимо чёрных скал тихонько **проезжал** и взором ночлега меж дерев искал. *(О. Пушкін.)*

§ 14. Спрощення в групах приголосних

Іноді при творенні або змінюванні слів виникає важкий для вимови збіг трьох приголосних, найчастіше зубних. Тоді, як правило, середній приголосний у вимові випадає. На письмі ця зміна позначається не завжди.

1. Групи приголосних *стн* і *стл* спрощуються на *сн* і *сл* у вимові й на письмі: *перстень — персня, честь — чесний, пристрасть — пристрасний, область — обласний, щастя — щасливий, користь — безкорисливий.*

Винятки становлять:

а) слова *кістлявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, зап'ястний, шістнадцять* (у слові *шістнадцять*, як і в *шістдесят* та *шістсот*, звук *т* у вимові випадає);

б) прикметники, утворені від іменників іншомовного походження на *ст*: *контрастний, баластний, форпостний, компостний.*

---

1. **Радісна** [*радість*] праця — ознака творчості. *(Ю. Яновський.)* 2. Треба битися тут і стояти, як належить **чесним** [*честь*] людям. *(Ю. Яновський.)* 3. Як це неможливо — бути **щасливим** [*щастя*], коли на світі страждає хоч одна дитина! *(І. Жиленко.)* 4. Притихлі явори стоять **безшелесно** [*шелест*]. *(Л. Костенко.)* 5. Мати увечері своїм **пестливим** [*виняток*] голосом нашепче дитині про любов до всього живого. *(Панас Мирний.)* 6. Вздовж дороги вервечкою розтягнулось **шістнадцять** [*виняток*] плугів. *(М. Стельмах.)*

---

2. Групи приголосних *скн, зкн* і *шчк* спрощуються на *сн, зн* і *шк* у вимові й на письмі: *тиск — тиснути, блиск — блиснути, брязк — брязнути, горщок — горшка, дощок — дошка.*

Але немає спрощення в словах *випускний, пропускний, рискнути, вискнути* (від *виск*), *тоскно, скнара, скніти, брезкнути* і споріднених.

В утвореному від іменника *писк* дієслові допускається двояке написання: *писнути* і (рідше) *пискнути.*

---

1. Де вони проходили, ніщо не **брязнуло** [*брязк*], не **тріснуло** [*тріск*], не **хруснуло** [*хрускіт*]. *(О. Гончар.)* 2. Гули під ними соснові **дошки** переправи. *(О. Гончар.)* 3. Сонце вже ховалося за жовту гору **дощок** біля вагона. *(Григір Тютюнник.)* 4. Нестаток, і тяжка робота, і натуга зорали **зморшками** [*морщити*] чоло. *(І. Франко.)* 5. Та що його питати: він ґав ловив та **витрішки** [*витріщатися*] продавав. *(І. Котляревський.)*

---

3. У вимові й на письмі відбувається спрощення ще в таких словах:

а) *тижня, тижневий* — від *тиждень;*

б) *проїзний, виїзний, під'їзний* і под.— із коренем *-їзд-*;
в) *серце* — при формі *сердець*;
г) *ченця* — родовий відмінок від *чернець*;
ґ) *скатерка* — від *скатерть*.

---

1. Після **кількатижневих** дощів, туманів та мряк вперше стало на годині. *(О. Гончар.)* 2. Від швидкого бігу калатало **серце**. *(В. Собко.)* 3. Біла **скатерка** на столі та помиті лави аж сяяли чистотою. *(М. Коцюбинський.)* 4. Пан звелів коней зупинити коло **заїзного** двору і повів свою молоду у кімнати. *(Марко Вовчок.)* 5. По **під'їзних** дорогах ешелони везли бетон, залізо і граніт. *(Л. Первомайський.)*

---

4. Лише у вимові відбувається спрощення:

а) у групах приголосних *стц, стч; невістка — невістці* [нев'іс'ц'і], *невістчин* [нев'ішчин], *хустка — у хустці* [хус'ц'і];

б) у групах приголосних *стськ, нтськ, нтств* (див. § 12, п. 3б): *турист — туристський* [турис'кий], *студент — студентський* [студен'с'кий], *студентство* [студенство].

Такі слова пишемо за морфологічним принципом.

---

1. **Гігантські** [*гігант*] тіні таємничо затиснулись в ущелині. *(О. Гончар.)* 2. Як же чудно стало в хаті, неначе у **пустці** [*пустка*]! *(М. Кропивницький.)* 3. В великій, як макітра, **хустці** [*хустка*] Мотря була схожа на довгу швайку з здоровою булавою. *(І. Нечуй-Левицький.)* 4. Він вийшов надвір проходитись, побачив **невістчину** [*невістка*] хату і пригадав усе учорашнє. *(Панас Мирний.)*

42. Вставте, де треба, пропущені букви *т, д, к*. Слова запишіть у дві колонки: 1) у які не вставляли букв; 2) у які вставили пропущені букви.

Швидкіс..ний, якіс..ний, улес..ливий, осві..читися, хвас..ливий, контрас..ний, щас..ливий, блис..нути, аген..ство, волейболіс..ці (давальний відмінок від *волейболістка*), заїз..ний, їж..жу (від *їздити*), учас..ник, заздріс..ний, ус..ний, випус..ний, стис..нути, щотиж..ня, студен..ський, студен..ство, очис..ний, скатер..ка, буревіс..ник, п'я..десят.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв складеться кінцівка вислову В. Сухомлинського «Дорожить людина тим, у що вона...»

43*. Перепишіть, вставляючи, де треба, пропущені букви.

I. 1. Я прославляю піснею своєю щас..ливу юність нашої землі. *(В. Сосюра.)* 2. За чес..нии труд, за мир у всьому світі ми стоїмо. *(М. Рильський.)* 3. Недремним будь і пристрас..ним в турботі за мир і щастя людства на землі! *(М. Нагнибіда.)* 4. Як гаряче плинуть з безвіс..ної далі притьмарених видив нечутні рої! *(Л. Первомайський.)* 5. Ці два тиж..ні з вами як один день пролетіли. *(О. Корнійчук.)* 6. Століття — змор..ка на чолі Землі: всесвітні

війни, революцій грози. *(І. Драч.)* 7. І ось — не в строк знялось виття фаши..ського поганства. *(П. Тичина.)* 8. А потім розмістили їх: в арештан..ську всіх,— лише Давида взяв рудий за руку й повів до флігеля. *(А. Головко.)*

II. 1. Барвінок цвів і зеленів, с..лався, розстилався. *(Т. Шевченко.)* 2. Он на стрункій та високій осичині листя пес..ливо тремтить. *(М. Старицький.)* 3. Розпечене сонце на заході вже шубовс..нуло в Дніпро. *(О. Донченко.)* 4. І в далеч поплив матіоли солодкий, облес..ливий чад. *(М. Бажан.)* 5. Сніжну скатер..ку розстелимо в саду. *(М. Рильський.)* 6. Тиша... Ні птиця не пролітає, ні звір не шелес..не. *(О. Довженко.)* 7. Ластівки годували чотирьох своїх ластовенят, гніздо їхнє було над самими дверми нашого турис..ського будиночка. *(Є. Гуцало.)* 8. Хоч я й був ситий, пообідав у студен..ській їдальні, але мусив пригощатись материними гостинцями. *(Є. Гуцало.)*

44*. Перекладіть на українську мову. Порівняйте правопис виділених слів у російській і українській мовах.

1. Когда мы возвращались обратно, лес совсем проснулся и ожил и весь наполнился птичьим **радостным** гомоном. *(О. Купрін.)* 2. Кстати заговорил я о весне: весной легко расставаться, весной и **счастливых** тянет вдаль. *(І. Тургенєв.)* 3. Нет ничего, что не касалось бы **честных** людей. *(Максим Горький.)* 4. Стремглав **наездники** помчались. *(О. Пушкін.)*

45 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написанє уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки у правописі приголосних, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Я вірив правді на землі, я **чесно** [*14.1*] мислив і трудився. *(П. Грабовський.)* 2. Наліво підеш — там достаток буде, направо — спокій, прямо — боротьба [*9.2*]. *(П. Скунць.)* 3. Чорна тінь — од підлих людей. Чорну тінь, як **фашистську** [*14.4*] свастику, розтопчи [*10.1*] на землі розпластану [*10.1*]. *(В. Лучук.)* 4. Кавказькі [*12.1*] гори, в млу повиті, чолом підводяться до хмар. *(А. Малишко.)* 5. **Щасливий** [*13.1; 14.1*] той, хто бачив мрію, але не доторкнувсь її. *(Д. Павличко.)* 6. Три уперті зморшки [*14.2*] прорізують чоло. *(М. Бажан.)* 7. Він був чоловік товариський [*12.1*], громадський [*12.3*]. *(І. Франко.)* 8. Погода стояла тепла і сонячна [*11.3*]. *(Григорій Тютюнник.)* 9. Вітер шелестів соняшниками [*11.3*]. *(О. Гончар.)* 10. По золотій доріжці [*13.2*] сонце йшло за горизонт. *(В. Лучук.)* 11. Легкові [*9.1*] автомобілі в'їжджають [*13.1*] прямо під склепіння вокзалу [*9.2*]. *(Л. Дмитерко.)* 12. За селом від вогких [*9.1*] лужків [*9.1,2*] повіяло солодкою [*9.1,2*] гіркуватістю вербового цвіту й кори. *(М. Стельмах.)* 13. Вогкий [*9.1*] холод зціплював [*10.2*] кров у жилах, доймав до костей. *(М. Коцюбинський.)*

§ 15. Тверді і м'які приголосні

Приголосні бувають тверді і м'які або пом'якшені. Але не всі і не в усіх позиціях.

1. Приголосний [й] завжди тільки м'який: *сім'я* [с'імйа], *сім'ї* [с'імйі], *сім'єю* [с'імйейу].

2. Зубні бувають тверді і м'які: [д] — [д'], [т] — [т'], [з] — [з'], [с] — [с'], [дз͡] — [дз͡'], [ц] — [ц'], [л] — [л'], [н] — [н']. Причому м'якими вони можуть бути в будь-якій позиції — і в кінці слова, і перед наступним приголосним: ***мідь, путь, мазь, вісь, ґедзь, міць, даль, тінь, ходить, дядько, батько, близько, військо, хвацько, вільно, брунька, заходьте.***

3. Інші приголосні — губні, передньопіднебінні (крім [й]) і задньоротові — у кінці слова і перед наступним приголосним завжди тверді: ***голуб, любов, повір, ніч, туш, мовчиш, кажеш; сім'я, в'юн, повірте, відправте, ріжте.***

Вони пом'якшуються лише перед [і] та зрідка перед іншими голосними: ***вітер*** [в'ітер], ***хід*** [х'ід], ***гілка*** [ґ'ілка]; ***свято*** [с'в'ато], ***бюро*** [б'уро], ***кювет*** [к'увет]; ***затишшя*** [затиш'ш'а], ***обличчя*** [облич'ч'а], ***ніччю*** [н'іч'ч'у], ***жовчю*** [жовч'у], але: ***круча, тиша, ходжу.***

4. М'який приголосний [р'] у деяких діалектах ствердів навіть перед голосними. Проте в літературній мові тут чітко розрізняємо [р] і [р']: ***гора — зоря, град — ряд, порада — порядок, шкура — буря, горох — трьох, порох — трьом, крук — крюк, друк — дрюк; перу — порю.***

---

1. На землю сходить ніч, і **зоряним** [зор'аним] **рядном** [р'адном] вона вкриває все. *(В. Сосюра.)* 2. На **бур'янах** [бурйанах] **рясніли** [р'асн'іли] блискучими діамантами краплі нічного дощу. *(С. Васильченко.)* 3. Поля зеленіють у **раннім** теплі, і проліском, **рястом** [р'астом] квітують ліси. *(П. Воронько.)* 4. Рушали по пригоди ми **втрьох** [втр'ох], і всім здавався **трьом** [тр'ом] гайок наш — пущею, а шпак — **тетеруком.** *(М. Рильський.)* 5. Щось **грюкнуло** [гр'укнуло] так по хаті, що аж шибки **забряжчали** [забр'ажчали]. *(Марко Вовчок.)* 6. Кипить могутніх будувань **гарячий** [гар'ачий] бунтівничий кратер. *(М. Бажан.)*

Та це ж просто...

Допитливий. Щоб вивчити цей матеріал, треба мати перед собою таблицю приголосних звуків.

Кмітливий. І потрібно пам'ятати *«Де ти з'їси ці лини?»* та *«Ще їжджу»*. Пригадуєш нашу розмову біля таблиці приголосних?

---

46. Запишіть у дві колонки слова, які починаються: 1) на м'який приголосний; 2) на твердий приголосний.

Діл, степ, косар, сію (від *сіяти*), чашка, йод, ярус, тюль, палац, юнак, щастя, лялька.

Ключ. З останніх букв прочитаєте закінчення вислову О. Довженка «Немає в світі нічого радіснішого й приємнішого, ніж...»

47. Запишіть у три колонки слова, що кінчаються: 1) на м'який приголосний; 2) на твердий нешиплячий; 3) на твердий шиплячий.

Спориш, промінь, іній, спалах, абзац, заметіль, мороз, одяг, новоселець, екіпаж, борщ, алюміній, голос, електропіч, очерет, ймовірність.

Ключ. З перших букв прочитаєте вислів давньогрецького філософа Фалеса Мілетського.

48*. Перепишіть, добираючи з дужок потрібні букви.

1. Там за нічч(у,ю) голубою світить вечор(а,я) зор(а,я). *(А. Малишко.)* 2. Десь із темними ноч(а,я)ми, з тихими реч(а,я)ми встала казка сивоброва. *(А. Малишко.)*. 3. Хрипло кр(а,я)каючи, боком пролетів гр(а,я)к. *(О. Копиленко.)* 4. Свистав вітер, гр(у,ю)каючи віконницями. *(І. Франко.)* 5. Бр(у,ю)к був такий розбитий, що шофер об'їждж(а,я)в його узбічч(а,я)м. *(О. Копиленко.)* 6. На городі, поміж гр(а,я)дками бур(а,я)ків, моркви й усякої городини, вилися доріжки. *(І. Нечуй-Левицький.)* 7. Навіть того, чиє життя минає в небі, цей степ вр(а,я)ж(а,я)є своїм безмежж(а,я)м, блиском, сліпучістю. *(О. Гончар.)* 8. Зосталася Яресьчиха з тр(о,ю)ма дітьми. *(О. Гончар.)*

§ 16. Вживання м'якого знака

М'якість приголосних перед голосними [а], [у], [е], [і], [о] позначаємо відповідно буквами *я, ю, є, і, ь*: [син'а] *синя,* [син'у] *синю,* [син'е] *синє,* [син'і] *сині,* [син'ого] *синього.*

Для позначення м'якості приголосних у кінці слова і перед наступним приголосним служить буква *ь*. При цьому треба мати на увазі, що м'якими в цій позиції можуть бути лише зубні приголосні (див. § 15, пп. 2,3). Отже, й м'який знак тут можна ставити лише після семи букв *д, т, з, с, ц, л, н.*

1. У кінці слова м'якість зубних приголосних завжди позначається м'яким знаком: *молодь, мить, скрізь, звідкілясь, вітрець, жаль, осторонь.*

Причому в дієсловах перед часткою *-ся (-сь)* м'який знак зберігається: *будують — будуються, стань — станься* і *станьсь, підносьсь — підносься* (але: *підніся,* бо *підніс*).

1. Я — **українець.** З юних літ мене **пісень** навчила мати, які **чарують** цілий світ! *(І. Нехода.)* 2. Ти теплу **ніжність** до людини узяв,

як хліб, у творчу **путь.** *(М. Рильський.)* 3. Той **смерть** навіки поборов, хто на її **ненависть** мав **любов.** *(Д. Павличко.)* 4. Сьогодні я такий бадьорий, од кроків **котиться** луна. *(В. Сосюра.)* 5. Мріє, **стань** живою! *(Леся Українка.)*

---

2. У середині слова м'якість зубних приголосних позначається м'яким знаком лише перед твердими нешиплячими: *їдьте, боротьба, призьба, товариський, козацький, ненька.*

Причому м'який знак у таких словах завжди зберігається:

а) при відмінюванні *у боротьбі, на призьбі, неньці, товариські, козацькі* (але: [мас'ц'і] *масці,* бо *маска;* [земл'ан'ц'і] *землянці,* бо *землянка);*

б) в утворених від них присвійних прикметниках: *неньчин, Таньчин, Зіньчин, Прісьчин.*

---

1. Живи, народу **вільне** слово, над прахом **царських** корогов. *(М. Рильський.)* 2. А тим часом **запорозьку** зброю виніс батько із комори. *(Т. Шевченко.)* 3. В нашій славній **сторононьці** [*сторононька*] невичерпних сил народ! *(П. Тичина.)* 4. Тяжко жити без милого і в своїй **сторонці** [*сторонка*]! *(І. Котляревський.)* 5. Ріс же той хлопчик при **неньці** [*ненька*] коханій, що обіцяла ясну долю і славу дитині жаданій. *(Леся Українка.)* 6. Все небо вже в осінній **синьці** [*синька*], у **павутинці** [*павутинка*] вся земля. *(Л. Первомайський.)* 7. Сонце — немов дитя золоте в **колисці** [*колиска*] синього неба. *(В. Коротич.)* 8. Мати дістала з гардероба демісезонне **доньчине** [*донька*] пальто. *(О. Гончар.)*

---

3. Перед постійно м'якими (або пом'якшеними) і шиплячими м'який знак не ставиться: [с'в'ато] ***свято,*** [дз͡в'акнути] ***дзвякнути,*** [с'н'іг] ***сніг, велетенський*** (хоч ***велетень***), ***кінський*** (хоч ***кінь***), ***безбатченко*** (хоч ***батько***), ***промінчик*** (хоч ***промінь***).

Проте як виняток м'який знак у цій позиції ставиться:

а) після букви *л: читальня, гуцульський, Гуцульщина* (але: [гол'ц'і] *голці,* бо *голка;* [рибал'ц'і] *рибалці,* бо *рибалка*);

б) у словах ***тьмяний, різьбяр, няньчити, бриньчати,*** а також ***женьшень, Маньчжурія.***

---

1. Сміх матері, і спів її, і крок на дні душі живуть в погаслих звуках. *(Л. Первомайський.)* 2. Заходилися **цвірінчати,** джерготіти, путькати **різні** птахи. *(Ю. Яновський.)* 3. Під піччю **цвірінькав цвіркун.** *(О. Десняк.)* 4. Соловейко в темному гаї перший **промінчик** сонця вітає. *(Л. Забашта.)* 5. Неподалік дзьобаті крани — як **велетенські** журавлі. *(В. Лучук.)* 6. Хлопчаки замурзаними **пальцями** глобус обертають, наче сонях. *(Б. Олійник.)* 7. Дід чомусь став маленький, **меншенький** від мене. *(О. Довженко.)* 8. Ще малою все **няньчила** [*виняток*] сусідських дітей, і її називали маленькою мамою. *(О. Копиленко.)* 9. Каміння вилискувало проти місяця холодними **тьмяними** [*виняток*] скалками. *(О. Гончар.)*

4. Після букв, що позначають губні, передньопіднебінні і задньоротові, м'який знак у кінці слова і перед наступним приголосним не ставиться: *кров, сім, ідеш, повір,* багато *облич* (хоч *обличчя*), *роздоріж* (хоч *роздоріжжя*), *зір* (хоч *зоря*), *бур* (хоч *буря*); *поставмо, насипмо, гіркий, ларки* (хоч *ларьок*), *чотирма* (хоч *чотирьох*).

Як виняток з м'яким знаком пишеться псевдонім *Горький.*

---

1. Вітчизни **любов** завжди слідом іде за тобою. *(З. Гончарук.)* 2. Я бачила, як гинуло найкраще, як родичі мої гнили по **тюрмах.** *(Леся Українка.)* 3. Життя не нива, ні, воно дорога від **бур** — до **зір.** *(Л. Дмитерко.)* 4. **Тішся,** дитино, поки маленька, ти ж бо **живеш** навесні. *(Леся Українка.)* 5. Береться мудрість не із заповітів, а із шукань і помилок **гірких.** *(І. Кочерга.)*

Та це ж просто...

Допитливий. М'який знак у кінці слова після зубних ставити просто: чуєш м'яку вимову — пиши. Важче з ним у середині слова: хоч і чуєш м'якість, а ти ще подумай, чи ставити його тут, чи ні.

Кмітливий. А я собі це спростив до формул: *нь*к, *нс*ь, *нш*, але *ль*сь, *ль*ш, де буквою *к* позначено твердий нешиплячий, буквами *сь* — м'який, буквою *ш* — шиплячий, а буквою *н* — будь-який зубний.

---

49. Запишіть у дві колонки слова, що кінчаються: 1) на зубний приголосний; 2) на інший приголосний.

Удалечінь, павільйон, слюсар, розповідь, орел, льотчик, сюрприз, освітлювач, тьмяність, олівець, вступ, тракторист, апломб, інтерес.

Ключ. З перших букв прочитаєте початок вислову Максима Горького, який кінчається словами «...— *найбільша мудрість*».

50. Запишіть слова в дві колонки: 1) у які вставили м'який знак; 2) у які не треба вставляти м'якого знака.

Кавказ..кий, тюр..ма, астрахан..ський, різ..бяр, арал..ський, камін..чик, ремін..чик, щіл..ний, емул..сія, мален..кий, електропаял..ник, астрахан..ці, щонаймен..ший, нян..чити, економіч..ний, шахтарс..кий, емал..ований.

Ключ. З перших букв прочитаєте крилатий вислів.

51. Подані іменники стоять у давальному відмінку однини (кому? чому?). Усі приголосні перед *-ці* вимовляються м'яко. Запишіть слова в дві колонки: 1) у які вставили м'який знак; 2) у які не треба вставляти м'якого знака.

Квіт..ці, жін..ці, авос..ці, бджіл..ці, очеретян..ці, жмен..ці, гус..ці, свин..ці, галуз..ці, стеблин..ці, кізон..ці, мис..ці, однокол..ці *(візок на двох колесах),* внучен..ці, снігурон..ці, колис..ці, оболон..ці, нян..ці, тріс..ці, сопіл..ці.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв повинен скластися початок вислову В. Сухомлинського: «...— *то найвища людська освіченість*».

52. Чому в словах *уманський, Уманщина* після *н* м'який знак не пишеться, хоч *Умань*, а в словах *гуцульський, Гуцульщина* після *л* пишеться м'який знак, хоч *гуцул*?

Чому в кінці слова *століть* (від *століття*) є м'який знак, а в кінці слова *сторіч* (від *сторіччя*) немає?

Чому в місцевому відмінку в слові *в скриньці* пишеться м'який знак, а в слові *в хатинці* він не потрібен?

53. Яка різниця в значенні слів *бенгальці* і *бенгалці*? А які два різні значення може мати слово *вихованці*?

54*. Перепишіть, вставляючи, де треба, м'який знак.

I. 1. Мій народ головою підніс..ся вище тисячі стратосфер. *(П. Тичина.)* 2. Ми мостимо дороги людям грядущих золотих сторіч..! *(Д. Павличко.)* 3. Яке глибоке щас..тя — жить, буть гідним імені людини, народу й людс..кос..ті служить! *(М. Рильський.)* 4. Зеленійся, рідне поле, україн..с..ка ниво! *(І. Франко.)* 5. Велетен..с..кі бачу цілі я на обріях с..вітів. *(М. Рильський.)* 6. На сон..ці ясени горят.., спадают.. ягоди з шовковиц.. . *(М. Рильський.)* 7. Запарувала рілля, т..мяно заблищали на сон..ці одвернуті лемешами скиби землі. *(Григорій Тютюнник.)* 9. Нема ц..віту на всім с..віту, лиш на ягідон..ці, нема мені ніде ліпше, як при матінон..ці. *(Народна творчість.)*

II. 1. Вклонімося жін...ці, її материн..с..кій величності, її беззахиснос..ті і силі, яку не здолати. *(Л. Забашта.)* 2. Все залежит.. від люд..с..ких зіниц..: в широких відіб'єт..ся вся епоха, у звужених — збіговис..ко дрібниц.. . *(Л. Костенко.)* 3. Відгодована зліс..т.., і хитріс..т.., і закута в броню брехня атакуют.. добро і щиріс..т.. серед ночі й білого д..ня. *(В. Симоненко.)* 4. Я бачила, як гинуло найкраще, як родичі мої гнили по тюр..мах і як високе низ..ко упадало. *(Леся Українка.)* 5. Народ ніяк не стане нян..читись з таким, який йому чужий. *(П. Тичина.)* 6. Простен..кі сіл..с..кі байки, як дрібні, тонкі корін..чики, вкорінюют.. у нашій душі любов.. до рідного слова. *(І. Франко.)* 7. В просторій кімнаті з чотир..ма вікнами стояв посередині стіл, застелений червоним сукном. *(М. Коцюбинський.)* 8. На зоряному тлі побачив Давид її, Зін..чине, змучене й зраділе обличчя. *(А. Головко.)*

III. 1. Кружал..цем ядровитої цитрини з блакиті сонце скочується вниз. *(Д. Павличко.)* 2. Розт..охкався соловейко на калинон..ці, щос.. не спит..ся серед ночі сиротинон..ці. *(П. Грабовський.)* 3. Зліва, при мокрій долин..ці, кін..чалис.. жита і починалас.. лука. *(М. Коцюбинський.)* 4. Озеро схоже на велетен..с..ку плас..ку чашу. *(Є. Гуцало.)* 5. Учора в лузі пас..ся білий кінь — поміж проміння, ластівок і квітів. *(Є. Гуцало.)* 6. Під вікном билис.. і ц..вірін..кали горобці. *(М. Коцюбинський.)* 7. На тину ц..вірін..чат.. веселі горобці. *(О. Підсуха.)* 8. Ми в ірпін..с..кій заплаві з вудками по росистій стежині йдемо. *(П. Воронько.)*

55*. Перекладіть на українську мову. Порівняйте правопис м'якого знака в російській і українській мовах.

1. Я видел небо... Ты не **увидишь** его так **близко!** *(Максим Горький.)* 2. Туча быстро неслась по небу, разрастаясь **вглубь** и **вширь.** *(В. Арсеньєв.)* 3. **Степь, степь,**— и больше ничего, вдали старый курган или ветряк. *(А. Чехов.)* 4. Тиха́ **укра́инская ночь.** *(О. Пушкін.)* 5. Тучи сделались как бы **тоньше** и прозрачней. *(Максим Горький.)*

§ 17. Вживання апострофа

Апостроф ставиться лише перед *я, ю, є, ї*. Він вказує, що ці букви позначають два звуки [йа], [йу], [йе], [йі] (див. § 3, п. 4), а попередній приголосний вимовляється твердо, пор.: [вйаз] *в'яз* і [с'в'ато] *свято,* [зйава] *з'ява* і [з'аблик] *зяблик.*

1. Апостроф ставиться перед *я, ю, є, ї* після губних *м, в, п, б, ф,* якщо ці губні стоять:

а) на початку кореня: ***в'язка, зв'язати; в'юн, зв'юнитися; п'ять, вп'ятьох; м'який, розм'якнути;***

б) після голосного: ***здоров'я, риб'ячий, солов'ї, солов'єм;***

в) після *р*: ***черв'як, сурм'яний, арф'яр.***

В інших випадках після губних апостроф не ставиться: ***свято, цвях, тьмяний, мавпячий, морквяний.***

1. Шануйте відвагу і **пам'ять** святу бійців, що кайдани порвали. *(М. Нагнибіда).* 2. Любить свій край — це значить все любити, у чім його **святе ім'я** живе. *(В. Сосюра.)* 3. Залізо **б'ють** і гнуть прекрасну мідь в горбатих **м'язах** руки чоловіка. *(М. Бажан.)* 4. Ми **сп'яніли** [*п'яний*] від **духмяного** подиху поля. *(Ю. Збанацький.)* 5. Зорі сплять на холодних, морозами **зв'ялених** [*в'ялити*] травах. *(Л. Первомайський.)* 6. Не **зів'януть** квітки, не погаснуть огні, шле привіт нам весна **солов'їна.** *(В. Сосюра.)* 7. Ніколи перше не почував я так ясно **зв'язку** [*в'язати*] з землею, як тут. *(М. Коцюбинський.)* 8. **М'яка,** з **торф'яною** кришкою земля пружинила під колесами. *(М. Стельмах.)*

2. Апостроф ставиться перед *я, ю, є, ї* після *р*, якщо далі у вимові чується звук [й]: [бурйан] *бур'ян,* [суз'ірйа] *сузір'я,* [карйер] *кар'єр,* [мат'ірйу] *матір'ю,* але: [бур'ак] *буряк,* [зор'а] *зоря,* [ґар'ачий] *гарячий.*

1. Без людської праці вся земля від краю до краю заросла б **бур'янами** [-рйа-]. *(О. Донченко.)* 2. Вела дорога на **узгір'я** [-рйа] знань. *(Л. Дмитерко.)* 3. Над ставом по **взгір'ю** [-рйу] — темний сад. *(А. Головко).* 4. Сизий димок виривається

з чорного **димаря** [-р'а] і **кучеряво** [-р'а-] розвивається в прозорчатому повітрі. *(Панас Мирний.)* 5. Нема там добра, де **порядку** [-р'а-] нема. *(Народна творчість.)*

---

3. Апостроф ставиться перед *я, ю, є, ї* після префіксів, які кінчаються на приголосний ***(від-, під-, над-, перед-, роз-, без-, з-, в-, об-, між-): від'ємний, під'юдити, роз'єднати, без'ядерний, з'їзд, між'ярусний, перед'ювілейний.***

---

1. Життя — як вокзал. Хтось приїжджає, хтось **від'їжджає**. *(Л. Костенко.)* 2. В тишу труда обернено битв **роз'ярений** грім. *(А. Малишко.)* 3. Кілька разів кінні **роз'їзди** противника **з'являлися** на виднокрузі. *(О. Гончар.)* 4. І океанів тих немає, щоб вірні **роз'єднать** серця. *(М. Рильський.)*

Та це ж просто...

Допитливий. Коли після губних, *р* або після префікса, що кінчається на приголосний, чуєш звукосполучення [йа], [йу], [йе], [йі] — став перед буквами *я, ю, є, ї* апостроф.

Кмітливий. А я на вживання апострофа після губних склав собі таку схему: *(з)в'я, ов'я, рв'я,* але *свя,* де *в* — будь-який губний, *(з)* — префікс, *о* — будь-який голосний, *с* — будь-який приголосний, що не належить до префікса.

---

56. Запишіть слова в дві колонки: 1) ті, у які вставили апостроф; 2) ті, які пишуться без апострофа.

1. Дев...ятсот, серм..яга, хутор..янин, зв...язок, духм..яне, пор..ядок, бур..ян, без..язикі, тьм..яно, цв..ях, присв..ята, реп..ях, п..тдесят, з..ясовано, Солов..йов. 2. Медв..яний, п..ятсот, арф..яр, посер..йознішав, дзв..якнути, розв..язано, помор..янин, св..ято, сузір..я, харків..янин, вар..яг, від..їзд, різьб..яр, мавп..яча, роз..ятрити, при..їзд.

Ключ. З останніх букв прочитаєте назви віршів: 1) В. Сосюри; 2) М. Рильського.

57*. Перепишіть, вставляючи, де треба, апостроф.

I. 1. Всі квіти зберу у дніпрових гаях, зв..яжу у вінки і букети. *(М. Нагнибіда.)* 2. Чорнолісся п..янко духм..янить доспілою суницею. *(М. Стельмах.)* 3. Як гарно дихається — п..єш повітр..я, мов тепле молоко. *(М. Коцюбинський.)* 4. Бджоли сонячним дощем падають на медв..яний лан. *(М. Стельмах.)* 5. Ластівки щебечуть попід стріхою, білим пір..ям гнізда перев..ють. *(А. Малишко.)* 6. Цвіли бузки? То солов..ї цвіли сузір..ям грон, пахучим синім димом. *(Є. Гуцало.)* 7. Застоялись у високім бур..яні густі пахощі прив..яленого сонцем полину. *(О. Гончар.)* 8. Чується подих тропічної тьм..яної, п..яної ночі. *(М. Рильський.)* 9. Ой, зв..язала дівчинонька рутв..яний вінок, закрасила голівоньку, пішла у танок. *(І. Манжура.)*

II. 1. Старий Дніпро замигтів у його пам..яті своїм вічним св..ятковим простором. *(О. Довженко.)* 2. Лиш по пам..яті в людині впізнає Людину світ. *(Б. Олійник.)* 3. Коли черв..як торкнувся плоду, той плід зривається з гіллі. *(О. Підсуха.)* 4. Як не б..юсь я з годинами люто, час мене переможе в бою. *(В. Сосюра.)* 5. Восени розумнішою стає людина і ще м..якшим — трави прим..ятої шовк. *(М. Рильський.)* 6. Поезія — це св..ято, як любов. *(Л. Костенко.)* 7. Сприймати світ всер..йоз — твоя повинність. *(І. Драч.)* 8. Кам..яну голову хоч об мур товчи — не пом..якшає. *(Григорій Тютюнник.)* 9. У всякому подвір..ї своє повір..я. *(Народна творчість.)*

58*. Перекладіть на українську мову. Які знаки вживаються в російській мові там, де в українській стоїть апостроф?

1. В **мягком** воздухе разлит осенний запах, подобный запаху вина. *(І. Тургенєв.)* 2. О прибрежные камни равномерно и глухо **бьёт** волна. *(Максим Горький.)* 3. Дубровский **объезжал** однажды малое своё имение. *(О. Пушкін.)* 4. Вместо **девяти** часов утра мы выехали в два. *(І. Тургенєв)* 5. Дети стали большие — им надо **серьёзно** учиться. *(Л. Толстой.)*

§ 18. М'який знак і апостроф в іншомовних словах

В іншомовних словах м'який знак і апостроф вживаються в основному так само, як і в українських: *асфальт, шагрень, пномпенський* (хоч *Пномпень*); *об'єкт, прем'єра, кур'єр.* Але тут є й свої відмінності.

1. В іншомовних словах м'яким знаком позначається м'якість зубних приголосних також перед *й, я* [йа], *ю* [йу], *є* [йе], *ї* [йі]: *батальйон* [-л'йон], *каньйон* [-н'йон], *монтаньяр* [-н'йар], *Ньютон* [н'йу-], *портьєра* [-т'йе-], *рельєф* [-л'йеф].

Проте в українських іменах відповідно до вимови м'який знак перед *я* не пишеться: *Тетяна* [-т'а-], *Уляна* [-л'а-], *Наталя, Омелян, Касян* [-с'а-], *Севастян* [-т'ан].

1. Летіть, мої пісні, на крилах **марсельєзи** [-л'йези]. *(В. Сосюра.)* 2. **Мільйони** [-л'йони] свічок на каштанах звучать, наче дзвони ясної весни. *(Л.Горлач.)* 3. Тихо спустивши **портьєри** [-т'йери], день переходить в останню фазу. *(Б. Олійник.)* 4. А вгорі золотим **медальйоном** [-л'йоном] теплий місяць над морем пливе. *(В. Сосюра.)* 5. Тихо пливе блакитними річками **льон** [л'он]. *(М. Коцюбинський.)* 6. Жінкам було наказано варити обід, і **Уляна** [ул'ана] з Юлею порядкували біля казана. *(Григорій Тютюнник.)* 7. **Браконьєр** [-н'йер] хитрий, а ми ще хитріші. *(Є. Гуцало.)*

В іншомовних словах апостроф перед *я, ю, є, ї* ставиться не тільки після губних та *р*, а й після шиплячих та задньоротових

якщо після них чується звук [й]: *комп'ютер* [-пйу-], *Дансм'юр* [-мйур], *бар'єр* [-рйер], *Руж'є* [-жйе], *Х'юстон* [хйу-], *Г'ята* [гйа-].

Як виняток після зубних апостроф ставиться в таких словах: *ад'ютант, ін'єкція, кон'юнктивіт, кон'юнктура.*

---

1. **Ад'ютант** [*виняток*] приніс карту і розстелив її на столику. *(Ю. Бедзик.)* 2. Записав газетяр **інтерв'ю** [-вйу] — про дні бойові, про героїв плацдарму. *(І. Нехода.)* 3. Я знаю, що бійця нащадки спом'януть і нашу віру й кров знесуть на **п'єдестали** [пйє-]. *(А. Малишко.)*

---

3. Апостроф в іншомовних словах не ставиться перед *я, ю,* якщо ці букви позначають пом'якшення попереднього приголосного: ***бюро*** [б'у-], ***бязь*** [б'а-], ***пюре*** [п'у-], ***кювет*** [к'у-], ***рюкзак*** [р'у-], ***манікюр*** [-к'у-].

---

1. Два **бюсти** [б'у-] — рядом: Гус великий, пророк землі — Сковорода. *(А. Малишко.)* 2. Музики розставили свої **пюпітри** [п'у-], порозкладали ноти. *(І. Нечуй-Левицький.)* 3. В **бюро** [б'у-] перепусток сива жінка перевірила їхні документи. *(В. Кучер.)* 4. Ніби на **гравюрі** [-в'у-] Хокусаї, ліс грабовий золотом цвіте. *(М. Рильський.)* 5. Кохати — нові землі відкривати, **нюанси** [н'у-] свіжі і відтінки нові. *(І. Драч.)*

Та це ж просто...

Кмітливий. Отже, в словах іншомовного походження м'який знак перед *й, я, ю, є, ї* ставиться лише після зубних *(«Де ти з'їси ці лини»)*, після інших приголосних можна ставити хіба що апостроф.

Допитливий. Але не забувай про винятки.

---

59. Назва столиці Лаосу по-російському пишеться *Вьентьян*, по-українському — *В'єнтьян*; назва місцевості у В'єтнамі по-російському — *Дьенбьенфу*, по-українському — *Дьєнб'єнфу*. Чому по-українському не можна ці назви написати так само з двома м'якими знаками, як у російській мові?

60. Узяті з «Малого атласа мира» географічні назви запишіть по-українському в три колонки: 1) з м'яким знаком перед *й, я, ю, є, ї*; 2) з апострофом; 3) без м'якого знака і без апострофа. При цьому майте на увазі, що в російській мові м'який знак перед *я, ю, е, и* вказує, що ці букви позначають два звуки: [йа], [йу], [йе], [йі], а буквосполучення *ьо* читається як [йо] після м'якого приголосного.

Тисафюред, Эйдфьорд, Танганьика, Реюньон, Дансмьюр, Уальяга, Рюкю, Пяндж, Дьюрант, Орокьета, Ирьона, Ньюпорт, Лонгвью, Нюрнберг, Оньон, Намюр, Амударья, Щельябож, Юрья, Ямся, Мюнхен, Иньяка.

Ключ. З перших букв прочитаєте вислів давньоримського поета Горація.

61*. Перепишіть, вставляючи, де треба, м'який знак або апостроф.

1. Ось тут Тарас ходив у школу до д..яка. *(О. Гончар.)* 2. Міл..йонами рук ми кладем будов наших мирну величність. *(М. Бажан.)* 3. Мчить крізь теплі ночі і світанки на кур..єрській швидкості життя *(Д. Луценко.)* 4. Понад самим к...юветом виструнчились гінкі стебла, однакові, незліченні, як солдати. *(О. Гончар.)* 5. В тумані С..єрри [с'йе-] танк стоїть, немов страшна примара. *(Д. Павличко.)* 6. Ел..ясберг [ел'йас-] сидів кінець столу дуже розв...язно й хазяйновито. *(І. Ле.)* 7. О марсел..єзо [-л'йе-зо], бий в серця черстві, холодні, глухих, сліпих під прапори скликай. *(О. Олесь.)* 8. Мокрий холод заліг на дні кан..йону. *(П. Загребельний.)*

62*. Перекладіть на українську мову. Порівняйте правопис іншомовних слів у російській і українській мовах.

1. Одна из дверей была завешена огромными двойными **портьерами.** *(Ф. Достоєвський.)* 2. В **арьергарде** Дохтуров и другие, собирая **батальоны,** отстреливались от французской кавалерии. *(Л. Толстой.)* 3. В течение всей дороги **Касьян** сохранял упорное молчание. *(І. Тургенєв.)* 4. Город, похожий на старую **гравюру,** щедро облит жарким солнцем. *(Максим Горький.)*

63 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на позначення м'якості приголосних і на вживання апострофа, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Хвилясто здіймаються [*16.1*] лагідні київські [*16.2*] узвишшя [*15.3*], прорізувані спадистими ярами. *(П. Загребельний.)* 2. Мені здається [*16.1*], що стою на дні у велетенськім [*16.3*], глибочезнім морі... *(Д. Павличко.)* 3. Море шурхало мільйонами [*18.1*] дрібних камінчиків [*16.3*]. *(М. Трублаїні.)* 4. Десь [*16.1*] удалині, на протилежному березі, у буряній [*15.4*] каламуті тьмяним [*16.3*; *17.1*] сузір'ям [*17.2*] ряхтіли [*15.4*] вогні заводів *(Я. Баш.)* 5. Он сонечко світить [*16.3*] надворі, сніг [*16.3*] біліє, виблискує, цвірінчать [*16.3*; *16.1*] горобці. *(А. Тесленко.)* 6. З'явилися [*17.3*] проліски, ніжні, тендітні. *(І. Нехода.)* 7. Всі дерева навкруги тепер біло-рожеві, м'які [*17.1*], святкові [*17.1*]. *(О. Гончар.)* 8. Садів рум'яний [*17.1*] цвіт [*16.3*] обсипався духмяно [*17.1*]. *(В. Сосюра.)* 9. Мала пташка, невеличка по доріженьці [*16.2*] скаче. *(Народна творчість.)* 10. Осінні вечори прозорі, як янтар [*15.3*]. 11. Переді мною світліла пройма дверей, завішана портьєрою [*18.1*]. *(Р. Іваничук.)* 12. Як рясно [*15.4*] пересипані оповідання й повісті [*16.3*] Горького [*16.4*] приказками, прислів'ями [*17.1*]. *(М. Рильський.)* 13. З надіями людськості [*16.2*] зв'язаний [*17.1*] у вічний вузол на вічність, зводжу розбухлими м'язами [*17.1*] свою історичність. *(В. Лучук.)*

§ 19. Подовжені приголосні і позначення їх

В українській мові приголосні звуки можуть подовжуватися.

Подовжуються звичайно зубні та шиплячі: *знання, віддаль, беззмінний, життя, обличчя, збіжжя.*

Подовжені приголосні вимовляються трохи протяжніше, ніж звичайні, і на письмі позначаються подвоєними буквами: *беззахисний, старанний, відкриття, бездоріжжя.*

Але подвоєні букви не завжди читаються як подовжені звуки: *міськком* [м'іс'ком], *страйкком* [страйком], *Вінниччина* [в'інничина], *возз'єднаний* [возйеднаний]. Найчастіше це трапляється в іншомовних словах: *Голландія* [голан'д'ійа], *Калькутта* [кал'кута], *Ясси* [йаси], *меккський* [мекс'кий] (але: *Мекка* [мекка]).

64. Прочитайте вголос, правильно вимовляючи подовжені і неподовжені приголосні.

Стінна *(газета)* — стіна; картинна *(галерея)* — картина; змінна *(величина)* — зміна; в картоплинні — в картоплині; в павутинні — в павутині; туманні — в тумані; санний — сани; страшенний — зелений; осінній — синій; нескінчéнний — нескінчений.

65. Прочитайте речення, правильно вимовляючи подовжені приголосні.

1. Минула тривожна беззоряна ніч, і там, де попелясті сніги єдналися з небом, почав відділятися світанок. *(М. Стельмах.)* 2. Грала промінням, ясним самоцвітом порання роса. *(Леся Українка.)* 3. Народження дня наближалось повільно, в мовчанні, і дихала легко земля, як завжди на світанні. *(Л. Первомайський.)* 4. Я морем співів розіллюся і в кожну пісню увіллю весь жар, всю кров мою. *(О. Олесь.)* 5. Де б я не був, а все ж думками лечу в Донеччину свою. *(В. Сосюра.)*

§ 20. Подовжені м'які приголосні

1. Подовжуються м'які зубні і пом'якшені шиплячі приголосні, якщо вони стоять між двома голосними:

а) в іменниках середнього роду: *знаряддя, чуття, галуззя, колосся, знання, затишшя, обличчя, бездоріжжя;* але в назвах молодих істот подовження немає: *теля, гуся, щеня;*

б) в орудному відмінку однини іменників III відміни: *тінь — тінню, сіль — сіллю, мазь — маззю, мідь — міддю, ніч — ніччю, подорож — подорожжю, туш — тушшю;*

в) у словах *Ілля, суддя, стаття, рілля, зрання, спросоння, навмання, попідтинню, попідвіконню.*

Подовжується м'який приголосний і в дієслові *ллю* та його формах.

У похідних словах подовження між двома голосними зберігається: *життя — життєвий, життєвість, життєрадісний; суддя — суддівський, суддівство.*

---

1. Зведись, чоловіче, під небо **світання**, на повний свій зріст, на велике **зростання**. *(М. Бажан.)* 2. Тільки праця дає **відчуття** повноти і справжності **життя**. *(Ю. Мушкетик.)* 3. Відчувши ласку сонця й вітерця, промерзле в **ріллях** проросте **насіння**. *(Л. Первомайський.)* 4. Трава в покосах в'яне й просихає, і пахощі, як **життєдайний** струм, у груди **ллються**. *(М. Рильський.)* 5. На дальніх **узбережжях** снять в задумі тихі верби. *(П. Усенко.)* 6. Небо сміялося своєю чистою, глибокою **блакиттю**. *(І. Франко.)* 7. Розлилися гони пишними житами, забуяли **повінню** пшениць. *(П. Воронько.)* 8. **Життя** — це рух. *(Л. Дмитерко.)*

---

2. Якщо м'який приголосний стоїть не між двома голосними, то подовження не відбувається: *життя — щастя, знання — знань, багаття — багать, Поділля — подільський, ніччю — жовчю, Побужжя — Поволжя.*

---

1. З пісні в світі виросло **безсмертя**. *(Є. Летюк.)* 2. Хай же вічно красується **доблестю** наша земля! *(О. Довженко.)* 3. Світлою **радістю** повниться серце моє. *(П. Дорошко.)* 4. Двадцятий вік — вік **звершень** і задуми, вік **роздоріж**. *(Р. Братунь.)* 5. Рябіло в очах від безлічі людських **облич**. *(П. Загребельний.)* 6. Йдемо крізь бурю, спеку, лід, розвідники **століть**. *(П. Дорошко.)*

---

3. Таким чином, там, де в російській мові вживається розділювальний *ь*, в українській мові:

а) стоїть апостроф (див. § 17): *вьётся — в'ється, семья — сім'я, бурьян — бур'ян, кровью — кров'ю, матерью — матір'ю, безрыбье — безриб'я*;

б) подвоюються букви: *затишье — затишшя, приволье — привілля, ночью — ніччю, льётся — ллється, безводье — безводдя*;

в) немає ні апострофа, ні подвоєння букв: *счастье — щастя, Поволжье — Поволжя, скатертью — скатертю, желчью — жовчю, бесчестье — безчестя*;

г) ставиться м'який знак (в іншомовних словах — див. § 18, п. 1): *Ньютон — Ньютон, Сьерра — Сьєрра, портьера — портьєра, браконьер — браконьєр.*

---

1. **Солов'ями** [*рос. соловьями*] рідний гай співає. *(М. Рильський.)* 2. Спів жайворів весну через віки несе із **покоління** [*рос. поколенье*] в покоління. *(Л. Горлач.)* 3. Ронили золоте **листя** [*рос. листья*] багряні клени, наливалися **міддю** [*рос. медью*] шатра дубів. *(В. Козаченко.)* 4. **Ллється** [*рос. льётся*] море, плеще

в берег, **б'ється** [*рос. бьётся*] в сірі скелі. *(О. Олесь.)* 5. У кого серце **мудрістю** [*рос. мудростью*] багате, тому глибини всякі перейти. *(А. Малишко.)* 6. Сяють очі матері і **гордістю** [*рос. гордостью*], й **любов'ю** [*рос. любовью*]. *(В. Сосюра.)*

66. Запишіть слова, розкриваючи дужки, в дві колонки: 1) ті, у яких букви, що в дужках, подвоюються; 2) ті, у яких вони не подвоюються.

Заня(т)я, [*багато*] столі(т)ь, [*перед*] могутніс(т)ю, бездорі(ж)я, [*покритий*] ема(л)ю, зра(н)я, дозві(л)я, [*з*] учас(т)ю, І(л)іч, (л)ється, тюле(н)ячий, осер(д)я, [*з*] лю(т)ю, коше(н)я, яка(н)я.

Ключ. З перших букв прочитаєте другу частину прислів'я: *«З праці радість, ...»*

67. Подані в російському написанні слова запишіть українською мовою в три колонки: 1) з апострофом; 2) з подвоєнням букв; 3) без апострофа і без подвоєння букв. (Слова на *-ью* стоять в орудному відмінку).

Взаимностью, спиралью, стервятник, смертью, Приднепровье, Полесье, счастье, учение, выльются, слезливостью, верфью, Обью *(річкою)*, Поволжье, знание, мазью, статья, Заполярье, огрубелостью, рысью, гордостью.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитайте закінчення крилатого вислову: *«Щоб досягти великого...»*

68*. Перепишіть, розкриваючи дужки і, де треба, подвоюючи букви.

I. 1. Навча(н)я — це насамперед праця, щоденне добува(н)я зна(н)ь. *(І. Цюпа.)* 2. Шануйте здобуте трудом поколі(н)ь, помножте його у пошані. *(М. Нагнибіда.)* 3. В мого роду — сто доріг, сто столі(т)ь у мого роду. *(І. Драч.)* 4. Довіку мене зігрівало святе відчу(т)я, що лиш рідна земля може дати нам силу жи(т)я. *(Л. Забашта.)* 5. Вітчизні — серця кожного би(т)я, всі сили їй у творчому горі(н)і! *(В. Сосюра.)* 6. Та найпишніше там цвіті(н)я, найвище серце там зліта, де рух, де дія, де горі(н)я, чу(т)ів і мислей повнота. *(М. Рильський.)* 7. Тим міцніше перекона(н)я, чим більше воно залежить від почу(т)я. *(Леся Українка.)* 8. Сором сліз, що (л)ються од безси(л)я. *(Леся Українка.)*

II. 1. Як птиця без крил, так жи(т)я без коха(н)я нікчемне й пусте. *(О. Підсуха.)* 2. Квіти пахучі гнуться в коха(н)і, шепчуть про щас(т)я, про вроду. *(М. Рильський).* 3. І сяють радіс(т)ю обли(ч)я, і сонце весниться в очах. *(Д. Луценко.)* 4. Все тоне у безумній черемшині, все пахне молодіс(т)ю і жи(т)ям. *(М. Рильський.)* 5. Кожній хвилі нема воро(т)я. *(В. Сосюра.)* 6. Як без ночей нема світа(н)я, так без світа(н)ь шляхи не ті, і якщо в муках є шука(н)я, то, значить, муки ті святі! *(А. Малишко.)* 7. Збагну безме(ж)я неба і числа, добра відвертість і дволи(ч)я зла, лиш смерті я повік не зрозумію! *(Д. Павличко.)* 8. Весі(л)ь і побрата(н)ь посол єдиний, із давнини він зветься «хліб та сіль». *(Т. Коломієць.)*

§ 21. Подвоєння букв внаслідок збігу

1. Подвоюються букви на межі значущих частин слова, якщо одна з них кінчається, а друга починається на ту саму букву: *віддати (від+дати), беззвучний (без+звучний), законний (закон+ний), годинник (годин+ник), розрісся (розріс+ся), піднісся (підніс+ся), піввідра (пів+відра), юннат (юний+натураліст), страйкком (страйковий+комітет).*

1. Встала весна, чорну землю **сонну** [*сон+ну*] розбудила. *(Т. Шевченко.)* 2. Я хотів би вітром бути, вітром бути **наддніпрянським** [*над+дніпрянським*]. *(М. Рильський.)* 3. Наша мить — це краплина, в якій **віддзеркалилась** [*від+дзеркалилась*] вічність. *(Є. Гуцало.)* 4. Цілую руки, що крутили жорна у **переддень** [*перед+день*] космічної доби. *(В. Симоненко.)* 5. Хто багато взяв од людей, багато мусить **віддати** [*від+дати*]. *(Р. Іваничук.)* 6. Мов горда думка, котиться ріка, і міст над нею **знісся** [*зніс+ся*], наче порив. *(М. Рильський.)* 7. Хіба од верховіть летючий вітер можна **відділити** [*від+ділити*]? *(М. Рильський.)*

2. Подвоюється *ч* в іменниках, утворених від прикметників на *цьк(ий)* (див. ще § 13, п. 1): *Вінниччина (вінницьк+ина), козаччина (козацьк+ина), Німеччина (німецьк+ина).*
Виняток — *Галичина* (хоч *галицький).*

1. В садах **Донеччини** навіки моє дитинство одцвіло. *(В. Сосюра.)* 2. По **Вінниччині** мандрували ми — пригадуєте? — літніми шляхами. *(М. Рильський.)* 3. Десь там за морем, за туманом уже **Туреччина** була. *(Л. Костенко.)*

3. Подвоюються внаслідок різних збігів букви ще в словах *бовваніти, ссати, лляний* (і *льняний*), *овва, ввесь* і похідних.

1. Темний **бовван** на козачій могилі про давнє, минуле кричить мовчазливо. *(П. Тичина.)* 2. На самій верховині гори **бовваніють** руїни стародавнього замку. *(О. Гончар.)* 3. Припали голі діти до спідниці, тоненький пальчик **ссе** собі маля. *(С. Голованівський.)*

69. Випишіть у колонку лише слова, у яких букви, взяті в дужки, подвоюються.

Доне(ч)ина, о(б)ризкати, за(б)ризкати, (с)ати, ві(д)ячити, на(д)ворі, іме(н)ий, Туре(ч)ина, ві(д)окремити, на(д)ністрянський, імени(н)ик, ро(з)умний, о(в)а, гайдама(ч)ина, бе(з)успішний, небе(з)ахисний, істи(н)ий.

Ключ. З перших букв прочитаєте назву вірша Лесі Українки.

70*. Перепишіть, розкриваючи дужки і, де треба, подвоюючи букви.

1. Я честь ві(д)ам титану Прометею, що не творив своїх людей рабами. *(Леся Українка.)* 2. Ро(з)броювала ота щира посмішка,

оті чисті очі. *(В. Козаченко.)* 3. Мамина посмішка ві(д)зеркалилася на личках дітей. *(В. Собко.)* 4. Вже давно о(д)звеніли трамваї і в будинках погасли огні. *(В. Сосюра.)* 5. Зоря у срібному інеї перли(н)о грає. *(В. Сосюра.)* 6. Хмари білопі(н)і задумано пливуть у золоті висот. *(В. Сосюра.)* 7. А дим чимраз густішими клубами ти(с)я в хату. *(І. Франко.)*

§ 22. Написання *нн* у прикметниках і похідних словах

У прикметниках на межі кореня і суфікса та в суфіксах можуть подовжуватися лише [н] або [н']: *щоденний, здоровенний, нездоланний, ранній.*

1. Подвоюється *н* між голосними в прикметниках на *-ний, -ній,* якщо ці прикметники утворені від іменників з основою на *н*: *туман — туманний, стіна — стінний, вікно — віконний, осінь — осінній.*

Якщо ж твірна основа кінчається на інший звук, то *н* у прикметнику не подвоюється: *буква — буквений, реформа — пореформений, журавель — журавлиний, дерево — дерев'яний, не ждати — нежданий.*

Подвоюється *н* також у словах *старанний* (хоч *старатися), притаманний, захланний.*

---

1. Згасає день, скінчилась **денна** [*день*] праця. *(В. Сосюра.)* 2. Срібластий місяць тихо чарівне світло лив на **сонну** [*сон*] землю. *(І. Франко.)* 3. Ключ угорі **журавлиний** [*журавель*] рідною мовою кличе у невідомі краї. *(М. Рильський.)* 4. Мокрий асфальт **тьмяно** [*тьма*] вилискує крізь **туманний**]*туман*] степ. *(О. Гончар.)* 5. Тяжко ревнули широкими горлами **чавунні** [*чавун*] гармати. *(О. Довженко.)* 6. **Студений** [*студити*] вітер б'є в **холодні** [*холод*] вікна, і **олов'яний** [*олово*] важко дише став. *(М. Рильський.)*

---

2. Подвоюється *н* у наголошених суфіксах *-е́нн(ий), -а́нн(ий)*:

а) у прикметниках, які вказують на більшу, ніж звичайна, чи найбільшу міру якості: *страше́нний, здорове́нний, нескінче́нний, невблага́нний, незрівня́нний, недоторка́нний;*

б) у небагатьох прикметниках-старослов'янізмах: *свяще́нний* (звичайне: *святий*), *огне́нний* (звичайне: *вогняний*), *благословéнний, блаже́нний, мерзе́нний, окая́нний.*

В інших прикметниках (та дієприкметниках) у суфіксах *-ен(ий), -ан(ий)* буква *н* не подвоюється: *шалений, скажений, навіжений, жаданий* (вказують на звичайну міру якості), *нескінчений, незрівняний, намальований, написаний, з'єднаний.*

---

1. **Благословéнні** мир і праця на цій **оновленій** [*оновити*] землі. *(М. Рильський.)* 2. Народ непоборен повік, **нездола́нна** повік його сила **левина** [*лев*]. *(М. Рильський.)* 3. Од слів простих **незнана**

[*знати*] сила в липневу лине темноту. *(В. Сосюра.)* 4. Огні **незліченні**, мов стрічки **огненні**, до моря спускаються з міста. *(Леся Українка.)* 5. Ми тихо стояли, дивились, як ясно на темному морі **незлічені** світла сіяли. *(Леся Українка.)* 6. Прийшла любов **непрохана** [*прохати*] й **неждана** [*ждати*] — ну як мені за нею не піти? *(В. Симоненко.)*

---

3. У словах, похідних від прикметників, написання *нн* або *н* зберігається: *туманний — туманно, туманність; нескінченний — нескінченно, нескінченність; письменний — письменник; віконний — віконниця; шалений — шалено, шаленість; вихований — вихованість; захоплений — захопленість* (хоч: *виховання, захоплення*).

---

1. Треба розбудити у душі народу почуття гордої свідомості **нездоланності** [*нездоланний*] своєї, своєї непереможності! *(П. Тичина.)* 2. В очах його промайнула насторожена **зацікавленість** [*зацікавлений*]. *(М. Трублаїні.)* 3. Щедра південна природа не встигла ще своєю буйною **рослинністю** [*рослинний*] прикрити рани війни. *(О. Гончар.)* 4. Дорога — це завжди тайна! В її **незвіданості** [*незвіданий*] є щось спільне з людською долею. *(О. Гончар.)* 5. Внизу пульсувала сувора **буденність** [*буденний*] у венах провулків, в артеріях-ріках. *(Б. Олійник.)*

71. Яка різниця в значенні прикметників *журавлиний* і *журавлинний, горобиний* і *горобинний*? Від яких іменників вони утворені?

72. Запишіть слова, розкриваючи дужки, в дві колонки: 1) ті, у яких подвоюється буква *н*; 2) ті, у яких вона не подвоюється.

Бездога(н)ість, лави(н)ий, скаже(н)ий, леви(н)ий, освітле(н)ість, анте(н)ий, годи(н)ик, огне(н)ий, страше(н)ий, вогня(н)ий, олов'я(н)ий, щепле(н)ий, орли(н)ий, лату(н)ий, горохвя(н)ий, однозмі(н)ий, височе(н)ий, адресова(н)ий, електро(н)ий, незбагне́(н)ий [*якого не можна збагнути*], реформе(н)ий, тьмя(н)ий, незнище́(н)ість [*неможливість знищити щось*], умотивова(н)ість, ешело(н)ий, єди(н)ий.

Ключ. З перших букв прочитаєте вислів Лесі Українки.

73*. Перепишіть, розкриваючи дужки і, де треба, подвоюючи *н*.

1. Сірі султани пилюки, звихре(н)ої конем, осідали на скоше(н)ій стерні. *(Григорій Тютюнник.)* 2. В серцях палає ю(н)ості вогонь. *(Л. Дмитерко.)* 3. Щастя! Воно прийшло, як завжди, нежда(н)о-негада(н)о. *(О. Гончар.)* 4. Наш рідний край справді благослове(н)ий край. *(Леся Українка.)* 5. Зоря, і сад, і спів пташи(н)ий, і щастя сльози на очах. *(В. Сосюра.)* 6. Конопля(н)им чадом пахнуть береги. *(Григорій Тютюнник.)* 7. В моєму серці стільки ще пісень, ще стільки слів неска́за(н)их у серці. *(В. Сосюра.)* 8. Історія — це святая святих народу, недоторка́(н)а для злодійських рук. *(О. Довженко.)*

74*. Перекладіть на українську мову. Порівняйте правопис *нн* у російській та українській мовах.

1. Разве не прекрасна каждая травинка, **наполненная** пахучим соком? *(К. Паустовський.)* 2. В конце января, **овеянные** первой оттепелью, хорошо пахнут вишнёвые сады. *(М. Шолохов.)* Море всё в живых белых пятнах, словно **бесчисленные** стаи птиц опускались на его синюю равнину. *(Максим Горький.)* 4. Он видел небо, голубое, **бездонное**. *(Б. Полевой.)* 5. Возле леса, на горе, дремал с закрытыми ставнями старый **деревянный** дом. *(М. Гоголь.)*

§ 23. Подвоєння букв в іншомовних словах

Коли йдеться про подвоєння букв в іншомовних словах, то тут треба розрізняти власні і загальні назви.

1. **У власних іншомовних назвах** і похідних словах подвоєння букв зберігається: *Андорра, андоррський, Марокко, марокканець, Голландія, голландський, Абіссінія, Ассірія, Брюссель, Бонн, Ніцца, Яффа, Дарданелли, Міссісіпі, Апенніни, Діккенс, Шиллер, Лонгфелло, Торрічеллі, Кассандра, Одіссей.*

Але нема подвоєння: *Гавана, Вашингтон, Касабланка, Бразилія, Мадагаскар* та ін.

Таким чином, написання подвоєних букв у власних іншомовних назвах треба кожного разу перевіряти за «Орфографічним словником» та різними довідниками. До речі, подвоєні букви в цих словах в українській мові вживаються так само, як і в російській: *Эддингтон — Еддінгтон, Тольятти — Тольятті, Филиппины — Філіппіни, Эдисон — Едісон, Гаити — Гаїті.*

2. **У загальних іншомовних назвах** букви звичайно не подвоюються: *колектив, каса, маса, група, сума, шосе, колона, алегорія, хобі, бароко, гуни, фін, інтермецо, беладона.*

Винятки: *тонна, манна, ванна, мадонна, бонна, вілла, булла, брутто, нетто, мотто, мірра, контрреволюція, ірраціональний, сюрреалізм, імміграція* (але *еміграція, емігрант*).

1. Київ спалахнув святковими **ілюмінаціями**. *(І. Цюпа.)* 2. Дітвора в **алеях** обручі ганяє. *(В. Сосюра.)* 3. Я слухаю, як свищуть, ніби реї, **антени** на дахах у ніч бліду. *(Д. Павличко.)* 4. Над самим **шосе** зеленіють товсті столітні граби та буки. *(І. Нечуй-Левицький.)* 5. Горо́д — це розкішна проза, написана в стилі **бароко**. *(Є. Гуцало.)* 6. І на людину, що не вмітиме пісні, дивитимуться як на справжнього **контрреволюціонера** [*виняток*]. *(О. Довженко.)*

3. В українізованих запозичених іменах відповідно до вимови букви звичайно не подвоюються: *Іполит, Кирило, Сава, Пилип, Агнеса, Інеса.*

Але в деяких недавно запозичених іменах подвоєння букв зберігається: *Аполлон, Віссаріон, Геннадій, Палладій, Алла, Ганна.*

75. Подані російською мовою слова іншомовного походження запишіть по-українському в дві колонки: 1) з подвоєнням букв; 2) без подвоєння букв. Російську букву *е* передайте через *е*, букву *и* через *і*.

Вилла, иммиграция, Даллас, иммунитет, ватт, Питтсбург, импрессионизм, Ренн, дроссель, миссия, Одиссей, оппортунизм, лемма, манна, Эссен, оппонент, касса, нетто, иррациональный, антенна, ванна, миссис, сюрреализм, аннотация, трасса, Оттава, Ноттингем, эффект, регресс, Цвиккау, Яссы, ипподром.

Ключ. З перших букв прочитаєте закінчення вислову Максима Горького *«Усе прекрасне в людині — ...»*

76*. Перепишіть, розкриваючи дужки і, де треба, подвоюючи букви.

1. Ма(н)а з неба не падає і не впаде. *(М. Вінграновський.)* 2. Вся величезна те(р)иторія станції була в цей день переповнена військами. *(О. Гончар.)* 3. Цінує розум вигуки прогре(с)у, душа скарби правічні стереже. *(Л. Костенко.)* 4. Мадо(н)а — це жінка з маленьким дитям на руках. *(Л. Забашта.)* 5. Хіба мета(л) проймеш словом? *(Панас Мирний.)* 6. Моє небо підперте коло(н)ами димарів, а земля оперезана поясом лану. *(В. Лучук.)* 7. З обличчя Таллінн сон свій витер. До праці та(л)іннці ідуть. *(В. Лучук.)*

77*. Перекладіть на українську мову. Порівняйте вживання подвоєних букв в іншомовних словах у російській і українській мовах.

1. Я слышал эти рассказы под **Аккерманом**, в **Бессарабии**. *(Максим Горький.)* 2. **Шоссе** было сухо, прекрасное апрельское солнце сильно грело. *(А. Чехов.)* 3. Деревья сливались в одну сплошную **массу**. *(В. Короленко.)* 4. Перед **террасой** красовалась продолговатая клумба. *(І. Тургенєв.)* 5. Производить **эффект** — их наслаждение. *(М. Лермонтов.)*

78 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на подвоєння букв, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Це були не палаци з колонами [*23.2*], а квартали нудних величезних казармених [*22.1*] будинків. *(О. Іваненко.)* 2. Коли ми славимо возз'єднану [*19.3; 21.1*] Вітчизну, то славимо і тих, хто їй життя [*20.1*] віддав [*21.1*]. *(Р. Братунь.)* 3. Лиш сняться грози лихоліть [*20.2*]. *(В. Сосюра.)* 4. Пролетіла скажено [*22.2*] кіннота [*21.1*], тільки сухо копита дзвенять. *(В. Сосюра.)* 5. Життя [*20.1*] — шалений [*22.2*] герць добра і зла. *(В. Коломієць.)* 6. Я ще донині юністю [*22.3; 20.2*] живу, в літах шукаю мрію безіменну [22.1]. *(Т. Масенко.)* 7. Шануйте здобуте трудом поколінь [*20.2*], помножте його у пошані, в тім — корінь життя [*20.1*], крила стремлінь [*20.2*], діти мої кохані [*22.2*]! *(М. Нагнибіда.)* 8. Пісенний [*21.1; 22.1*] скарб нашого народу майже незлічённий [*22.2*]: повністю [*20.2*] його важко зібрати навіть у найбільшому

і найповнішому виданні [*20.1*]! *(Т. Масенко.)* 9. Безсмертен, хто прийшов у світ як первоук і міццю [*20.1*] генія піднісся [*21.1*] на вершини. *(М. Рильський.)* 10. Свистять, шумлять, гудуть машини уздовж бетонного [*22.1*] шосе [*23.2*]. *(Л. Дмитерко.)* 11. Я був захоплений [*22.2*] величчю [*20.1*] просторів нашої країни. *(О. Довженко.)*

ПРАВОПИС ГОЛОСНИХ

§ 24. Творення і вимова голосних

В українській мові 6 голосних звуків: [а], [о], [у], [е], [и], [і]. Позначаються вони 10 буквами: *а, о, у, е, и, і, я, ю, є, ї*.

Голосні звуки утворюються внаслідок дрижання голосових зв'язок. Ротова порожнина при цьому служить резонатором, форма якого залежить від положення язика.

Якщо язик відтягнутий до заднього піднебіння і вниз, звучить [а], підіймається трохи вище — [о], ще вище — [у]. Коли ж язик посунений до переднього піднебіння і вниз, утворюється [е], вище — [и], ще вище — [і].

Отже, голосні так межують один з одним: [а] — [о] — [у]; [е] — [и] — [і].

1. Голосні під наголосом вимовляються завжди чітко: *вели́кий — ве́лич, зеле́ний — зе́лень, диви́тися — ди́виться, голу́бка — го́луб.*

Чітко вимовляються голосні також у кінці слова: *зеле́не, по́ле, щебе́че, гля́ньте, ви́пише, ви́пиши, розмовля́ючи.*

2. В інших випадках голосні, які творяться поряд, можуть сплутуватися, а саме:

а) [е] *з* [и]: [ве^{и}сна], [зи^{е}ма];

б) [и] *з* [і]: [К'іслий] замість [кислий], [потим] замість [пот'ім];

в) [о] *з* [а]): [пагон] замість [погон];

г) [о] *з* [у]: [ко^{у}жух], [зо^{у}зул'а].

79. Прочитайте вголос попарно слова, перевірте себе, чи ви не сплутуєте голосних звуків.

[и] — [і]	[о] — [а]
витер — вітер	поради — паради
виє — віє	воли — вали
кинь — кінь	лопата — лапата
голуби — голубі	зогнилий — загнилий
в'янучи — в'янучі	повинний — павиний

[о] — [у]

копати — купати
дошити — душити
лопáти — лупати
росло — русло́
соха — суха

80. Як зміниться зміст висловлювань, якщо замість виділених букв прочитати відповідно *а, і, у,* тобто так, як ці слова вимовляються в деяких місцевостях?

1. Це дерево треба полити. 2. Купи мені скрипку. 3. Землю колись орали сохою.

РОЗРІЗНЕННЯ *е* ТА *и*

§ 25. Чергування *е* з *и*

Ненаголошені [е] та [и] у вимові сплутуються: [ни^е^сти] *нести* і [ди^е^тина] *дитина.* Проте іноді така взаємозаміна відбувається внаслідок чергування цих звуків. Це треба мати на увазі, перевіряючи наголосом написання букв *е* та *и.*

1. У небагатьох дієслівних коренях [е], якщо далі з'являється суфікс *-а-,* чергується з [и], тобто *-ер-* переходить в *-ира-*: а саме:

беру	— *збирати*	*простерти*	— *простирати*
вмерти	— *вмирати*	*сперти*	— *спирати*
дерти	— *здирати*	*терти*	— *стирати*
перу	— *обпирати*	*жерти*	— *пожирати*

Подібне чергування [е] з [и] відбувається також у словах *стелити — застилати, клену* (кляну) — *проклинати.*

1. І тільки пісня не **вмирає,** коли звучить у ній любов. *(В. Сосюра.)* 2. Плив корабель, **роздираючи** хвилі. *(Леся Українка.)* 3. Хто не слухається розуму, того **роздеруть** його ж таки власні вчинки. *(А. Кримський.)* 4. В юності нам найчастіше **вибирає** дорогу серце. *(Ю. Мушкетик.)*

2. У решті випадків сплутування [е] та [и] буває лише у вимові. На письмі така взаємозаміна їх не допускається.

81*. Перепишіть, вставляючи пропущені букви *е* та *и.*

1. Польова доріжка ст..лилася між високими хлібами. *(О. Гончар.)* 2. Зоря моя вечірняя прост..лає останні смуги на хисткій воді. *(М. Рильський.)* 3. Ум..рає зажурене літо. *(В. Сосюра.)* 4. Багряні хребти підп..рали небо. *(О. Гончар.)* 5. Було мамі і напряду, і вишию, і зварю, і поп..ру, і помажу, і піч поцяткую. *(Ю. Яновський.)* 6. Кожного з своїх переб..рали та перет..рали пани на зубах. *(Панас Мирний.)*

§ 26. Правопис ненаголошених *е* та *и* (загальні правила)

1. Написання ненаголошених [е] та [и] перевіряємо наголосом: *весна*, бо *вéсни; далеч*, бо *далéкий; велич*, бо *велúкий; непримиренний*, бо *мир; шести*, бо *шéстеро*.

Але це правило незастосовне до слів, у коренях яких відбувається чергування [е] з [и] (див. § 25).

1. **Шелестіли** [*шéлест, шелéснути*], **хиталися** [*хúткість*] віти. *(В. Сосюра.)* 2. Соловейко на калині то **затихав** [*тúхо*], то **щебетав** [*щéбет, щебéче*]. *(Т. Шевченко.)* 3. Яке мале у яблука **зерно** [*зéрна*], а **виростає** [*вúріс*] **дерево** [*дерéва*] із нього. *(О. Підсуха.)* 4. *Безмежна* **далеч** [*далéкий*], неосяжна шир! *(Т. Масенко.)* 5. **Велич** [*велúкий*] не в стражданнях, а в перемозі над ними. *(П. Загребельний.)* 6. Під **веселкою** [*вéсело*] у голубіні голуби **летять** [*лет*]. *(В. Лучук.)*

2. Пишемо *е*, якщо при змінюванні неясний звук випадає: *серпень*, бо *серпня; палець*, бо *пальця; шевця*, бо *швець; справедливий*, бо *правда*.

Але треба мати на увазі, що в кількох дієслівних коренях випадає ненаголошений [и], а саме: *згинати — зігну, відтинати — відітну, напинати — напну, починати — почну, розминати — розімну, засинати — засну, вмикати — увімкну, проривати — прорву*.

1. Веселе **сонечко** [*сонце*] ховалось в веселих хмарах весняних. *(Т. Шевченко.)* 2. Запливає **вересень** [*вересня*] ý затоку жовтня. *(Б. Олійник.)* 3. Колихає жита **вітерець** [*вітру*] над Дніпром. *(П. Тичина.)* 4. Схололі в хмарах **крапельки** [*крапля*] води перлинами котилися в сади. *(М. Бажан.)* 5. З тихим плескотом на берег рине **хвилечка** [*хвилька*] перлиста. *(Леся Українка.)* 6. Часом я **засинав** [*виняток*] ще до вечері. *(О. Довженко.)*

3. Пишемо *е*, якщо при змінюванні неясний звук чергується з [і]: *осені*, бо *осінь; каменя*, бо *камінь; летіти*, бо *літати; гребенястий*, бо *гребінь; скатерть*, бо *скатірка* (див. § 29, пп. 1, 2).

Але це правило незастосовне до слів *дитина — діти, сидіти — сідати, звисати — звіситися* і *злипатися — зліпитися*, у яких [і] чергується з [и].

1. Сонечко встало, прокинулось ясне, грає вогнем, **променіє** [*промінь*]. *(Леся Українка.)* 2. Шумлять дуби в степу широкім, моя тут юність **протекла** [*протікати*]. *(Л. Забашта.)* 3. Пахне гіркотою **осені** [*осінь*]. *(Ю. Яновський.)* 4. Було тихо, ніжно **струменіло** [*струмінь*] на землю місячне проміння. *(Ю. Збанацький.)* 5. Бринить колискова, **дзвенить** [*дзвінко*] колискова, то тиха й задумлива **матері** [*матір*] мова. *(Л. Первомайський.)*

4. Пишемо *е* в сполученнях *-ере-, -еле-*: *перейти, передгір'я, береза, пелехатий, пелена.* Але на межі кореня й суфікса може бути також сполучення *-ери-, -ели-*: *перина (пер+ина), меливо (мел+иво), великий (вел+икий).*

1. Придорожня **береза** вже гойдала на плакучих гілках **зелений** димок брості. *(М. Стельмах.)* 2. Зустрілись ми **серед** гаю, де зі скелі **б'є джерело.** *(І. Вирган.)* 3. Край **берега** у затишку прив'язані човни. *(Л. Глібов.)* 4. По Дніпру біліють **вередливі** піскуваті мілини. *(І. Нечуй-Левицький.)* 5. Полум'я билось у вітрі **величезним** [*великий*] червоним птахом. *(О. Гончар.)*

5. Пишемо *и* у відкритих складах *-ри-, -ли-* у словах *бриніти, бриньчати* (хоч *бренькати*), *гриміти, дрижати, кривавий, криниця, кришити, стриміти, тривати, тривога, глитати, триножити.*

1. Звідкілясь вихопився **тривожним** поривом свіжий вітрець. *(О. Донченко.)* 2. **Розгримілися** громи — і земля під пшеницями **задрижала.** *(Марко Черемшина.)* 3. Чули ви, як напровесні рано жайворонкова пісня **бриніла** *(Леся Українка.)* 4. **Бринить,** немов струна, в моїй душі чекання. *(Д. Павличко.)* 5. Виходить дівчина із хати води в **криниці** набирати. *(А. Малишко.)*

6. У деяких словах (переважно іншомовних) написання *е* та *и* ніяких не перевіряється: *апельсин, бензин, бетон, декада, делегат, демократія, колектив, левада, легенда, леміш, математика, медаль, пенал, ремонт, рецепт, тепер, тремтіти, чекати; директор, диригент, кишеня, лимон, минуле, пиріг, шинель,* і т. д. Написання таких слів треба запам'ятати.

1. Сучасне завжди на дорозі з **минулого** в майбутнє. *(О. Довженко.)* 2. Зубами чорними зубил рубають ромби брил, **бетон** громадять в кучугури. *(М. Бажан.)* 3. **Диригент** змахнув паличкою, у музикантів надулись щоки. *(О. Донченко.)* 4. Зорі **тремтять** в нічній прохолоді. *(М. Коцюбинський.)* 5. Ось **апельсини, лимони** в підвалі, жовті, пахучі. *(А. Тесленко.)*

7. Про розрізнення *е* та *и* в закінченнях дієслів див. §§ 69—70.

82. У ліву колонку випишіть слова з вставленою буквою *и*, у праву — з вставленою буквою *е*.

Бл..зенько, ос..литися, справ..дливий, д..ректор, греб..лька, зш..вати, дал..ч, неприм..ренний, зв..чайний, сп..нити, квіт..нь,

дж..рело, кр..ниця, зн..сти, в'єтнам..ць, заст..лати, ущ..мити, зат..кти, оц..нкований, ос..ледець, ст..лити, відд..рати, дят..л.

Ключ. Підкресліть у кожному слові другу від початку букву. З цих букв прочитаєте вислів Ю. Фучика.

83*. Перепишіть, вставляючи пропущені букви *е* та *и*.

I. 1. А з..мля л..жить м..дова, а поля пожаті мріють, на городах достиг..ють гарбузи з..леноребрі. *(М. Рильський.)* 2. Бр..нять, як море, зорані лани. *(Д. Павличко.)* 3. Он зірка в небі прол..тіла, погасла зірка в в..шині. *(В. Сосюра.)* 4. Кр..ло зорі рум'янить тучі у голубій дал..ч..ні. *(В. Сосюра.)* 5. Ум..раючий промінь сонця падає на б..резу, кр..вавить білу кору. *(А. Шиян.)* 6. Т..че вода в синє море, та не в..тікає. *(Т. Шевченко.)* 7. З темного моря білява хвил..чка до поб..режного кам..ня горнеться. *(Леся Українка.)* 8. Часом то за мрію річкй кр..ваві люди прол..вають. *(Леся Українка.)*

II. 1. Люди д..вуються, що я в..села. 2. Квіток було назр..ваєм та позаквітчуємось, як молоді, та до самого двору тими вінками в..л..чаємось. 3. Помалу усе панночка на свій лад п..р..в..рнула. 4. Прийду було її вб..рати, то вже якої наруги я од неї не нат..рплюся! 5. Вона м..не й щ..пає, і штирхає, і гр..бінцем м..не скородить, і водою зл..ває. 6. Л..жу та все собі думаю: «Таке молоде, а таке нем..лосердне, Господи!» 7. Увеч..рі, см..рком уже, в..ртаються з панщини люди потомлені. 8. Люди прок..дались і лягали плачучи, прокл..наючи. *(Марко Вовчок. «Інститутка».)*

84*. Перекладіть на українську мову. Порівняйте правопис *е* та *и* в російській і українській мовах.

1. Листва на берёзах была ещё почти вся зелёная. *(І. Тургенев.)* 2. Вода заблестела, как расплавленный металл. *(В. Шишков.)* 3. Степь, чем далее, тем становилась прекраснее. *(М. Гоголь.)* 4. Но вот передовые облака уже начинают закрывать солнце. *(Л. Толстой.)*

§ 27. Ненаголошені *е* та *и* в префіксах

В українській мові з *е* пишуться префікси ***без-, не-, пере-, перед-, пред-, пре-, серед-***, з *и* — ***ви-, при-*** та іншомовний ***анти-***. У кількох словах вживається префікс ***межи-*** ***(межиріччя)***.

У написанні *е, и* в більшості префіксів особливих труднощів не виникає. Можна сплутати лише префікси ***пре-*** і ***при-***, які в ненаголошеній позиції звучать майже однаково.

1. Префікс ***пре-*** пишемо в прикметниках (та прислівниках і деяких іменниках, що походять від них), якщо він замінюється словом «дуже»: ***премудрий*** (дуже *мудрий*), ***препоганий*** (дуже *поганий*), ***прекрасний*** (дуже *красний*, тобто *гарний*), ***прекрасно*** (від *прекрасний*), ***премудрість*** (від *премудрий*).

Цей префікс виступає також у запозичених зі старослов'янської мови словах ***презирство, преподобний, престол*** і похідних.

---

1. **Препишний** [*дуже пишний*] розсвіт розгорявсь на сході. *(І. Франко.)* 2. Шумів густий-**прегустий** [*дуже густий*] ліс. *(Ю. Яновський.)* 3. Посеред лісу простора галява з плакучою березою і з великим **престарим** [*дуже старим*] дубом. *(Леся Українка.)* 4. **Прекрасна** [*дуже красна*] Україна в усій своїй задумливій красі. *(О. Іваненко.)* 5. Ніхто з інтелігенції ще ніколи не дивився з **презирством** [*виняток*] на людей фізичної праці. *(Григорій Тютюнник.)*

---

2. В інших випадках пишемо префікс ***при-***: ***природа, прикраса, признатися, примудритися, прив'ялий, пристаркуватий, привільний.***

---

1. У цих блуканнях без мети існувала **приємна принадність.** *(Н. Рибак.)* 2. Жито шепче мені, як **привільно** навкруг. *(П. Тичина.)* 3. З городів запахло чорнобривцями, **прив'ялими** нагідками. *(М. Стельмах.)* 4. Серед лісу ставок, очеретом з одного боку **прикрашений** *(Остап Вишня.)* 5. Серця правдиві **притягають** грім. *(Д. Павличко.)*

---

3. Треба мати на увазі, що ***пре-*** виступає також на початку ряду іншомовних слів, у яких в українській мові префікс не виділяється: ***преамбула, превентивний, президент, президія, прелюдія, прем'єра, препарат, прерогатива, пресвітер, престиж, претендент, претензія, префект, преферанс, прецедент.***

---

1. З року в рік зростає **престиж** фестивалю «Червона рута». 2. Було обрано **президію** зборів. 3. Залунали перші акорди **прелюдії** Шопена. 4. **Прем'єра** — це свято як для акторів, так і для глядачів.

85*. Перепишіть, вставляючи пропущені букви *е* та *и*.

1. Сонце пр..святеє на землю радість пр..несло. *(Т. Шевченко.)* 2. Пр..красне село стало ще милішим, воно пр..бралося в зело, заквітчалося клечанням. *(Ю. Яновський.)* 3. І діти сміються, і вітер пр..вітно в каштанах шумить. *(В. Сосюра.)* 4. Ліс прокидався б..зжурним дзвоном н..зримих пташок. *(Я. Баш.)* 5. Над лісом плив місяць-повень, і п..р..хлюпувалось ч..р..з береги б..здонне небо. *(Ю. Збанацький.)* 6. В..ходять з лісу два пр..земкуваті коні. *(Марко Черемшина.)* 7. Серед майдану стояла пр..здорова сахарня. *(І. Нечуй-Левицький.)* 8. Кухарів багато, зате каша пр..горіла. *(Народна творчість.)* 9. На козаку й рогожа пр..гожа.

§ 28. Ненаголошені *е* та *и* в суфіксах

Написання ненаголошених *е* та *и* в суфіксах рідко перевіряється наголосом: *глибина—глибини, родимка—родимий.*

Лише в суфіксах ***-ець*** і ***-ень*** голосний *е* при змінюванні слова випадає: *палець — пальця, хлопець — хлопця, промовець — промовця, велетень — велетня, липень — липня* (виняток: *красень — красеня* і *красня*).

Іноді для перевірки написання ненаголошених *е* та *и* можна користуватися аналогією. Наприклад, пишемо: *колгоспник, льотчик,* бо *робітник, будівник; в'язальниця, вишивальниця,* бо *робітниця, вагівниця; громадянин, киянин, львів'янин,* бо *селянин, міщанин; довірливий, наполегливий, розсудливий,* бо *мовчазливий, кмітливий; напористий, промовистий, розкотистий,* бо *голосистий, барвистий; емалевий, сланцевий, ситцевий,* бо *кришталевий, кумачевий.*

Але така перевірка не завжди можлива і не завжди надійна. Тому треба запам'ятати деякі закономірності в написанні *е* та *и* в суфіксах.

1. У суфіксах ***-ик, -иц(я), -ич, -ищ(е),-иськ(о),*** що стоять у кінці іменників, завжди пишемо *и: братик, ударник, ударниця, родич, Петрович, житнище, житниськo.*

При творенні нових слів буква *и* в цих суфіксах зберігається: *кошик — кошичок, рушник — рушничок, палиця — паличка, терлиця — терличка.*

Виняток становить лише слово *далеч* (бо *далекий*).

---

1. І сад посаджено, і сонце встало, і грає ***далеч*** [*далекий*] генієм людським. *(М. Рильський.)* 2. Осінь матусі їсти несе: ***борщик у горщику,*** кашка у жменьці. *(П. Тичина.)* 3. Сіявся дрібний набридливий ***дощик.*** *(С. Журахович.)* 4. По нічнім ***дощичку*** [*дощик*] порох ледве знімавсь над шляхом. *(Марко Вовчок.)* 5. Подекуди вже палили **вогнища** з сухого бур'яну. *(Григорій Тютюнник.)* 6. Тінь-тінь-тінь — ценькають **ножички** [*ножиці*], блискає голка. *(І. Франко.)*

---

2. В інших випадках у словах із зменшено-пестливим значенням вживаються суфікси ***-ечк-, -еньк-, -есеньк-,*** у яких завжди пишемо *е: стрічка — стрічечка, донька — донечка, віконце — віконечко, рука — рученька, лице — личенько, білявий — білявенький, більший — більшенький, рідний — рідненесенький.*

---

1. Вгорі синіла **смужечка** [*смужка*] погідного неба. *(М. Коцюбинський.)* 2. Он ярочки зелененькі, **стежечки** [*стежка*] по них маленькі, перевиті, мов **стрічечки** [*стрічка*], збігаються до **річечки** [*річка*]. *(Леся Українка.)* 3. Ой у полі **криниченька** [*кри-*

ниця], там холодна **водиченька** [*водиця*]. *(Народна творчість.)* 4. **Рученьки** [*рука*] терпнуть, злипаються **віченьки** [*очі*]. *(П. Грабовський.)* 5. Місяць **яснесенький** [*ясний*] промінь **тихесенький** [*тихий*] кинув на нас. *(Леся Українка.)*

---

3. Можливе сплутування ненаголошених суфіксів *-ин- -ен-*.

Ненаголошений суфікс *-ин(а)* виступає в іменниках жіночого роду: *долина, далина, довжина, мілина, чужина, ярина, городина, бувальщина, козаччина.* Є він і в іменниках чоловічого роду типу *харків'янин, росіянин, татарин* (у множині суфікс *-ин-* у них випадає: *харків'яни, росіяни, татари*).

За допомогою суфікса *-ин-* творяться присвійні прикметники: *сестра — сестрин, баба — бабин, свекруха — свекрушин, невістка — невістчин.*

В інших випадках вживаються суфікси *-ен-, -ен(я), -енн(я)*, у яких пишемо букву *е*, а саме:

а) суфікс *-ен-* у дієприкметниках: *утворений, зачинений, вражений, нагромаджений, залишений;*

б) суфікс *-ен(я)* в іменниках середнього роду IV відміни: *зайченя, кошеня, цуценя, пташеня, рученята;*

в) суфікс *-енн(я)* в іменниках середнього роду, утворених від дієслів: *звернення, мислення, оголошення, попередження;*

г) суфікс *-ен-* в іменниках *імена, племена, письмена.*

---

1. В **напруженні** і мисль моя, і слово. *(П. Тичина.)* 2. Наш край промени́стий — **натягнений лук.** *(М. Рильський.)* 3. Степова **далина!** Чому ти така манлива? *(О. Донченко.)* 4. Легенький вітерець колише по той бік річки **нескошені** трави. *(І. Цюпа.)* 5. Мов жовтаві грудочки, розсипались **каченята** в низькій травичці. *(О. Копиленко.)* 6. Довкола повно сонця, і на луках біліє прядиво **бабиного** літа. *(В. Кучер.)*

---

4. Завжди пишеться *и* в ненаголошеному суфіксі іменників середнього роду *-ив(о): мереживо, плетиво, паливо, куриво, печиво.* Виняток становлять слова *марево, мрево* та рідковживані *маєво (майво)* і *сяєво (сяйво)*, у яких виступає суфікс *-ев(о).*

---

1. Щоглами стрункими підіймався, як **видиво** прекрасне, Дніпрогес. *(М. Рильський.)* 2. Світ який — **мереживо** казкове! *(В. Симоненко.)* 3. По блакитному трапу сходить сонце над **маревом** нив. *(В. Сосюра.)* 4. Зелені віти сосен **мереживом** сплелись. *(Н. Забіла.)* 5. Червоніли в поріділому **плетиві** гілок кетяги глоду та горобини. *(В. Козаченко.)*

---

5. Завжди з буквою *е* пишуться суфікси *-елезн(ий), -ер(о), -тель: довжелезний, товстелезний; п'ятеро, шестеро; вчитель, вихователь.*

---

1. Поетів ніжних в нас багато, але **мислителів** ще мало. *(П. Тичина.)* 2. Так і здається, що он з-за того стовбура **товстелезної** смереки вийде ніжна Снігуронька й тихо-тихо привітає нас. *(Остап Вишня.)* 3. Повіз мене батько в Зіньків, хоч і тяжко йому було тоді, бо вже нас було **шестеро** чи **семеро**, а заробляв він не дуже. *(Остап Вишня.)*

86. У ліву колонку випишіть слова з вставленою у суфіксах буквою *и*, у праву — з вставленою буквою *е*.

Станов..ще, мереж..во, стеж..чка, дал..ч, вдесят..ро, велет..нь, ровесн..ця, промов..стий, враж..ння, віконн..ця, няньч..н, щебетуш..чка, вдумл..вий, звелич..ний, довж..лезний, пряд..во, рушн..чок, ожинн..к, вжал..ний, велич..на, виховат..ль, старш..нький, стривож..ний, хмар..ще, п'ят..ро, вінн..чанин, озелен..ння, незнайом..ць, зйомн..к, осич..на, плюш..вий, делеч..ня, вірмен..н, книж..чка, грабл..ще, дал..на, перепел..ня.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте вислів Й.- В. Гете.

87*. Перепишіть, вставляючи пропущені в суфіксах букви *е* або *и*.

I. 1. Плет..во торосів та балок снується у виш..ні. *(М. Бажан.)* 2. Мріють у тремтячому мар..ві далекі села. *(Григорій Тютюнник).* 3. Стоять замисл..ні дуби над тихою водою. *(В. Сосюра.)* 4. У затін..них вологих місцях тихо коливались білі, воскові чаш..чки конвалій. *(О. Донченко.)* 5. Закотилось сон..чко за зелений гай. *(Народна творчість.)* 6. Попід гаєм зеленес..ньким та біжить кон..к воронес..нький. *(Народна творчість.)* 7. Нас поїхало тринадцят..ро. *(О. Десняк.)* 8. Утоптала стеж..чку через яр, через гору, серд..нько, на базар. *(Т. Шевченко.)*

II. 1. Миколка, Прокопів хлопч..к, такий школяр..к гарнес..нький був: сумирн..нький, соромлив..нький, мляв..нький, як дівч..нка. 2. Та ще ж такий чорнобрив..нький, білолиц..нький, носик невеличкий, щічки круглес..нькі. 3. Менш..нькі четв..ро, що теж їсти дивились, на піч усі, як горобч..ки. 4. Батько за столом саме сидів, засмуч..ний такий. 5. В учит..ля й справді гарно було. 6. Стіл застел..ний був скатертиною цяцькованою. 7. По долу стеж..чки рябіли. 8. Миколка сів скраєчку на стільч..ку. 9. «Боже мій,— мати до Миколки,— отакий хлоп..ць та в найми...» *(А. Тесленко. «Школяр».)*

88 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на розрізнення *е* та *и*, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. У справедливих [*26.2*] армій доля завжди прекрасна [*27.1*]. *(О. Гончар.)* 2. Густа медова [*26.1*] теплота [*26.1*] високі [*26.1*] налила [*26.1*] жита [*26.1*]. *(М. Рильський.)* 3. Шумлять жита [*26.1*], оновлене [*28.3*] село [*26.1*] у воду видивляється [*26.1*] з узгір'я. *(М. Рильський.)* 4. Повітря тремтить [*26.6*] від спеки,

і в срібнім мареві [*28.4*] танцюють далекі тополі. *(М. Коцюбинський.)* 5. Над вікном звисало [*26.1*] червоне [*26.1*] мереживо [*26.4; 28.4*] дикого винограду [*26.1*]. *(І. Вільде.)* 6. По той бік мосту червоніє [*26.1*] крізь біле плетиво [*28.4*] запорошених [*28.3*] дерев [*26.1*] цегляна [*26.1*] школа. *(Григір Тютюнник.)* 7. Вересню [*26.4*] мій, веслами весело [*26.1*] греби [*26.3*], ждуть тебе [*26.1*] на березі [*26.4*] з кошиком [*28.1*] гриби [*26.1*]. *(Б. Олійник.)* 8. Він був спокійний, розсудливий [*28*] і по змозі приховував [*27.2*] свої почуття. *(Ю. Смолич.)* 9. І він прокинувсь на світанні, цвіла у вікнах далина [*28.3*], ще рідні образи останні бриніли [*26.5*], як струна. *(А. Малишко.)* 10. Де Крим за горами, де сонечко [*28.2*] сяє, там моя голубка з жалю завмирає [*25.1*]. *(Народна творчість.)*

РОЗРІЗНЕННЯ *і* ТА *и*

§ 29. Чергування *і* з іншими голосними

В основах багатьох українських слів звук [і] непостійний. Він, як правило, виникає на місці інших голосних внаслідок чергування.

1. Звук [і] з'являється на місці [о] та [е] переважно в закритому складі: *слово — слів, школа — шкіл, прозивати — прізвище, перо — пір'я, береза — беріз, джмеля — джміль, Києва — Київ.*

Іноді [і] на місці [о], [е] виступає й у відкритому складі: *жона — жіночий, вози — візок, печі — запічок, промені — промінець, випромінювати; кончина — кінець.*

1. **Мудрість** [*мудрості*] іде без блиску, **бездумність** [*бездумності*] — у позолоті. *(А. Малишко.)* 2. **Щирість** [*щирості*] і **щедрість** [*щедрості*] поетам властиві. *(Л. Первомайський.)* 3. Я люблю рум'яну **осінь** [*осені*], над садами чисту **просинь** [*просині, синій*]. *(М. Стельмах.)* 4. Десь чується **шурхіт** [*шурхоту*] **мітлй** [*мете*] **двірника** [*двору*], доноситься здалеку **дзенькіт** [*дзенькоту*] трамвая. *(І. Нечуй-Левицький.)* 5. Я мало не засміявся: **прізвище** [*прозвати*] немов прилипло до людини. *(Ю. Збанацький.)*

2. Звук [і] з'являється на місці [е] в коренях ряду дієслів перед наступним складом з суфіксом *-а-* або *-ува-*, а саме:

берегти	— *зберігати*	*підперезати*	— *підперізувати*
брехати	— *набріхувати*	*плескати*	— *запліскувати*
викоренити	— *викорінювати*	*плести*	— *заплітати*
гребти	— *загрібати*	*стерегти*	— *остерігати*
застебнути	— *застібати*	*стрелити*	— *стріляти*

зачепити	— *зачіпати*	*текти*	— *протікати*
защепнути	— *защіпати*	*тесати*	— *обтісувати*
летіти	— *літати*	*чекати*	— *очікувати*
мести	— *замітати*	*чесати*	— *зачісувати*
пекти	— *випікати*	*шептати*	— *нашіптувати*

1. У присмерку осінньої алеї **згрібають** [*гребти*] діти каштановий лист. *(М. Рильський.)* 2. **Злітає** [*летіти*] листя з осокора, летять листки з календаря. *(П. Дорошко.)* 3. Рине вода, **протікає** [*текти*] по тихій долині. *(Народна творчість.)* 4. Коли б знала, відкіль виглядати, то б найняла, заставила стежку **промітати** [*мету*]. *(Народна творчість.)* 5. Зацікавлені, сидять гості, **перешіптуються** [*шептати*] з собою врочисто та **очікують** [*чекати*] молодої та молодого. *(О. Кобилянська.)*

3. У словах *діти (дитина), сідати (сидіти), звіситися (звисати)* і *зліпитися (злипатися) звук* [і] чергується з [и] (пор. § 26, п. 3).

89. Випишіть лише ті слова, де звук [і] виник на місці [о] або [е]

Тінь, надвечір'я, вітер, пісок, перевіз, зберігати, робітник, білий, місяць, захід, прізвисько, свідчення, корінчик, ріпа, горіх, зачіпати, очікує, річка, рів, сіно, щічка, сніг, невід, радісно, співати, Канів, місто, пішки, прізвище, брід, звір, пірце.

Ключ. З останніх букв виписаних слів прочитаєте відому українську приказку.

§ 30. Правопис *і* та *и* в основах українських слів (загальні правила)

Написання *і* та *и* в сумнівних випадках наголосом не перевіряється. Потрібно знати правила вживання цих букв. (Причому для українських та іншомовних слів ці правила різні.)

1. Пишемо *і*, якщо [і] чергується з [о] або [е]: *вечір — вечора, прірва — проривати, шість — шести, камінь — каменя, гірський — гора,* але: *кущик — кущика, кит — кита, хибний — хиба.*

Водночас треба пам'ятати про чергування в кількох дієслівних коренях [е] з [и] (див. § 25). Але в деяких іменниках, утворених від цих коренів, з'являється все-таки [і], наприклад: *дерти — роздирати,* але *дірка, діра; підперти — підпирати,* але *підпірка,* бо *підпора; терти — затирати,* але *затірка,* бо *затерта.*

1. Хай важка дорога, хай похмурі днини,— все зроби, що можна, на **користь** [*користі*] країни. *(П. Грабовський.)* 2. Пам'ятай, що легко нам усім буває сплутать **щирість** [*щирості*] і **підступність** [*підступності*]. *(Л. Забашта.)* 3. Воли ревуть, води не п'ють, бо в **Крим** [*Криму*] **доріженьку** [*дорога*] чують. *(Народна*

творчість.) 4. Мемекали **вівці** [*овець*], кудкудакали кури, **тікаючи** [*втеча*] від **чіпких** [*причепливий*] татарських рук. *(З. Тулуб.)* 5. Просто дивно, як йому пасувало власне **прізвище** [*прозивати*]! *(Є. Гуцало.)*

---

2. У тих випадках, коли сумнівний звук не чергується з [о] або [е], слово чи його значущу частину слід зіставити із спорідненим словом чи значущою частиною російської мови.

Де в російській мові в основах незапозичених слів виступають *ы* або *и*, там в українській пишемо *и*: *бистрий* (рос. *быстрый*), *кип'яток* (рос. *кипяток*), *кислий* (рос. *кислый*), *ширина* (рос. *ширина*), *читач* (рос. *читатель*).

Де в російській мові в основах незапозичених слів виступає *о* або *е*, там в українській буває *і*: *вічність* (рос. *вечность*), *цінність* (рос. *ценность*), *чіткість* (рос. *чёткость*), *щілина* (рос. *щель*).

Як виняток з цього правила, пишемо *и*:

а) у відкритих складах *-ри-*, *-ли-* у словах *гриміти* (рос. *греметь*), *дрижати* (рос. *дрожать*), *тривога* (рос. *тревога*), *крихітний* (рос. *крохотный*) та ін. (див. § 26, п. 5);

б) у словах з *-ий-*: *шия* (рос. *шея*), *чий, бий, вий, пий, ший;*

в) у слові *щиголь* (рос. *щегол*).

На початку слова завжди пишемо букву *і*: *інший, ім'я, істина.*

---

1. Хай не **тривожать** [*виняток*] сон дітей **війни́** [*война*] громи́ **криваві** [*виняток*]. *(В. Сосюра.)* 2. **Рівно** [*ровный*] й **спокійно** [*спокойный*] дише натомлена з праці земля. *(М. Рильський.)* 3. **Скільки** [*сколько*] жагучості, сяйва, краси, скільки **життя** [*жизнь*] в цьому світі. *(М. Сингаївський.)* 4. **Під** [*под*] голубими парусами у **безвість** [*весть*] **відпливає** [*отплывает*] час. *(Л. Дмитерко.)* 5. Синє море хвилювалось і **кипіло** [*кипело*] на березі **піною** [*пена*]. *(М. Коцюбинський.)* 6. Стіною чорною іде гроза, як **постріли** [*выстрел*] гарматні, **грім** [*гром*] **гримить** [*виняток*]. *(Д. Павличко.)*

---

3. Про правопис *и*, *і* в закінченнях іменників, прикметників і дієслів див. відповідно § 49, 57, 73.

---

90. Прочитайте подані парами слова, поясніть різницю в їхньому звучанні і значенні.

бий	— бій	кишка	— кішка
бик	— бік	кричить	— кричіть
вигин	— вигін	пил	— піл
виє	— віє	привид	— привід
вирити	— вірити	рив	— рів
виск	— віск	рий	— рій
витати	— вітати	риска	— ріска
гирка	— гірка	розвиватися	— розвіватися

зеленити	— зеленіти	сильце	— сільце
кинь	— кінь	сичи	— сичі
кит	— кіт	скрипка	— скріпка

91. Щоб перевірити правильність написання *і* в поданих у першій частині словах, доберіть до них із другої частини споріднені. Підкресліть голосні, що чергуються в коренях.

I. Щілина, кільце, кіптява, гірник, кінець, кірка, кішка, щітка, мітла, полукіпок, кістлявий, споріднений.

II. Гора, закоптити, коло, кора, костистий, кошеня, мести, наконечник, півкопи, родич, ущелина, щетина.

92. Випишіть у ліву колонку слова із вставленою буквою *і*, у праву — із вставленою буквою *и*.

Щ..т, ск..ртоправ, сн..п, ч..тко, пок..с, ч..сто, ш..шкар, окр..п, др..жджі, заб..рати, слідоп..т, розк..ш, підп..рка, підп..рати, самоск..д, кор..сно, пог..дний, гр..б [*рослина*], ш..стдесят, св..нар, ш..роко, заст..байте [*наказовий спосіб*].

Ключ. З останніх букв прочитаєте другу частину вислову О. Довженка: *«Життя таке коротке...»*

93*. Перепишіть, вставляючи пропущені *и* та *і*.

I. 1. Можна все на св..ті в..б..рати, сину, в..брати не можна т..льки Батьк..вщ..ну. *(В. Симоненко.)* 2. П..д зорями тр..вожними щоночі я чую погляд предків на собі. *(Д. Павличко.)* 3. В роботі м..й день прол..тає за к..лька коротких хв..лин. *(З. Гончарук.)* 4. Г..рські верш..ни потопали в хмарах. *(В. Кучер.)* 5. Внизу темніла пр..рва, на дні якої ск..пала дніпрова вода. *(С. Голованівський.)* 6. Снігова вода ще пахла гострою св..ж..стю, як перші проліски. *(О. Гончар.)* 7. Р..дну землю ум..й люб..ти так, як любить мати д..тя. *(В. Лучук.)* 8. Не гр..є сонце на чуж..ні. *(Т. Шевченко.)* 9. Не журися, козаче, не пр..зв..ще прославляє чоловіка, а чоловік пр..зв..ще. *(О. Стороженко.)*

II. 1. Навіть того, ч..є ж..ття м..нає в небі, цей степ вражає своїм безмежжям, блиском, сліпуч..стю. 2. Осторонь кошар, на белебні, в..сочить кущ..к тополь, б..ліють чабанські будиночки. 3. Тоня з розгону нал..тає на брата, к..дається йому на ш..ю. 4. Мати. Вона всм..хається, губи її др..жать хв..люванням і шепочуть уже щось найпестливіше, найніжніше. 5. Однак це т..льки м..ттєве, пот..м знову все стає на свої м..сця, і він перед нею вже пр..їжджий льотч..к, майже г..сть, і мати, погамувавши к..п..ння своєї радості, терпляче жде, поки син здоровкається з чабанами та чабанками. 6. Наче в..дгом..н неспок..йного синового ж..ття, чує вона т..льки щоденний гурк..т у високості, гр..зний, могутній.

7. П..вденні ночі майже без вечорів, тільки зах..д одпалав — темніє одразу. 8. Любить він такі ночі безвеч..рні, і цю тишу, і якусь таємнич..сть, гармонію у всій пр..роді. *(О. Гончар. «Тронка».)*

94*. Перекладіть на українську мову. Порівняйте правопис *і* та *и* в російській і українській мовах.

1. За холмами глухо **прогремел гром,** подуло **свежестью.** *(А. Чехов.)* 2. На небе водворялась торопливая **тревога.** *(В. Короленко.)* 3. Всё притаилось, всё изнывало под **зловещим блеском** последних солнечных лучей. *(І. Тургенев.)* 4. Матери **ненавидят** оружие нападения, признавая только то, которым защищается **жизнь.** *(Максим Горький.)*

§ 31. Правопис *і* та *и* у префіксах українських слів

Букви *і, и* у префіксах пишуться за загальними правилами.

1. Префікси ***від-, під-,*** а також ***прі-*** (який уживається лише в трьох словах: ***прізвище, прізвисько, прірва***) пишемо завжди з буквою *і*. Звук [і] в них з'явився на місці колишнього [о], порівняйте: *відразу — одразу, відхилити — одхилити; прізвище — прозивати, прірва — прорвати.*

1. Кожній людині **відкрито** [*одкрито*] в нас путь, якщо вона хоче трудящою буть. *(П. Тичина.)* 2. **Віддавна** [*оддавна*] сміливості й одвазі шумить по всесвіту хвала. *(М. Рильський.)* 3. Я й говорю — до людей **підхід** [рос. *подход*] треба мати. *(Григорій Тютюнник.)* 4. Із панських прихвоснів-рабів ми людьми з **прізвищами** [*прозивати*] стали і вголос **прізвища** сказали під зле сичання ворогів. *(О. Олесь.)*

2. Префікси ***ви-, при-*** завжди пишемо з *и*: ***вийти, вибір, привабливий, прикрасити.***

1. Країна **вийшла** на незмірні свої шляхи. *(В. Собко.)* 2. Вже **прилетіли** журавлі, весна в серцях розквітла. *(В. Сосюра.)* 3. Весна **прийшла** так якось несподівано. *(Л. Костенко.)*

3. Префікси з кінцевим приголосним часто перед двома або більше кореневими приголосними дістають у кінці голосний *і*: ***зібрати, розібрати, відімкнути, надійти, обігнати, підіпхнути.***

1. Старий шахтар **відімкнув** [*відмикати*] двері і навшпиньках **увійшов** [*йшов*] у кімнату. *(О. Донченко.)* 2. Звичайно, чув я,

що врожай **зібрали** [*бра́ти*] багатий. *(М. Рильський.)* 3. За деревцем деревце підвелося, сонцем південним ласкаво **зігріте** [*грі́ти*]. *(П. Дорошко.)* 4. В неділеньку рано **розігралося** [*гратися*] море. *(Народна творчість.)*

95*. Перепишіть, вставляючи пропущені в префіксах букви *и, і*.

1. Ти, Вітчизно, ідеш по планеті, п..д..ймаючи серце моє! *(А. Малишко.)* 2. Один лиш встигнув пр..звище своє лишить на парті перед боєм. *(Б. Олійник.)* 3. Каменярам п..дкорюється камінь, а хліборобам — просторінь землі. *(М. Сингаївський.)* 4. І діти од..йти од матері не хочуть. *(П. Тичина.)* 5. Виноград на з..гнутих гілках гостинно простягає свої солодкі грона. *(М. Рильський.)* 6. П..дхоплена хвилями шлюпка в..летіла в море. *(М. Трублаїні.)* 7. У серці моїм, як і в морі, є бурі й пр..бої страшні. *(Леся Українка.)* 8. Коли любиш — не гордися, до серденька мого пр..горнися. *(Л. Забашта.)*

96*. Перекладіть на українську мову. Порівняйте правопис *і* та *и* в префіксах російської і української мов.

1. Вода была до того густой, синей, что даже **отсвечивала** красным. *(В. Катаев.)* 2. На **пристани** никого не было, кроме сторожа с фонарём. *(К. Паустовський.)* 3. В семействе был обычай давать шутливые **прозвища**. *(В. Короленко.)*

§ 32. Правопис *і* та *и* в суфіксах українських слів

У більшості суфіксів *и* та *і* пишуться за загальними правилами.

Так, у суфіксах ***-ість, -іть, -ів*** пишемо *і*, бо тут [і] чергується з [о], [е]: *легкість — легкості, співучість — співучості, гуркіт — гуркоту, батьківський — батькова, царівна — царева.*

У суфіксах ***-ик, -иц(я), -ич, -ищ(е), -иськ(о)***, а також ***-ив(о), -ин(а), -ин(я), -ин(ий), -ит(ий), -ист(ий)*** і под. пишемо *и: льотчик, льотчиця, москвич, ручище, вершина, княгиня, родовитий, плечистий.*

Але в кількох суфіксах написання *і, и* загальними правилами не перевіряється. Їхній правопис треба запам'ятати.

1. У суфіксах ***-інь, -іш(ий), -ісіньк(ий), -юсіньк(ий)*** завжди пишеться *і: теплінь, широчінь, височінь, далечінь; тихіший, стрункіший, гарячіший; новісінький, малюсінький.*

1. Немає **мудріших**, ніж народ, учителів. *(М. Рильський.)* 2. У **височінь** людина йде невтомна. *(М. Рильський.)* 3. Тремтить

у сильному вогні щаслива **далечінь.** *(М. Рильський.)* 4. Ой річенька **манюсінька** всі греблі розмива. *(П. Тичина.)* 5. Кругом дівчини чужі-**чужісінькі** та неприємні для неї, немилі люди. *(І. Нечуй-Левицький.)*

---

2. Треба розрізняти суфікси *-інн(я)* та *-инн(я)*.

Суфікс *-інн(я)* пишеться в іменниках, утворених від дієслів: *ходити — ходіння, сушити — сушіння, смажити — смажіння, кришити — кришіння.*

Суфікс *-инн(я)* вживається тільки в іменниках із збірним значенням: *буряк — бурячиння, мак — маковиння, лопух — лопушиння, шум — шумовиння.* Але якщо збірна назва утворена від іменника на *-інь*, то пишемо *-інн(я): волосінь — волосіння, камінь — каміння, корінь — коріння.*

---

1. Любов до народу — це **служіння** [*служити*] народові, а не ідея **служіння.** *(О. Довженко.)* 2. Як це незвично, навіть химерно звучить у наш час — циганське **ворожіння** [*ворожити*]. *(С. Журахович.)* 3. Між **гарбузинням** [*гарбуз*], між **картоплинням** [*картопля*] буйно гориш ти в моїй стороні. Соняшник, соняшник! Теплим **промінням** [*промінь*] серце зігрій, дай наснаги мені. *(П. Дорошко.)* 4. **Бурячиння** [*буряк*] було високе і лапате. *(Остап Вишня.)*

97. Випишіть у ліву колонку слова із вставленою буквою *и*, у праву — із вставленою буквою *і*.

Згор..стий, освітлен..сть, тонюс..ньки́й, глибоч..нь, вітч..зна, уроч..стий, складальн..ця, рог..вка, вдалеч..нь, москв..ч, скрег..т, язич..ще, ластов..ння, волоч..ння, дзеньк..т, друж..нник, соняшнич..ння, збор..ще, в'їдлив..сть, остовп..ння, пищ..к, тих..ший, ошийн..к.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте народне прислів'я.

98*. Перепишіть, вставляючи пропущені в суфіксах букви *и, і*.

1. У небі арками легкими цвіте мереж..во мостів. *(В. Сосюра.)* 2. Який простір навкруги! Яка широч..нь та височ..нь! *(І. Нечуй-Левицький.)* 3. Від Десни віяло свіж..стю лугового сіна, білим шумов..нням верболозових соків. *(І. Цюпа.)* 4. Зверху снується солодка тепл..нь липового цвіту. *(М. Стельмах.)* 5. Читаю й бачу неначе: гора, трав..чка, кущ..ки. *(А. Тесленко.)* 6. Хмари рожевіють на небі, а далеч..нь тріпає чорними крилами, наче кажан. *(М. Коцюбинський.)* 7. Буря пройшла, вирвала кілька дубів з кор..нням. *(Панас Мирний.)* 8. Вереск, рег..т, галас і гурк..т по вінця виповнили кімнату. *(Ю. Яновський.)*

99*. Перепишіть, вставляючи пропущені в основах слів букви *и, і*.

1. Крізь кам..нь, крем..нь — р..к у р..к прорубує тропи роб..тник. *(М. Рильський.)* 2. Мов водопаду рев, мов б..тви гук кр..вавий, так наші молоти гр..м..ли раз у раз. *(І. Франко.)* 3. Неначе струни, залізн..ці у блиску райдужному криці б..жать у мрійну далеч..нь. *(М. Сосюра.)* 4. Степова далеч..нь знемагала в надвеч..рньому сонці, опов..вшись бляклою жовтизною спеки. *(О. Гончар.)* 5. Сонце х..лилось уже на зах..д і кр..вавим блиском обливало сніжні полонини. *(І. Франко.)* 6. Сонце гр..є, в..тер в..є з поля на долину. *(Т. Шевченко.)* 7. Чолов..к стомлено в..тер рукавом сорочки запорошене обличчя. *(Петро Панч.)* 8. Страва була звичайна: ж..тня зат..рка та картопляні товкмачі з маком. *(Леся Українка.)*

100*. Перекладіть на українську мову. Порівняйте правопис *і* та *и* в суфіксах у російській і українській мовах.

1. Сырую свежесть позднего вечера сменила полуночная сухая теплынь. *(І. Тургенєв.)* 2. Я лежал под кустиком в стороне и поглядывал на мальчиков. *(І. Тургенєв.)* 3. Белые, оборванные тучи перетягивались через вершину горы. *(О. Пушкін.)* 4. Есть только две формы жизни: гниение и горение. *(Максим Горький.)*

§ 33. Правопис *і* та *и* в основах іншомовних слів

У написанні *і, и* треба чітко розрізняти українські і іншомовні слова (див. § 5), бо ці букви в них пишуться за зовсім різними правилами.

1. В основах загальних іншомовних слів після дев'яти букв *д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р* («Де ти з'їси цю чашу жиру») перед наступним приголосним (крім *й*) пишемо *и*: ***директор, інститут, позиція, таксист, цирк, шифер, режим, коридор.***

Як виняток буква *и* пишеться після інших букв:

а) у давно запозичених словах: ***бинт, вимпел, графин, кипарис, кит, мигдаль, миля, скипидар, спирт, шпиталь;***

б) у словах, запозичених із східних мов: ***башкир, калмик, киргиз, кизил, кинджал, кисет, кишлак.***

1. **Кришталем** заіскрилася роса по зеленій траві. *(Панас Мирний.)* 2. Далеко, на самому крайнебі, паслися **антилопи.** *(О. Гончар.)* 3. **Кипарис** уквітчала гірляндами чайна рожа *(А. Кримський.)* 4. Поїзд ішов степом, минав зелені **кишлаки.** *(Іван Ле.)* 5. Частіше траплялися гаї й кущі **кизилу** та тамариску. *(З. Тулуб.)*

2. В основах власних іншомовних назв (у географічних назвах і прізвищах) буква *и* пишеться після шиплячих («Ще їжджу»)

та *ц* перед наступним приголосним: ***Чингісхан, Цицерон, Шиллер, Вашингтон, Чикаго, Алжир, Вірджинія.***

Крім того, в географічних назвах буква *и* пишеться:

а) після *р, д, т* перед приголосним (крім *й*): ***Великобританія, Крит, Мадрид, Кордильєри, Тибет, Аргентина, Ватикан;***

б) у кінцевих сполученнях ***-ида, -ика***: ***Антарктида, Колхида, Америка, Мексика, Корсика;***

в) а також у назвах ***Єгипет, Вифлеєм, Єрусалим, Сирія, Сицилія, Пакистан, Китай, Бразилія.***

---

1. Глянь — вітрило білокриле аж над **Ригою** пливе. *(Л. Горлач.)* 2. Це вам Південний Хрест горів, коли назустріч бригантинам враз випливала з туманів **Флорида, Чилі, Аргентина**. *(Юрій Клен.)* 3. Десь сонним лотосом дрімав **Єгипет** і дихав пахощами у вікно. *(Юрій Клен.)* 4. В лимонних дібровах **Мадрида** бузок український росте. *(Б. Олійник.)* 5. Води **Стикса** й Лети не вгасять спогадів про любий рідний край. *(Леся Українка.)*

---

3. В інших випадках пишемо *і*, зокрема:

а) перед голосними та *й*, а також у кінці незмінюваних слів: ***ажіотаж, нотаріус, станція, аварійний, журі, жалюзі, Ріо-де-Жанейро, Греція, Чіатурі, Сочі;***

б) після губних ***м, в, п, б, ф***, після ***н, л***, після задньоротових ***г, к, х*** (якщо це не виняток): ***вітамін, ліцензія, гірлянда, кіно, хімік; Бірма, Ніца, Гіндукуш, Хібіни, Кіплінг;***

в) у географічних назвах також після ***з, с*** (якщо це не виняток): ***Сімферополь, Сідней, Зімбабве;***

г) у прізвищах після всіх приголосних, крім шиплячих та *ц*: ***Дідро, Меріме, Сінклер, Філдінг.***

---

1. На кожному деревці густо звисали темно-червоні, мов **рубіни**, вишні. *(А. Шиян.)* 2. Цвітуть **гладіолуси, матіоли**. *(Л. Костенко.)* 3. Темно-зеленим муром оточили галявину **пірамідальні** ялини. *(О. Донченко.)* 4. В саду **станційнім** ворони куняють на гіллі. *(І. Нехода.)* 5. Уперто по крутих стежках **Паміру** я з перевалу йшов на перевал. *(Л. Первомайський.)* 6. У мене гарне товариство — **Шекспір**, і Лермонтов, і Блок. *(Л. Костенко.)* 7. Вінець **Овідія** довіку не зів'яне. *(М. Зеров.)*

101. Поясніть, чому в наведених парами словах в однакових суфіксах пишуться різні букви: в одних — *і*, в інших — *и*.

гуманізм — патріотизм	баталіст — пейзажист
академік — історик	банкір — касир
академічний — історичний	ванілін — млин

102. Чому в наведених парами словах після однакових букв в одних випадках пишеться *і*, в інших — *и*?

таксі — таксист
радіо — радист
історія — історик
банкір — башкир
сандвіч — москвич
Тбілісі — Кортеліси

103*. Перепишіть, вставляючи пропущені в іншомовних словах букви *і* та *и*.

I. 1. А втім, фальс..ф..катори істор..ї менш за все піклуються про правду. *(М. Рильський.)* 2. Війна — це т..р, де цілий світ — м..шені. *(Л. Костенко.)* 3. Вивозили німці зброю, снаряди, д..нам..т, п..рокс..л..н та гримучу ртуть. *(О. Довженко.)* 4. Червоно танув сніг в пожежах бар..кад. *(В. Сосюра.)* 5. Може, десь є лотоси і г..нкго[1], тихі ріки і рожева даль — у краю неляканих флам..нго, де цвіте неламаний м..гдаль. *(Л. Костенко.)* 6. Багато моці і краси є в горах сумного Т..роля; таємні троп..ків ліси й пустинь незміряне роздолля. *(Я. Щоголів.)* 7. В Асканію завезли б..зонів, майже цілком винищених за півстоліття на амер..канському конт..ненті. *(О. Гончар.)* 8. Я кажу: не було б Дон-К..хотів, вже б давно посивіла земля! *(Б. Олійник.)*

II. 1. Раби мовчали, царі лупилися, роали і Вав..лони мурували. *(Т. Шевченко.)* 2. Про ск..фів добре згадував Есх..л. *(Л. Костенко.)* 3. Щоб перейняти дещо з мед..ц..ни, сам Г..ппократ у Ск..фії бував. *(Л. Костенко.)* 4. Сьогодні в Гельс..нкі з друзями берізки у парку садив я. *(Д. Павличко.)* 5. Б..рюзою сіяла Мекс..канська затока. *(Л. Забашта.)* 6. Німотний к..пар..с суворо зводиться в мінливі небеса. *(М. Рильський.)* 7. М..лани і Пар..жі на її [Соломії Крушельницької] сліди молились. *(В. Лучук.)* 8. Бачу, єг..птянок очі сміються з-під чорних серпанків. *(Леся Українка.)*

104. Подані в російському написанні слова запишіть українською мовою в дві колонки: 1) з буквою *і*; 2) з буквою *и*.

Щегол [*птах*], бидон, экипаж, азимут, синус, законченность, прорва, тревога, ящик, эпитет, рацион, эпизод, Египет, Пакистан, четкость, нумизмат, ориентация, риторика, юбилей, аферист, утопист, Милан, Окинава, Вильнюс, цистерна, офицер, язык, юность.

Ключ. З перших букв прочитаєте вислів Л. Толстого.

---

[1] Реліктове дерево.

105 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на розрізнення *і* та *и* в основах слів, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Там, де Дніпро гримить [30.2а] і лине, уже поставила [30.2] турбіни [33.2] робочого рука. *(В. Сосюра.)* 2. Кипить [30.2] і шумує робота, як хвилі [30.1] ритмічний [33.2] прибій [31.2; 30.1]. *(В. Сосюра.)* 3. Я завжди був великим оптимістом [33.2.] і дотепер не втратив віри в людей, у перемогу світлого над темрявою і злом. *(М. Коцюбинський.)* 4. Напевно, не можна обмежити [30.1] число [30.2] ситуацій [33.2], за яких людина могла б виявити [31.2] своє благородство. *(В. Коротич.)* 5. Розум, трапляється, веде й по лабіринтах [33.2.], шукає щілини [30.2], бачить обхідні [30.1] шляхи, а серце рветься навпрошки. *(Ю. Мушкетик.)* 6. Ніхто не міряв [30.2] серця глибочінь [32.1], ніхто не знає меж його ні краю. *(А. Малишко.)* 7. Ця непоказна на вигляд [31.2] скрипка [30.2] була величним творінням [32.2] Страдіваріуса[1] [33.1]. 8. Він знав усі орбіти [33.2], всі планети, та тільки [30.2] краю рідного [30.1] не знав. *(Л. Забашта.)* 9. Шкіпер [33.2] мовчки дивиться в морську далечінь [32.1]. *(А. Шиян.)* 10. Під прозорчастою, чистою [30.2], як сльоза, водою зеленіло якесь баговиння [32.2]. *(І. Нечуй-Левицький.)* 11. Глибину [30.2] прірви [31.1] можна було тільки вгадати по далекому дзюркотінню потічка. *(Р. Іваничук.)*

РОЗРІЗНЕННЯ ІНШИХ ГОЛОСНИХ

§ 34. Правопис *о* та *а*

У літературній мові, а також у більшості діалектів звуки [о] і [а] вимовляються однаково чітко як під наголосом, так і без нього. І все-таки в окремих словах можливе сплутування їх. У таких випадках слід керуватися відповідними правилами.

У кількох дієслівних коренях голосний [о] перед наступним складом із суфіксом *-а-* або *-ува-* чергується з [а], а саме:

гонити — ганяти	*ломити — ламати*
клонитися — кланятися	*могти — допомагати*
котити — обкачати	*скочити — скакати*
кроїти — краяти	*схопити — хапати*

Чергується [о] з [а] також у словах *проводити—провадити, проводжати — випроваджувати.*

[1] Антоніо Страдіваріус (1644—1737) — видатний італійський скрипковий майстер.

1. Вітер в гаї нагинає лозу і тополю, **лама** дуба, **котить** полем **перекотиполе**. *(Т. Шевченко.)* 2. Магнієво зблиснуло небо, **розламуючись** у бомбових ударах грому. *(О. Гончар.)* 3. **Проломилась** хмара наді мною золотою чашею грози! *(Л. Костенко.)* 4. Сонце **проганяє** каламуть. *(М. Рильський.)* 5. Я з калини цвіту **наламаю**. *(Леся Українка.)*

---

2. У кількох словах трапляються сплутування звуків [о] і [а]. Тут треба пам'ятати:

а) пишемо (й вимовляємо) *а* після *г, к, х* перед складом з *а* у словах *гаразд, гарячий, гарячка, кажан, калач, качан, хазяїн, халява*, а також перед *г* у слові *багато* й похідних *багач, багатир*;

б) у словах *богатир* (силач, велетень), *борсук, комиш, комірка, коровай, кропива, крохмаль, монастир, отаман, поганий, погон, пором, слов'яни, солдат, козак* пишемо (й вимовляємо) *о*.

---

1. Кипить могутніх будувань **гарячий** бунтівничий кратер. *(М. Бажан.)* 2. В хаті пахнуть теплі **калачі**. *(З. Гончарук.)* 3. З-поза дерева вийшов вусатий **солдат**. *(Л. Первомайський.)* 4. Біля берега стояв **пором** — два великих човни з настеленими на них дошками. *(О. Донченко.)*

107. Випишіть слова в дві колонки: 1) із вставленою буквою *а*; 2) із вставленою буквою *о*.

Б..рсук, л..мав, к..лач, к..зацтво, п..сол, допом..гати, окс..мит, сл..в'яни, ..таман, зл..мати, зл..млене, ..брикос, б..гатослівність, см..лоскип, скр..єні, м..роз, х..зяїн, п..гон, п..гано, г..рячі.

Ключ. З останніх букв прочитаєте прислів'я.

108*. Перепишіть, вставляючи пропущені букви *а* та *о*.

1. Ми пол..мали кайдани століть, гніту розбили твердині. *(М. Рильський.)* 2. Народ, що вільним став, нікому не зл..мити. *(В. Сосюра.)* 3. В людей, що до праці г..рячі, учитися кожному з нас — краси, б..гатирської вдачі, уміння розмірювать час. *(П. Тичина.)* 4. Надворі вже х..зяйнує вечір. *(Ю. Збанацький.)* 5. Хоче море човна розл..мати, трощить, л..мить, піском засипає. *(Леся Українка.)* 6. Перед товстим м..настирським муром крутий берег увесь поріс бур'яном. *(О. Довженко.)* 7. Бур'ян, будяк колючий з кр..пивою коло криниці поросли. *(Т. Шевченко.)* 8. До нитки звівся мій к..зак, усе на панщині проклятій, а був х..зяїн. *(Т. Шевченко.)*

109*. Перекладіть на українську мову. Порівняйте правопис *о* та *а* в російській і українській мовах.

1. Никогда не видела скупая на цвета северная природа такого **богатого** сочетания красок. *(М. Шолохов.)* 2. Тёмно-зеленая **крапива** с тонкой цветущей макушкой стройно тянется вверх. *(Л. Толстой.)* 3. Порывы ветра были так сильны, что **ломали** сучья, пригибали к земле молодняк. *(В. Арсеньєв.)* 4. Сухой **горячий** ветер нёс раскалённый воздух. *(М. Шолохов.)*

§ 35. Правопис *о* та *у*

В літературній мові звуки [о] та [у] вимовляються чітко. Тільки перед складом з наголошеним [у] або [і] звук [о] наближається до [у]: *зозу́ля* [зоᵘзуʼл'а], *кожу́х, тобі́, порі́г.*

1. Сумнівний звук у такому разі перевіряємо наголосом: *голубка,* бо *го́луб; розумний,* бо *ро́зум; ході́мо,* бо *хо́дить.*

Але не в усіх словах написання *о* можна перевірити наголосом: *лопу́х, порі́г, собі́.* Тоді для перевірки добираємо таку форму слова або споріднене слово, щоб у наступному складі не було наголошеного [у] чи [і]: *кожу́х,* бо *кожуши́на; зозу́ля,* бо *зозуля́стий; порі́г,* бо *поро́га; собі́,* бо *собо́ю.*

1. Хай дітям нашим на потребу **ростуть** [*росте, зро́слий*] **могутні** [*мо́жу, могти*] кораблі. *(М. Рильський.)* 2. **Зозулі** [*зозуля́стий*] кували, торкаючи дзьобиками чарівні клавіші неба. *(О. Гончар.)* 3. У низинах, залитих водою, витикався лапатий **лопух** [*лопухи́*]. *(Ю. Збанацький.)* 4. Улітку наша річка оміліла пливе **собі** [*собо́ю*] ліниво. *(М. Рильський).*

2. Завжди вимовляється й пишеться *у* в дієслівному суфіксі ***-увати*** і прикметниковому суфіксі ***-уват(ий)***: ***зимувати, торгувати, майструвати, білуватий, червонуватий, теплуватий, піскуватий.***

1. Цмокала і цмокала важка земля, мовби **цілувала** невтомні солдатські ноги. *(О. Гончар.)* 2. Командувач видає наказ до негайного виконання: **атакувати** в лоб Турецький вал. *(Ю. Яновський.)* 3. Дуб **сучкуватий,** розчахнутий бурею злою, стояв і мовчав. *(Л. Забашта.)* 4. З сірого неба світило **холоднувате** сонце. *(Н. Рибак.)*

3. Слід пам'ятати, що в словах *яблуня, яблуко, парубок, будяк, мармур, ворушити, пурхати* вимовляємо й пишемо *у*.

1. Серед двору гілляста **яблуня** стояла. *(Марко Вовчок.)* 2. Тут бронза нетлінно ясниться і **мармур** гордливо застиг. *(М. Бажан.)* 3. Люди збудилися зо сну, ожили, **заворушились.** *(М. Коцюбинський.)*

110*. Перепишіть, вставляючи пропущені *о* та *у*.

1. Червонобоким ябл..ком округлим скотився день. *(М. Рильський.)* 2. Під склепінням черемхи й дикої ябл..ні глибоко дихало лісове джерело. *(М. Стельмах.)* 3. Там соловей співав, і пташки п..рхали, з..зуленька кувала. *(Л. Глібов.)* 4. Старі дуби стоять, простягаючи вгору свої м..гутні рамена. *(І. Франко.)* 5. Йшлося вже до осені,— темні хмари, аж чорн..ваті, сн..вали по небу. *(Панас Мирний.)* 6. Улас збирається зим..вати в степу. *(Панас Мирний.)* 7. В човні було тісн..вато, але хлопці розмістились непогано. *(М. Трублаїні.)* 8. Голос його, груб..ватий, густий, не пас..вав до його зовнішності. *(О. Копиленко.)*

111*. Перекладіть на українську мову. Зверніть увагу на правопис виділених слів у російській і українській мовах.

1. В сенях пахло свежими **яблоками**. *(Л. Толстой.)* 2. Казалось, тихо звучали и **чаровали** слух не птицы, не насекомые, а звезды, глядевшие на нас с неба. *(А. Чехов.)* 3. Птица, **выпорхнув** у вас из-под ног, тотчас же исчезает в **беловатой** мгле неподвижного тумана. *(І. Тургенєв.)*

§ 36. Чергування *е* з *о* після шиплячих та *й*

У літературній мові звук [е], що стоїть після шиплячих та [й], чергується з [о]. При цьому діють такі закономірності.

1. Після шиплячих та [й] вимовляємо і пишемо *е* перед шиплячими та м'якими приголосними — теперішніми або давніми: *увечері, стежечка, баєчка, шести* (у давньоруській мові вимовлялось [ш'ес'т'і], як тепер у російській —*шести*), *четверо* (у давньоруській — [ч'ет'в'еро], як тепер у російській — *четверо*).

1. Огняним їжаком, сердито настовбурчивши золоту **щетину** (рос. *щетина*), сідало за снігами сонце. *(С. Васильченко.)* 2. Сестра як вийшла за ворота — всі луги й **лужечки** зацвіли. *(А. Малишко.)* 3. На вудлищі гнучкім прозора волосінь, та білий поплавець, та заїдний **гачечок**,— ото і зброя вся. *(М. Рильський.)*

2. Після шиплячих та [й] вимовляємо і пишемо *о* перед споконвічно твердими нешиплячими: *вечором*, (багато) *стежок*, (багато) *байок, шостий* (у давньоруській мові вимовлялось [ш'естъй], пор. сучасне російське — *шестой*), *чотири* (у давньоруській — [ч'етир'і], пор. сучасне російське — *четыре*), *човен* (у давньоруській — [ч'елнъ]).

1. Нас **чотири** [рос. *четыре*] трактористи з бригадиром на **чолі** [*чоло*], тільки сіли на машини — так і крешем по землі. *(П. Тичина.)* 2. Під скелею блищала у кам'яному **жолобку** криничка. *(І. Нечуй-Левицький.)* 3. І недалеко вже до дня, як сяде осінь **жовтокоса** на **чорногривого** коня. *(В. Сосюра.)*

---

3. З цих правил є винятки: ***жерло, печера, червоний, черга, чекати, чепурний, черствий, щедрий, щепа*** (виступає *е* перед твердими нешиплячими); ***гайочок, свіжості, чорнило, чорниці*** (ягоди), ***чорніти*** (виступає *о* перед шиплячими та м'якими — теперішніми чи давніми).

---

1. Південна природа дуже **щедра** на всякі міра́жі. *(Ю. Смолич.)* 2. Я кожну **щепу** беріг, щоб не гнули вітри, щоб морози та сніг не калічили їх. *(П. Дорошко).* 3. Сіда Чіпка коло землянки, виймає **черствий** хліб з торбини, починає снідати. *(Панас Мирний.)*

112*. Перепишіть, вставляючи пропущені *о* та *е*.

1. Довгі гармати з витягнутими далеко вперед ж..рлами було закрито новими брезентовими ч..хлами. *(В. Собко.)* 2. Люди в шлюпці мали ш..стеро весел, і, хоч звичайно вона ходила під ч..тирма веслами, тепер вони налягли на всі шість. *(М. Трублаїні.)* 3. Двоє хлопців, яким прийшла ч..рга, кинулись у ч..вен і зайняли місця на лаві. *(О. Копиленко.)* 4. Маяли над нами метелики, маленькі, ж..вті, голубі, ч..рвоні, сині. *(М. Рильський.)* 5. Лиш трутень звик солодкі ж..рти соки, бдж..ла ж для меду й серце віддала. *(А. Малишко.)* 6. Ми рвемо над дорогою стиглі ч..рниці. *(А. Шиян.)*

113*. Перекладіть на українську мову. Порівняйте вимову й правопис *е*, *о* після шиплячих у російській і українській мовах.

1. На венчиках луговых цветов покачивались смуглые дикие **пчёлы**. *(М. Шолохов.)* 2. Глаза её заискрились, и **щёки** запылали. *(А. Чехов.)* 3. Река ещё не замёрзла, и её свинцовые волны грустно **чернели** в однообразных берегах. *(О. Пушкін.)*

§ 37. Передача російських власних назв українською мовою

Російські власні назви передаємо якомога ближче до російського звучання, дотримуючись, однак, норм українського правопису: рос. *Соловьёв — Соловйов*, рос. *Прокофьев — Прокоф'єв*, рос. *Алябьев — Аляб'єв*, рос. *Ульянов — Ульянов*, рос. *Ананьин — Ананьїн*, рос. *Румянцев — Рум'янцев*, рос. *Пятницкий — П'ятницький*, рос. *Королёв — Корольов*, рос. *Пугачёв — Пугачов*.

Проте в передачі українською мовою російських букв *и* та *е* у власних назвах є деякі особливості.

1. Російську букву *и* у власних назвах передаємо звичайно через *і*: *Пушкін, Мічурін, Гагарін, Нікітін, Бородіно.*

---

1. **Пушкін** — живе втілення найблагородніших рис великого російського народу. *(М. Рильський.)* 2. **Щепкіну** присвятив Тарас вірша, якого написав тут же, в його домі. *(О. Іваненко.)* 3. **Мічурін** сидів задумливий і байдужий до вітань. *(О. Довженко.)*

---

2. Але російську букву *и* передаємо через *и:*

а) після шиплячих і *ц*: рос. *Пущин — Пущин*, рос. ***Чичиков — Чичиков***, рос. ***Цимлянск — Цимлянськ***;

б) у префіксі ***при-*** та суфіксах ***-ик-, -иц-, -ич-, -ищ-***: рос. *Новиков-**Прибой** — Новиков-**Прибой***, рос. *Рудич — Рудич*, рос. *Радищев — Радищев*, рос. *Углич — Углич*;

в) якщо в українській мові є споріднене слово з *и*: рос. *Тихомиров — Тихомиров* (бо *тихий* і *мир*), рос. *Сидоров — Сидоров* (бо *Сидір*), рос. *Титов — Титов* (бо *Тит*);

г) у словах *Сибір, Симбірськ, Владивосток, Владимир, П'ятигорськ, Семипалатинськ.*

---

1. Молодий **Пушкін** читав **Радищева**, він виховувався разом з майбутніми декабристами **Пущиним** і Кюхельбекером. *(М. Рильський.)* 2. Всім відомий такий тонкий і глибокий співець природи, як **Пришвін**. *(М. Рильський.)* 3. Іван Максимович **Синельников** [*синій*] ще наприкінці листопада був викликаний з **Симбірська** до Петербурга. *(Р. Іваничук.)* 4. А як приємно мені тепер, коли я обіймаю щиро, любовно Сашу Прокоф'єва, Твардовського, **Тихонова** [*Тихін*], **Грибачова** [*гриб*]. *(Остап Вишня.)*

---

3. Російську букву *е* (якщо вона стоїть після приголосного) передаємо звичайно через *е:* рос. *Державин — Державін*, рос. *Лермонтов — Лермонтов*, рос. *Серпухов — Серпухов.*

---

1. Царську Росію ненавидів **Лермонтов**, бо всім серцем любив російський народ. *(М. Рильський.)* 2. **Некрасов**! У цих звуках стільки самовідданого страждання за поневолений люд. *(П. Тичина.)* 3. Це був декабрист **Анненков**. *(О. Іваненко.)* 4. Шевченко з нетерпінням чекав приїзду **Щепкіна**. *(О. Іваненко.)*

---

4. Але російську букву *е* передаємо через *є:*

а) у суфіксах ***-єв-, -єєв-***, якщо вони стоять не після шиплячих, *р* або *ц*: рос. *Фадеев — Фадєєв*, рос. *Сергеев — Сергєєв*; але рос. *Тютчев — Тютчев*, рос. *Муромцев — Муромцев*, рос. *Плещеев — Плещеєв*, рос. *Бондарев — Бондарев*;

б) якщо в українській мові є споріднене слово з постійним *і*: рос. *Пешков — Пєшков* (бо *пішки*), рос. *Зверев — Звєрев* (бо *звір*), рос. *Твердохлебов — Твердохлєбов* (бо *хліб*); але: рос. *Лебедев — Лебедєв* (бо *лебідь — лебедя*), рос. *Хмелёв — Хмельов* (бо *хміль — хмелю*).

---

1. Я перекладаю зараз Пушкіна, Багрицького, **Пастернака, Асєєва**. 2. Чи вартий той людського слова, хто відкидає, як сміття, діла Веласкеса[1] й **Сєрова** [*сірий*], Матейка[2] й **Рєпіна** [*ріпа*] життя? 3. Поет [*О. Пушкін*] з усією силою зненавидів не тільки **Аракчеєва**, а й **аракчеєвщину**, як одно з найбридкіших явищ в історії людства. (З творів *М. Рильського.*)

114. Російські географічні назви запишіть по-українському в дві колонки: 1) з буквою *і*; 2) з буквою *и*. Російську букву *е* скрізь передавайте через *е*.

Приозерск, Радищево, Путинцево, Одинцово, Сажино, Илим, Омелич, Савино, Кагальник, Никитовка, Оленица, Липецк, Ядрин, Анциферово.

Ключ. З перших букв прочитаєте назву твору Максима Горького.

115. Російські прізвища запишіть по-українському в дві колонки: 1) з буквою *е*; 2) з буквою *є*.

Мещанинов, Херасков, Лермонтов, Авдеев, Эренбург, Немчинов, Серпилин, Тютчев, Исаев, Абдашев, Лесков, Орехов, Кудрявцев, Ветров, Озеров, Ваншенкин.

Ключ. З перших букв прочитаєте прізвища персонажів з творів М. Гоголя.

116. Чому ті самі букви в російських назвах *Репино* і *Решетниково* українською мовою передаються по-різному: *Рєпіно* і *Решетниково?* Чому по-українському *Пушкін*, але *Пущин*, хоч по-російському однаково: *Пушкин* і *Пущин*?

116*. Перепишіть, добираючи з дужок потрібні букви.

1. Загальновідома близькість Шевченка, який був закоханий у поезію Пушк(і, и)на, Л(е, є)рмонтова і схилявся перед Щ(е, є)др(і, и)ним і Гоголем, з революційно-демократичною інтеліген-цією того часу — Ч(е, є)рниш(е, є)вським, Добролюбовим, Н(е, є)красовим. 2. Гоголь був одним із найбільших в світі творців типових, узагальнених образів. Ч(і, и)ч(і, и)ков, Хл(е, є)стаков, Собак(е, є)в(і, и)ч, Ноздрьов, Ман(і, и)лов, Коробочка, городничий Сквозн(і, и)к-Дмухановський, Держ(і, и)морда, Подкольос(і,и)н давно стали у нас називними. 3. Для Пушк(і, и)на була глибоко ненависна Росія царя, Росія грубого солдафона Аракч(е, є)єва

---

[1] Д.-Р. Веласкес (1599—1660) — видатний іспанський художник.
[2] Я. А. Матейко(1838—1893) — видатний польський художник.

і вишукано підлого «європейця» Воронцова,— але Росія Козьми М(і, и)н(і, и)на і Степана Раз(і, и)на, Росія Рад(і, и)щ(е, є)ва і Гр(і, и)боєдова, Росія, в якій жив і творив, знемагаючи під ігом рабства, великий народ,— ця Росія була в душі поета найсвятішою святинею. 4. Навіть за часів чорної реакції не можна було погасити полум'я правди, що палало в трудах С(е, є)ч(е, є)нова, Павлова, М(е, є)нд(е, є)л(е, є)єва, Т(і, и)м(і, и)ряз(є, е)ва (З творів *М. Рильського.*)

МИЛОЗВУЧНІСТЬ МОВИ

§ 38. Основні закони милозвучності української мови

Звуки в мовному потоці поєднуються не будь-як, а за певними, властивими даній мові правилами, законами.

Звуки в словах та реченнях організовуються так, щоб їх було легко вимовляти і щоб вони були розбірливі для того, хто слухає. Це одна з найважливіших умов милозвучності мови.

Цій вимозі підпорядковані всі українські слова, і далеко не завжди їй відповідають запозичені слова. Щоб переконатися в цьому, досить вимовити вголос українське і запозичене слова: *повітряний* і *аероіонізатор* (з грецької), *спонукання* і *інстинкт* (з латинської), *крапка* і *пункт* (з німецької), *охорона* і *ар'єргард* (з французької), *розбійник* і *гангстер* (з англійської).

1. Українська мова уникає збігу голосних: *вона йде* (пор. *він іде*), *буду ввечері* (пор. *був увечері*), *павук* (пор. рос. *паук*), *руїна* (пор. рос. *руина*).

Збіг голосних в українських словах допустимий лише на межі префікса і твірної основи: *виорати, приозерний, переінакшити.*

2. Українська мова уникає важкого для вимови збігу приголосних:

а) *запорозький (запорож + ський), французький (француз + + ський), кравецький (кравець + ський), ткацтво (ткач + + ство)* (див. § 12, п. 1);

б) *їжджу* (а не «їзджу»), *щепа* (а не «счепа»), *козаччина* (а не «козацьчина») (див. § 13);

в) *радісний (радість + ний), проїзний (проїзд + ний), дошка* (а не «дощка») (див. § 14);

г) *свято* [с'в'ато] (а не «св'ято» [свйато]), *цвях* [ц'в'ах] (а не «цв'ях» [цвйах]) (див. § 17, п. 1);

д) *щастя* (а не «щасття»), *Поволжя* (а не «Поволжжя»), *жовчю* (а не «жовччю» і не «жовч'ю») (див. § 20, п. 2);

є) *розібрати (роз + брати), надіслати (над + слати), підігріти (під + гріти)* (див. § 31, п. 3);

є) *сказав усе* (а не «сказав все»), *він іде* (а не «він йде»).

3. Якщо доводиться вибирати між збігом голосних і збігом приголосних, то, як правило, насамперед усуваємо збіг голосних (хай навіть при цьому виникне збіг приголосних): *росте вглиб і вшир* (а не «росте углиб і ушир»), *вірю в справедливість* (а не «вірю у справедливість»).

Проте допускається збіг голосних, якщо між ними є пауза (тоді пауза важить, що й приголосний), *а вони — утікати; а ти — іди додому; роман І. С. Тургенєва «Батьки і діти»* (після слова *батьки* робиться пауза, бо ці поняття протиставляються); але: *поема Миколи Бажана «Батьки й сини»* (після слова *батьки* нема паузи).

4. Відхилення від цих правил допускається лише в художній літературі, де це зумовлюється вимогами ритму: 1. *Яка упевненість в ході швидкій гримить. (В. Сосюра.)* 2. *Курява на вулицях вляглась. (І. Нечуй-Левицький.)*

Але й тут порушення милозвучності мови небажане.

---

118. Подумайте і скажіть, чому в прислів'ї *«Восени і горобець багатий»* ужито все-таки *і*, а не *й*.

119*. Перепишіть, добираючи з дужок потрібні букви.

1. Геть, (у, в)славлений спокою! Ми (у, в) труді, (у, в) боротьбі! *(М. Рильський.)* 2. Вірю я (у, в) правду свого ідеалу. *(Леся Українка.)* 3. Був початок березня, (у, в) день пригрівало сонце. *(О. Донченко.)* 4. Туман розтанув, садки стояли (у, в)миті (і, й) святково мовчазні. *(Є. Гуцало.)* 5. Роса світилас(ь, я) на свіжім бур'яні. *(М. Рильський.)* 6. Яблуко (у, в)пало м'яко (у, в) траву. *(О. Довженко.)* 7. Уже рудіють на газонах трави, (і, й) дощ (у, в)пертий по дахах шумить. *(М. Рильський.)* 8. Я повернус(ь, я) (у, в)вечері або (у, в)ночі. *(Ю. Смолич.)*

120*. Перекладіть на українську мову. Простежте, як реалізуються закони милозвучності в українській мові.

1. **В** воздухе **уже** не так сильно пахло,— **в** нём снова как будто **разливалась** сырость. *(І. Тургенєв.)* 2. Ещё нигде не **румянилась** заря, но **уже** забелелось на востоке. *(І. Тургенєв.)* 3. **Уже** кони, чуя рассвет, **все** полегли **в** траву **и** перестали есть. *(М. Гоголь.)*

§ 39. Фонетичні засоби милозвучності мови

Для усунення збігів голосних і приголосних українська мова має спеціальні фонетичні засоби.

1. Найуживанішим засобом милозвучності мови є чергування *у — в* та *і — й*: *день у день, рука в руку; підняв угору, піднявся вгору; степ і море, море й степ; дощ іде, дощ не йде.*

Іноді прийменник ***у*** набирає форм ***ув, уві, вві***: 1. *Петриків батько був* ***ув*** *економії за корівника. (Остап Вишня.)* 2. *Стало так легко, як* ***уві*** *сні. (Ю. Яновський.)*

Проте, щоб уникнути важких збігів *вв, вф*, навіть після голосних вживається ***у***: *Сумний був час; товариші мої пішли* ***у*** *військо. (Леся Українка.)*

В іншомовних словах та в деяких словах переважно книжного походження нема чергування ***у — в, і — й***: *був на Уралі, вступив до інституту, виконаєш вправу, уклали угоду.*

2. У кінці деяких префіксів, прийменників та прислівників можуть додаватись або відкидатися голосні звуки: *відірвати (від + рвати) — відрізати, переді мною — перед тобою, знову промовив — знов обізвався, пізніше сталося — пізніш усвідомив.*

Прийменник ***з*** може мати форми ***із, зі***, зрідка ***зо***: 1. *І блідий місяць на ту пору* ***із*** *хмари де-де виглядав. (Т. Шевченко.)* 2. *Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься* ***зі*** *свого затишку. (М. Коцюбинський.)*

3. Після приголосних вживаються частки ***би, же***, після голосних — ***б, ж***: *зробив* ***би*** *— зробила* ***б, як же — що ж.***

4. Перед приголосними вживаються форми дієслів на ***-ся***, перед голосними — на ***-сь***: *дивлюся на воду — дивлюсь у воду; зібралися всі — зібрались усі; повернемося вночі — повернемось уночі.*

Але після приголосних завжди пишеться ***-ся***: *дивишся, дивиться, дивляться, дивився* (і рідше — *дививсь*).

У дієприслівниках, як правило, виступає форма ***-сь***: *подивившись, звернувшись, дивлячись, зупиняючись.*

---

121. Випишіть підряд у колонку словосполучення: 1) спочатку ті, у яких нічого не треба виправляти; 2) потім ті, у яких виправите порушення милозвучності мови.

Справа йде на лад, лунає у вухах, рятуватись втечею, ідуть в ногу, оце й усе, в усій красі, далось взнаки, над всяке сподівання, в глибині душі, один в один, мірялись силою, а мені і невтямки, піді мною, так і сказали би, раз у раз, з щирою душею, от тобі й маєш, раніше і тепер.

Ключ. З перших букв виписаних словосполучень прочитаєте назву вірша М. Рильського.

122*. Знайдіть порушення милозвучності мови і виправте їх.

1. Поет-революціонер в «Гайдамаках» показав нестримну силу повсталого народу. 2. В словах і діях гайдамаків відбилось прагнення народних мас до соціальної справедливості. 3. Колишній наймит і попихач, Ярема іде у перших рядах повстанців. 4. Визволивши Оксану і одружившись з нею, він того ж вечора повернувсь в свій загін. 5. Він вже не убогий сирота, а дужий народний

месник. 6. В героїчному плані змалював Шевченко і ватажків повстання — Залізняка та Гонту. 7. Вони до глибини душі пройнялися інтересами і болями поневоленого народу.

§ 40. Деякі художні засоби милозвучності мови

Милозвучності мови можна досягти також певним добором і розташуванням слів.

1. Будуючи речення, треба стежити, щоб на межі слів не виникали немилозвучні збіги звуків: *ці цікаві розповіді — ці захоплюючі розповіді; велика калюжа — здоровенна калюжа; вартовий вийшов — вартовий подався надвір; поривчасто дув вітер — дув поривчастий вітер.*

2. Не слід допускати римування слів у прозі: *любов людини до батьківщини — любов людини до рідної землі; основна тема цієї поеми — у поемі говориться про; в показі образів троянців — у змалюванні образів троянців.*

3. Треба уникати набридливого повторення однакових або близьких за вимовою звуків, звукосполучень та слів. Наприклад, у реченні (прочитайте його вголос!) «Самовідданість, скромність, людяність і принциповість Свирида підкреслюється в багатьох місцях роману» нагнітається свистячий звук [с], чотири рази підряд вжито звукосполучення [*іс'т'*], яке потім підсилено звукосполученнями [с'л'], [ц'ц'] та [с'ц']. Таким чином виникло суцільне сичання. Щоб усунути цю ваду, речення можна переробити так: *Свирид — самовідданий і принциповий і разом з тим скромний та людяний. Це автор підкреслює в багатьох місцях роману.*

4. Але правильно дібрані звукові повтори в художній літературі посилюють емоційний вплив твору на читача.

1. **Гармидер, галас, гам у гаї, срамотні співи.** *(Т. Шевченко.)* 2. **А сурми сумно плакали.** *(П. Тичина.)* 3. **Безлюдна, безводна, безлісна земля розлягається навкруги.** *(О. Гончар.)* 4. **Вночі повалив сніг, тихий, густий.** *(Григорій Тютюнник.)* 5. **На річці скрегоче крига, сірий весняний присмерк ввесь у тривозі.** *(М. Коцюбинський.)* 6. **На бистрині блискучі скалки неначе бігали по воді, блищали, лисніли, миготіли.** *(І. Нечуй-Левицький.)*

Та це ж просто...

Допитливий. Я зрозумів, що таке милозвучність: коли пишеш, то весь час мовчки промовляй речення і вслухайся, чи гарно, легко вони звучать.

Кмітливий. Цілком згодний з тобою.

123*. Знайдіть порушення милозвучності мови і виправте їх.

1. Наталка палко кохає бідного парубка Петра. 2. Для неї характерні працьовитість, енергійність, дотепність і рішучість у боротьбі за своє щастя. 3. Петро — роботящий, щирий хлопець. 4. Чотири довгі роки він у далекому краї заробляє гроші, щоб одружитись з коханою дівчиною. 5. Петро дбає насамперед про Наталку; він ладен навіть відмовитися від свого щастя, тільки щоб була вона щаслива. 6. Зазнавши після чоловікової смерті недолі, Терпилиха хоче для своєї дочки іншої долі. 7. У пісні, яку співає возний, оспівуються насильство, хижацтво, крутійство, хабарництво.

124*. Перекладіть на українську мову. Усуньте всі порушення милозвучності, які виникнуть під час перекладу.

1. Наступал вечер, шёл дождь, с севера порывисто дул ветер. *(Максим Горький.)* 2. Сумрачная ночь лежала над звёздами, над чёрными стогами, над зарослями. *(К. Паустовський.)* 3. В его глазах было столько тоски, что можно было бы отравить ею всех людей мира. *(Максим Горький.)* 4. Я несколько раз выстрелил в воздух. *(В. Арсеньєв.)*

БУДОВА СЛОВА І ПРАВОПИС

§ 41. Прості, складні і складені слова

За кількістю основ у них слова́ поділяються на прості, складні і складені.

1. Слова з однією основою називаються **простими**: *тиша, ранішній, розхвилюватися.*

Прості слова можуть мати кілька префіксів і суфіксів і лише один корінь: *на-в-з-до-**гін**, по-від-**пис**-ува-ти, по-роз-**кид**-а-н-ий, як-най-**глиб**-ш-ий.*

2. Слова з двома чи більше основами називаються **складними**. Вони пишуться:

а) разом: *хлібороб, сільськогосподарський, вічнозелений;*

б) або через дефіс: *хліб-сіль, робітничо-селянський, світло-зелений.*

3. Слова з двох або більше слів називаються **складеними**: *буду писати, двадцять один, раз у раз, так що.*

125. Випишіть слова: 1) прості; 2) складні.

Однозначний, темно-зелений, досвітній, жовтодзьобий, уточнювати, електроприлад, іншомовний, синьо-фіолетовий, малесенький, низькорослий, аматорський, юнак, утихомирювати, юнкор.

Ключ. З перших букв прочитаємо вислів французького філософа XVII ст. Р. Декарта.

§ 42. Принципи правопису значущих частин слова

Значущі частини слова — префікс, корінь, суфікс, закінчення (див. § 4) — нерідко пишуться за різними правилами.

1. У написанні префіксів дотримуємося виключно морфологічного принципу: [роскутий] ***розкутий***, [рожжувати] ***розжувати***, [рошшук] ***розшук***, [росада] ***розсада***.

Виняток становить лише префікс ***з-***, який у певних випадках відповідно до звучання позначається буквою *с* (див. § 10, п. 2): ***зіпхнути***, але ***спихнути; здерти***, але ***стерти;*** проте: [ссипати] ***зсипати***, [шшити] ***зшити***, [жжати] ***зжати***.

2. У написанні ж коренів і суфіксів поряд з морфологічним принципом досить поширений і фонетичний: *варязький* (варяг + + ський), *козацтво* (козак + ство), *піщаний* (піск + аний), *кріпаччина* (кріпацьк + ина), *пісний* (піст + ний), *гарячий* (хоч *горіти*).

3. Правопис закінчень у кожної частини мови — іменників, прикметників, числівників, займенників і дієслів — має свої особливості.

---

126. Запишіть слова у дві колонки залежно від того, за яким принципом написано виділену частину слова: 1) за морфологічним; 2) за фонетичним.

Спалах, гуркіт, невістчин, просьба, птаство, туристський, рушником [*орудний відмінок*], зморшка, перекіс, допомагає, бряжчав, зсипати, розсіл, шістнадцять, тітчин, виднокіл, сердешна, склад, нігті, їжджу, міщанин, розкіш, розжувати, виїзна [*нарада*], спад, покіс, студентський, козацтво, одесит, братство, біб, солдатський, товариство, роз'їжджаю.

Ключ. З останніх букв прочитаєте вислів давньоримського філософа Сенеки.

§ 43. Творення і правопис складних слів

Складні слова творяться складанням двох або більше основ:

а) за допомогою сполучних голосних *о* або *е*: *пароплав, місяцехід, світло-голубий, працездатний;*

б) без сполучних голосних: *хліб-сіль, всюдихід, повсякденний, напівпровідник, пів'яблука, півлимона.*

Складні слова пишуться разом або через дефіс.

1. Разом пишуться складні слова, утворені від підрядних словосполучень (у яких від одного до іншого слова можна поставити питання):

будова (я к а?) *нова — новобудова;*
сніг (я к и й?) *білий — білосніжний;*
будує (щ о?) *машини — машинобудівний;*
бетон (я к и й?) *із залізом — залізобетон;*
ходить (д е?) *всюди — всюдихід;*
зелений (я к д о в г о?) *вічно — вічнозелений;*
перекоти (к у д и?) *через поле — перекотиполе.*

Так само разом пишуться і складні географічні назви, перша частина яких вказує на сторону світу: *Північнокримський канал, Південнокитайське море, Західносибірська низовина.* Але через дефіс пишуться: *свят-вечір, дівич-вечір, буй-тур, зелен-сад.*

---

1. Живи, дух **життєдайний** [*дає* (щ о?) *життя*], дух творчості людської. *(М. Бажан.)* 2. Нема такої сили, щоб нашу правоту перемогти, щоб наш огонь згасить **мільйонокрилий** [*крил* (с к і л ь к и?) *мільйон*]! *(М. Рильський.)* 3. **Далекосхідна** [*схід* (я к и й?) *далекий*] тайга проноситься під літаком тисячами кучерявих сопок. *(О. Довженко.)* 4. В середній Україні простягнувся

лісостеп [*степ* (я к и й?) *із лісом*]. *(І. Цюпа.)* 5. До армії я вчився **в сільськогосподарському** [*господарство* (я к е?) *сільське*] інституті. *(Григорій Тютюнник.)*

---

2. Якщо перша частина складного прикметника — прислівник, то він може писатися й окремо. Це залежить від того, наскільки цей прислівник наголошений, наскільки він самостійний: ***давно-відомий*** і ***давно відомий, вищезазначений*** і ***вище зазначений.***

---

1. Я хочу бути **вічноюним**, незламно-молодим. *(П. Тичина.)* 2. Якщо не можеш бути **вічно юним**, то змолоду не будь старим бодай. *(Д. Павличко.)* 3. «О! тут копали»,— думав він, наглянувши **свіжо розкопану** землю. *(М. Коцюбинський.)* 4. **Свіжовідклепаний** місяць вичахав у холодній безвісті. *(Григорій Тютюнник.)*

---

3. Через дефіс пишуться складні слова, утворені від сурядних словосполучень (у яких всі слова рівноправні, їх можна з'єднувати повторюваним сполучником ***і***):

і робітничий і селянський — робітничо-селянський;
і машинний і тракторний — машинно-тракторний;
і північний і східний — північно-східний;
і людина і день — людино-день;
і темний і зелений — темно-зелений;
і ніжний і рожевий — ніжно-рожевий;
і сніжний і білий — сніжно-білий.

Але разом пишуться ***жовтогарячий, червоногарячий, глухонімий, хитромудрий, зловорожий.***

---

1. Праворуч стоять мовчки **темно-сині** [*і темні і сині*] Карпати в клубках срібних, **сліпучо-білих** [*і сліпучі і білі*] хмар. *(О. Гончар.)* 2. Над річкою схилились **пишно-зелені** [*і пишні і зелені*] сади, квіти **барвисто-пахучі** [*і барвисті і пахучі*]. *(М. Рильський.)* 3. **Мерехтливо-червоне** [*і мерехтливе і червоне*] сонячне коло спускається до обрію. *(В. Козаченко.)* 4. Далекі горби були покриті **густо-синім** [*і густий і синій кольори*] серпанком. *(Вал. Шевчук.)* 5. Поглянь: який то світ кипить, **блакитно-синьо-срібно-сірий** [*і блакитний, і синій, і срібний, і сірий*]! *(Л. Горлач.)* 6. Падали на пісок сині, зелені, жовті, **червоногарячі** [*виняток*] кружала світу. *(Панас Мирний.)*

---

4. Через дефіс пишуться складні слова, утворені повторенням тих самих, синонімічних або антонімічних слів: *білий-білий, один-однісінький, рано-вранці, тишком-нишком, вряди-годи, без кінця-краю, більш-менш, видимо-невидимо, година-дві, день-два, сам-один, один-єдиний.*

Але якщо повторюється те саме слово в різних відмінках, то таке сполучення пишеться окремо: *кінець кінцем* (називний + орудний відмінки), *одним один* (орудний + називний відмінки), *нога в ногу, раз у раз* (називний + знахідний відмінки).

---

1. **Далеко-далеко** десь мріє Дніпро. *(О. Довженко.)* 2. Човен був великий і **старий-престарий.** *(О. Довженко.)* 3. Ще б хоч **один-однісінький** раз відчути себе серед просторів океанічних. *(О. Гончар.)* 4. Що **шумить-дзвенить** верхами? *(П. Тичина.)* 5. Іван прикинув, що роботи лишилося на **годину-півтори.** *(Григір Тютюнник.)* 6. Трудом ми все на світі робим, трудом живем, **кінець кінцем** [*називний + орудний відмінки*]! *(І. Нехода.)* 7. Гомоніли люди на селі, а далі **один по одному** [*називний + місцевий відмінки*] й розійшлись. *(Марко Вовчок.)*

---

5. Через дефіс пишуться такі складні слова іншомовного походження, як: *блок-схема, вакуум-апарат, прем'єр-міністр, віце-президент, генерал-майор, унтер-офіцер, соціал-демократ, пап'є-маше, яхт-клуб* тощо.

Але разом пишуться складні слова з такими загальновживаними початковими частинами, як *авіа-, авто-, аеро-, гідро-, електро-, кіно-, мікро-, радіо-, стерео-, теле-, фото-* тощо: *авіабаза, аерофлот, гідромеханіка, радіоцентр, фотоелемент.*

---

1. Дивляться — геній державний, та миттю в **прем'єр-міністри.** *(Остап Вишня.)* 2. Нарешті тролейбус зробив коло, і ось він — київський **аеропорт.** *(В. Собко.)* 3. Кривцов наказав радистові взяти **радіопеленг** від **радіостанції «Лахтак».** *(М. Трублаїні.)*

127*. Чому в слові *машинобудівний* у першій частині одне *н*, а в слові **машинно-тракторний** — два *нн*?

128*. Чому слово *всесвітньовідомий (поет)* пишеться разом, а слово *всесвітньо-історичне (значення)* — через дефіс? *Трудодень* разом, а *людино-день* через дефіс?

129*. Розкриваючи дужки, запишіть у дві колонки слова: 1) які пишуться разом; 2) які пишуться через дефіс.

Вугле(видобуток), озерно(болотний), здивовано(розгублений), всесвітньо(відомий), червоно(гарячий), вакуум(камера), в'єтнамсько(український), сніго(затримання), перекоти(поле), штабс(капітан), тьмяно(жовтий), всесвітньо(історичний), овоче(сховище), м'ясо(молочний), вічно(зелений), світло(рожевий), темно(зелений), одно(денний), блок(схема), видимо(невидимо), корабле(будівник), ячмінно(житній), сніжно(білий), смагляво(лиций), синьо(зелений), легко(крилий), зменшено(пестливий).

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаємо вислів давньоримського історика Тацита.

130*. Перепишіть, розкриваючи дужки і, де треба, вставляючи дефіс.

1. Тихо(тихо) по землі ходить мир — щоденний, звичний *(І. Жиленко.)* 2. Мій синочок синьо(окий) в колисці усміхається мені. *(В. Сосюра.)* 3. Пильнуйте, люди добрі й щирі, не спіть, учені і женці! Чатують нас людино(звірі) з страхіттям атомним в руці. *(В. Симоненко.)* 4. Ніхто свого щастя (долі) не вгадає. *(М. Стельмах.)* 5. Страшно безсило(малим) чути себе перед

смертю, але страшніше, коли ні за що вмерти! *(Б. Олійник.)* 6. Ревуть паро(плави), гудуть паро(вози), і аеро(плани) прокреслюють слід. *(В. Стус.)* 7. Замерехтіло між двох світів щось невпізнанно(знане). *(В. Стус.)* 8. Не знав, не знав звіздар гостро(бородий), що в антисвіті є антизірки, що у народах є антинароди, що у століттях є антивіки. *(Л. Костенко.)*

II. 1. Заходило сонце, мінялося барвами небо — то жовто(гарячими), то густо(червоними), то просинюватими. *(Григір Тютюнник.)* 2. Червоно(боким) яблуком округлим скотився день, доспілий і тяжкий. *(М. Рильський.)* 3. Над водою пропливало легеньке біло(сніжне) павутиння. *(Ю. Збанацький.)* 4. Небом котилися сірі з білим хмари, вряди(годи) вигулькувало сонце. *(Вал. Шевчук.)* 5. В'яже осінь ліси перевеслами бурштиново(коралово)жовтими. *(Н. Забіла.)* 6. Чудовий килим опалого листя осики то спалахує криваво(червоним) і малиновим кольором, то вилискує ніжно(рожевим), світло(жовтим), оранжевим. *(Ю. Збанацький.)* 7. Вітер жене стернею блякле перекоти(поле). *(О. Гончар.)* 8. Тільки рясним верхо(віттям) шептала вічно(зелена) сосна. *(Леся Українка.)*

§ 44. Правопис слів із частинами *напів-* і *пів-*

1. Частини *напів-* і *пів-* звичайно пишуться разом: ***напіввідкритий, напівосвітлений, напів'ява, напівсон, напівфабрикат, півроку, піввідра, півлітра, півогірка, пів'яблука.***

1. **Напівтемрява** й тиша панували у морі. *(М. Трублаїні.)* 2. На дошці ще лишився **напівстертий** дитячий малюнок крейдою. *(О. Донченко.)* 3. На заході **півнеба** охопили нерухомі заграви, дощ лив як з відра. *(О. Гончар.)* 4. Прибій за якої **півгодини** перескакував уже через каміння. *(М. Коцюбинський.)* 5. Могутній дуб. Він **півтисячоліття** стоїть на Хортиці. *(Л. Забашта.)* 6. Мічурін запрошує кожного з присутніх з'їсти **пів'яблука** і **півабрикоса** нових сортів. *(О. Довженко.)* 7. Бач, яка худенька, маленька, тільки очі на **півобличчя** — карі, гарні, чисті. *(Ю. Яновський.)*

Частина *пів-* пишеться через дефіс лише з власними назвами: ***пів-України, пів-Києва, пів-Криму, пів-Європи.***

1. **Пів-Європи** пройдено, скільки пережито. *(О. Підсуха.)* 2. Від Лохвиці до самої Молдови **пів-України** — то козацькі вдови. *(Л. Костенко.)*

3. Частина *пів* пишеться окремо лише в зворотах типу *пів на третю.*

1. Було ще рано, **пів до восьмої.** *(М. Коцюбинський.)* 2. Одержавши плату, Ніна **о пів на шосту** залишила бібліотеку. *(С. Добровольський.)*

131. Розкриваючи дужки, запишіть у дві колонки слова: 1) які пишуться через дефіс; 2) які пишуться разом.

(Пів)ночі, (пів)ескадрона, (пів)Миргорода, (пів)Острога, (пів)пляшки, (пів)оберт, (пів)лимона, (пів)Венери, (пів)овал, (пів)вікна, (пів)Алушти, (пів)автомат.

Ключ. З перших букв, що йдуть за частиною *пів-*, прочитаєте народне прислів'я.

132*. Перепишіть, розкриваючи дужки і, де треба, вставляючи дефіс.

1. Якісь думки снуються в голові, (напів)журливі і (напів)свідомі. *(М. Рильський.)* 2. Мавка поволі вибирає (напів)зів'ялі квітки з пожатого жита. *(Леся Українка.)* 3. І никає помазаником божим (пів)правда, (пів)свобода, (пів)життя. *(М. Вінграновський.)* 4. Нам неправда ненависна як антисвіт, та (пів)правда — ненависніша вдвічі. *(Б. Олійник.)* 5. Що вчора мірою було — (пів)міри стало нині, немов щодня нове крило дарується людині. *(М. Рильський.)* 6. Із хаосу, із натяку, з (пів)слова народжується думка, звук, акорд. *(П. Дорошко.)* 7. (Пів)усміх викривив губи Бондаря. *(С. Журахович.)*

§ 45. Правопис складноскорочених слів і графічних скорочень

1. Складноскорочені слова, утворені з початкових букв або звуків, пишуться (незалежно від написання словосполучення) великими буквами: *Організація Об'єднаних Націй — ООН, гідроелектростанція — ГЕС, Міністерство закордонних справ — МЗС, науково-технічна революція — НТР.*

Великими буквами пишуться і складноскорочені слова, утворені від іншомовних словосполучень: *ЮНЕСКО, НАТО, УЄФА.*

Проте малими буквами пишуться такі слова, як *вуз, загс.*

Якщо такі складноскорочені іменники відмінюються, то закінчення біля них дописуються малими буквами: *ЗІЛом, ЛАЗи.*

1. Життя таке вибухове — комп'ютери, скутери, ціла тобі **НТР**. *(І. Драч.)* 2. Шлюбна пара переступила, нарешті, поріг **загсу**. *(Ю. Яновський.)* 3. Навколо **ЗІМа** на значній відстані вовтузяться хлопчаки. *(О. Довженко.)*

2. У складноскорочених словах, утворених іншими способами, усі частини пишуться з малих букв: *районний виконавчий комітет — райвиконком, завідувач господарства — завгосп, організаційний відділ — оргвідділ.*

Але власні складноскорочені назви пишуться з великої букви: *Дніпрогес, Донбас, Укрінбанк.*

1. Не забуваються слова: **лікнеп**, і **комнезам**, і змичка. *(Л. Дмитерко.)* 2. Дивізія чекала на **командарма**. *(П. Панч.)* 3. **Комбрига** викликали в штаб корпусу. *(Ю. Бедзик.)*

3. На відміну від складноскорочених слів графічні скорочення читаються повністю. Наприклад, пишемо — *1984 р.*, читаємо — *1984 рік;* пишемо — *і т. д.*, читаємо — *і так далі.*

Слова на письмі скорочуються завжди на приголосний: *громадянин — гр., наприклад — напр., область — обл., північно-східний — півн.-сх.* Але: *нашої ери — н. е., острів — о.*

У кінці графічних скорочень ставиться крапка (приклади див. вище), але крапка не ставиться при скорочених назвах мір: *10 кг, 15 км, 5 хв, 3 мкф* тощо. Не ставиться крапка і між подвоєними буквами, що вказують на множину: *рр.— роки, тт.— томи.*

Якщо в графічному скороченні залишаються початок і кінець слова, то на місце пропущених букв ставиться лише дефіс (без крапки): *видавництво — вид-во, район — р-н, фабрика — ф-ка, товариство — т-во.*

133*. Від поданих словосполучень утворіть складноскорочені слова: 1) з початкових букв або звуків; 2) іншими способами. Запишіть їх.

1. Міністерство охорони здоров'я, наукова організація праці, електронно-обчислювальна машина, Львівський автомобільний завод, будівельно-монтажне управління, інженерно-технічні працівники, запис актів громадянського стану. 2. Міський комітет, професійна спілка, виконавець робіт, універсальний магазин, спеціальний кореспондент, Кременчуцька гідроелектростанція, Донецький басейн.

134 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на правопис складних і складноскорочених слів, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Ввесь тік, більше як на **півверстви** [*44.1*], був заставлений скиртами. *(І. Нечуй-Левицький.)* 2. Серед загального **сіро-зеленого** [*43.3*] кольору землі і полів радісно веселили око **яскраво-червоні** [*43.3*], сині й жовті фарби. *(Ю. Смолич.)* 3. Подекуди по **жовто-зеленій** [*43.3*] скатерті розкидані **темно-зелені** [*43.3*] кущі **верболозу** [*43.1*]. *(І. Нечуй-Левицький.)* 4. **Вранці-рано** [*43.4*] на калині пташка щебетала. *(Т. Шевченко.)* 5. На високих **жовтогарячих** [*43.3*] шпилястих тополях іскрилося осіннє сонце. *(Я. Баш.)* 6. Капають **від часу до часу** [*43.4*] **напівдостиглі** [*44.1*] жолуді з дубів. *(І. Франко.)* 7. З дерева на дерево перелітали **зеленобокі** [*43.1*] синиці, **червоногруді** [*43.1*] снігурі. *(Ю. Збанацький.)* 8. Скелі над берегом здавались ще більш нерухомими проти **вічно живого** [*43.2*], **вічно рухомого** [*43.2*] моря. *(Леся Українка.)* 9. На березі, ніби казковий палац, освітлений вогнями будинок **ГЕС** [*45.1*]. *(В. Минко.)* 10. **Радіорупор** [*43.5*] розносив останні вісті з центральної **радіостанції** [*43.5*]. *(О. Десняк.)* 11. Надія запнула голову великою сірою хусткою, затуливши нею **півобличчя** [*44.1*]. *(П. Автомонов.)*

§ 46. Загальна характеристика змінюваних іменних частин мови

Є чотири змінювані іменні частини мови: іменник, прикметник, числівник і займенник. Їх об'єднує те, що всі вони змінюються за відмінками:

Називний — хто? що?
Родовий — кого? чого?, до кого? до чого?
Давальний — кому? чому?
Знахідний — кого? що?, про кого? про що?
Орудний — ким? чим?, з ким? з чим?
Місцевий — на (у) кому? на (у) чому?
Кличний — тільки в іменників.

1. Іменник називає предмет *(людина, степ, день, думка, змагання, радість)* і відповідає на питання хто? що?

Іменники мають рід чоловічий *(день)*, жіночий *(ніч)* і середній *(сонце)* і змінюються:

а) за числами: *день — дні, ніч — ночі;*
б) за відмінками: *день — дня, дневі, днем...*

2. Прикметник називає ознаку предмета *(новий, зелений, верболвий, сестрин)* і відповідає на питання який? чий?

Прикметники змінюються:

а) за родами: *ясний, ясна, ясне;*
б) за числами: *ясний — ясні, синій — сині;*
в) за відмінками: *ясний — ясного, ясному, ясним...*

3. Числівник називає кількість предметів *(два, три)* або порядок їх при лічбі *(другий, третій)* і відповідає на питання скільки? котрий?

Кількісні числівники змінюються за відмінками: *три — трьох, трьом, трьома...*

Порядкові числівники, як і прикметники, змінюються:

а) за родами: *перший — перша, перше;*
б) за числами: *перший — перші, другий — другі;*
в) за відмінками: *перший — першого, першому, першим...*

4. Займенники вказують на предмети *(він, той)*, їхні ознаки *(такий, мій)* і кількість *(стільки)*, не називаючи їх. Відповідають на питання іменника, прикметника і числівника.

Усі займенники змінюються за відмінками: *я — мене, мені, мною...; мій — мого, моєму, моїм...*

Частина займенників, як і прикметники, змінюється також:

а) за родами: *мій — моя, моє;*
б) за числами: *мій — мої, весь — всі.*

135. Запишіть слова у чотири колонки: 1) іменники; 2) прикметники; 3) займенники; 4) числівники.

Знайомий, будь-який, давній, одинадцять, обов'язок, інший, спритний, найкращий, думка, такий, два, дев'яносто, тридцятий, будь-хто, опуклий, великий, братів *(зошит)*, школа, світлість, білий, скільки, будь-що, дихання, сімсот.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте речення.

ІМЕННИК

§ 47. Поділ іменників на відміни та групи

За тим, як вони змінюються, іменники поділяють на чотири відміни. Іменники, які не змінюються *(бюро)*, які змінюються, як прикметники *(вартовий)*, і які вживаються тільки в множині *(двері)*,— не належать до жодної відміни.

Іменники першої та другої відмін за характером закінчень поділяються на групи: тверду, м'яку і мішану.

1. Відміну іменників визначаємо за такою схемою (алгоритмом):

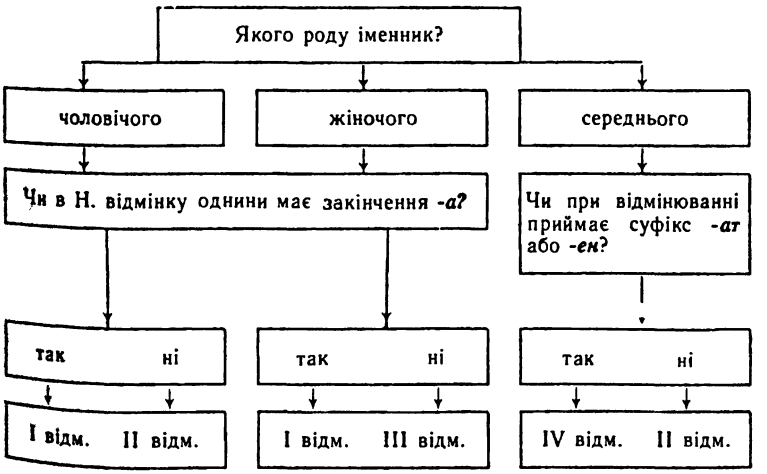

сирота	*батько*	*вода*	*сіль*	*теля*	*телятко*
лелека	*край*	*земля*	*ніч*	*лоша*	*поле*
Микола	*степ*	*мрія*	*мати*	*ім'я*	*знання*

136. Іменники запишіть у чотири колонки за відмінами. Іменників, які не належать до жодної відміни, не виписуйте.

1. Спостерігач, обнова, осінь, лоша, лелека, освітлення, вугілля, шосе, оздоба, вдача, каченя, з'єднання, столяр, сирість, чаєня, сім'я, льон, алея, блакить, зайча, ослятко, каліка, дядько, мати. 2. Ніч, сплюха, біль, мрія, галка, галченя, осел, осля, листя, оцвітина, скатерть, мелодія, люстра, плече, кров, мазь, таксі, коліща, площа, людина, успішність, одиниця, канікули, дьоготь, типовість, плем'я, знамено, сирота, хворий, творчість, завзятість, зневага, калюжа, пальто.

Ключ. У кожному іменнику I, II і III відмін підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте: 1) прислів'я; 2) вислів О. Гончара.

---

2. Групу іменників I і II відмін (крім іменників II відміни на *-ар, -ир, -яр*) визначаємо за такою схемою (алгоритмом):

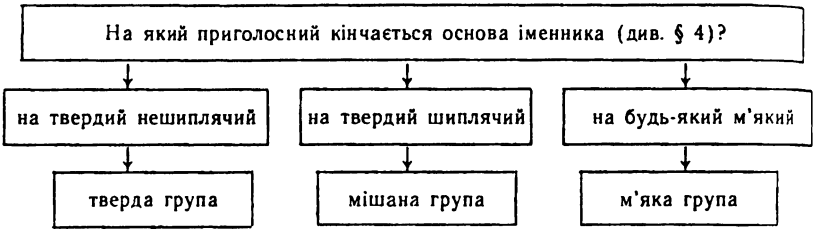

сирот-а	*круч-а*	*мрій-а*
степ	*плащ*	*день*
батьк-о	*плеч-е*	*збіж'ж'-а*

Примітка. До м'якої групи належать також іменники середнього роду на *-е* з основою на нешиплячий *(поле, море, сонце, серце, віконце)*, бо в них при відмінюванні кінцевий приголосний основи стає м'яким: *пол'-а, мор'-а, сонц'-а, серц'-а, віконц'-а.*

137. Випишіть підряд іменники I і II відмін у три колонки: 1) тверда 2) мішана; 3) м'яка група.

1. Мураха, ясен, груша, горище, здоров'я, вишня, вдача, стихія, життя, діжка, знання, морж, острівець, змішувач, сміх, стебельце, діжа, лихо, квітень, озеленювач, затишшя. 2. Скрипач, алмаз, осоння, тюльпан, дощ, бджола, звичай, кваша, ломаччя, ягідниця, сонце, гараж, площа, ущільнення, вимога, надія, сніг, льодосховище, осердя, стеля, батько, зять.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте: 1) вислів А. Сент-Екзюпері; 2) прислів'я.

---

3. Групу іменників II відміни на *-ар, -ир* визначаємо за такою схемою (алгоритмом):

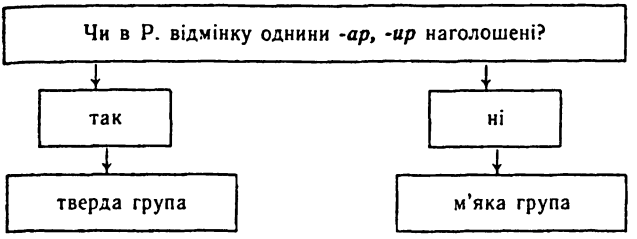

комунар — комунáра
комісар — комісáра
бригадир — бригадúра
буксир — буксúра

козбар — кобзаря́
аптекар — аптéкаря
пустир — пустиря́
козир — кóзиря

До твердої групи, як виняток, належать також іменники *комар, хабар, варвар, долар, панцир, пластир (комарá, хабарá, вáрвара, дóлара, пáнцира, плáстиру).*

До м'якої групи, як виняток, належать також іменники *Ігор, якір, кучер* (волосся), *єгер (Ігоря, якоря, кучеря, єгеря).*

4. Іменники II відміни на *-яр* діляться на групи так:

а) усі назви осіб (за винятком іменників *муляр, столяр, ювіляр, мадяр*) належать до мішаної групи: *бджоляр, бетоняр, сміттяр, човняр;*

б) усі інші (разом з винятками) належать до твердої групи: *футляр, капіляр, екземпляр.*

---

138. Випишіть іменники в три колонки: 1) тверда; 2) м'яка; 3) мішана група.

1. Богатир, бджоляр, Оскáр, ідея, вугляр, пластир, лялькар, Ігор, формуляр, пустир, сміттяр, усвідомлення, ювіляр, ноша, ліхтар, скляр, охоронець, командир. 2. Рілля, хмеляр, еліксир, тесляр, тюбик, анатомія, снігоприбирач, удар, вівчар, різьбяр, ущемлення, пивовар, книш, поле, клей, весляр, тюлень, снігур, училище, односелець, гусляр, псалтир, мадяр, Уж *(річка)*, льонар, скриня, лялька, межа, секретар.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте: 1) вислів Максима Горького; 2) вислів даньоримського письменника Теренція.

§ 48. Відмінкові закінчення іменників

Закінчення іменника залежить не лише від того, у якому відмінку й числі він стоїть, а й від його відміни та групи, а іноді — і від значення. Тому в іменниках української мови багато різних закінчень.

Нижче, у таблицях, наведено буквені (не звукові) відмінкові закінчення іменників за відмінами й групами. Якщо в різних іменниках тої самою відміни й групи виступають різні закін-

чення, то вони подаються через кому: *дуба, лісу* — *-а, -у*. Паралельні закінчення в тих самих іменниках подано через похилу риску: *на коні, на коневі, на коню* — *-і /-еві/ -ю*. Закінчення, що трапляються, як винятки, взято в дужки: *бабів* — *(-ів)*. Знаком □ показано нульове закінчення: *парт, площ* — □.

1. Закінчення іменників I відміни

Відмінки	Однина				Множина			
	Тверда група (*стіна*)	М'яка група		Мішана група (*круча*)	Тверда група (*стіна*)	М'яка група		Мішана група (*круча*)
		Основа не на *й* (*земля*)	Основа на *й* (*мрія*)			Основа не на *й* (*земля*)	Основа на *й* (*мрія*)	
Н.	*-а*	*-я*	*-я*	*-а*	*-и*	*-і*	*-ї*	*-ї*
Р.	*-и*	*-і*	*-ї*	*-і*	*-□* (*-ів*)	*-□* (*-ей, -ів*)	*-□*	*-□* (*-ей*)
Д.	*-і*	*-і*	*-ї*	*-і*	*-ам*	*-ям*	*-ям*	*-ам*
Зн.	*-у*	*-ю*	*-ю*	*-у*	Як у називному або родовому відмінку			
Ор.	*-ою*	*-ею*	*-єю*	*-ею*	*-ами*	*-ями*	*-ями*	*-ами*
М.	Як у давальному відмінку				*-ах*	*-ях*	*-ях*	*-ах*
Кл.	*-о*	*-е, -ю*	*-є*	*-е*	Як у називному відмінку			

Винятки: **Р. мн.**— *суддів, гайдамаків, ніздрів, мамів* (і *мам*), *бабів* (і *баб*), *губів* (і *губ*), *легенів* (і *легень*); *свиней, мишей, вошей, статей.*

2. Закінчення іменників II відміни чоловічого роду

Відмінки	Однина				Множина			
	Тверда група (*стіл*)	М'яка група		Мішана група (*кущ*)	Тверда група (*стіл*)	М'яка група		Мішана група (*кущ*)
		Основа не на *й* (*день*)	Основа на *й* (*край*)			Основа не на *й* (*день*)	Основа на *й* (*край*)	
Н.	*-□, -о*	*-□*	*-□*	*-□*	*-и* (*-і, -а*)	*-і*	*-ї*	*-і*
Р.	*-а, -у*	*-я, -ю*	*-я, -ю*	*-а, -у*	*-ів, -□,* (*-□*)	*-ів* (*-ей*)	*-їв*	*-ів*
Д.	*-ові/-у*	*-еві/-ю*	*єві/-ю*	*-еві/у*	*-ам*	*-ям*	*-ям*	*-ам*
Зн.	Як у називному або родовому відмінку				Як у називному або родовому відмінку			
Ор.	*-ом, -им*	*-ем*	*-єм*	*-ем*	*-ами* (*-ьми*)	*-ями* (*-ьми*)	*-ями*	*-ами*
М.	*-і /-ові/ -у*	*-і /-еві/ -ю*	*-ї /-єві/ -ю*	*-і /-еві/ -у*	*-ах*	*-ях*	*-ях*	*-ах*
Кл.	*-е, -у*	*-ю*	*-ю*	*-е, -у*	Як у називному відмінку			

Винятки: **Н. мн.**— *комарі, хабарі, пазурі, снігурі, звірі, друзі* (хоч це іменники твердої групи); *вуса* (і *вуси*), *вівса, хліба* (і *хліби* з іншим значенням). **Р. мн.**— *чобіт, циган, чоловік* (у значенні «осіб»); *гостей, коней*. **Ор. мн.**— *гістьми* (і *гостями*), *кіньми* (і *конями*), *чобітьми* (і *чоботами, чоботями*).

3. Закінчення іменників II відміни середнього роду:

Відмінки	Однина			Множина		
	Тверда група *(село)*	М'яка група *(поле)*	Мішана група *(днище)*	Тверда група *(село)*	М'яка група *(поле)*	Мішана група *(днище)*
Н.	*-о*	*-е, -я*	*-е*	*-а (-і)*	*-я*	*-а (-і)*
Р.	*-а*	*-я*	*-а*	*-□ (-ей)*	*-□ (-ів)*	*-□ (-ей)*
Д.	*-у*	*-ю*	*-у*	*-ам*	*-ям*	*-ам*
Зн.	Як у називному відмінку			Як у називному відмінку		
Ор.	*-ом*	*-ем, -ям*	*-ем*	*-ами (-има)*	*-ями (-ьми)*	*-ами (-има)*
М.	*-і/-у*	*-і/-ю*	*-і/-у*	*-ах*	*-ях*	*-ах*
Кл.	*-о*	*-е, -я*	*-е*	*-а (-і)*	*-я*	*-а (-і)*

Винятки: **Н. і Кл. мн.**— *очі, плечі.* **Р. мн.**— *очей, плечей* (і *пліч*). **Ор. мн.**— *очима, плечима, колінами* (і *колінами*), *крильми* (і *крилами*).

4. Закінчення іменників III відміни:

Відмінки	Однина *(тінь, ніч)*	Множина	
		Основа на нешиплячий *(тінь)*	Основа на шиплячий *(ніч)*
Н.	*-□ (-и)*	*-і*	*-і*
Р.	*-і*	*-ей (-ів)*	*-ей*
Д.	*-і*	*-ям*	*-ам*
Зн.	*-□*	*-і (-ів)*	*-і*
Ор.	*-ю*	*-ями*	*-ами*
М.	*-і*	*-ях*	*-ах*
Кл.	*-е (-и)*	Як у називному відмінку	

Виняток: **Н. і Кл. одн.**— *мати.* **Р. мн. і Зн. мн.**— *матерів.*

5. Суфікси та закінчення іменників IV відміни:

Відмінки	Однина			Множина		
	З суфіксом *-ат-*		З суфіксом *-ен-* *(ім'я)*	З суфіксом *-ат-*		З суфіксом *-ен-* *(ім'я)*
	не після шиплячого *(теля)*	після шиплячого *(курча)*		не після шиплячого *(теля)*	після шиплячого *(курча)*	
Н.	*-я*	*-а*	*-я*	*-ята*	*-ата*	*-ена (-я)*
Р.	*-яти*	*-ати*	*-ені/-я*	*-ят*	*-ат*	*-ен (-їв)*
Д.	*-яті*	*-аті*	*-ені*	*-ятам*	*-атам*	*-енам (-ям)*
Зн.	Як у називному відмінку			Як у називному або родовому відмінку		
Ор.	*-ям*	*-ам*	*-енем/-ям*	*-ятами*	*-атами*	*-енами (-ями)*
М.	*-яті*	*-аті*	*-ені*	*-ятах*	*-атах*	*-енах (-ях)*
Кл.	*-я*	*-а*	*-я*	*-ята*	*-ата*	*-ена (-я)*

Винятки: **Н. мн.** — *вим'я, тім'я.* **Р. мн.** — *вим'їв, тім'їв* і т. д.

6. Іменники, що вживаються тільки в множині, мають такі самі закінчення, як і іменники, що належать до тієї чи іншої відміни:

Н.	*збори*	*двері*	*ворота*	*гроші*
Р.	*зборів*	*дверей*	*воріт*	*грошей*
Д.	*зборам*	*дверям*	*воротам* і *воротям*	*грошам*
Зн.	*збори*	*двері*	*ворота*	*гроші*
Ор.	*зборами*	*дверима* і *дверми*	*ворітами* і *ворітьми*	*грошима* і *грішми*
М.	*(на) зборах*	*дверях*	*воротах* і *воротях*	*грошах*

7. Не відмінюються:

а) деякі іншомовні слова з кінцевим голосним: *кіно, метро, фламінго, кашне, пенсне, парі, колібрі, журі, кенгуру, рагу, Дідро, Пуччині* (але *пальто* відмінюється: *пальта, пальту* і т. д.);

б) жіночі прізвища на приголосний та *–о*: *про Зою Гайдай, Ларисі Косач, з Оксаною Петрусенко* (але чоловічі прізвища відмінюються: *про Михайла Гайдая, Юрієві Косачу, з Андрієм Петрусенком*);

в) деякі абревіатури: *про НТР, на ГЕС* (але: *з МХАТу, ЗІЛом*).

---

1. Нечуваний по темпу, незрівнянний по героїзму кількадобовий марш бронетанкових частин **Рибалка, Лелюшенка, Кравченка** досяг своєї мети: Прагу було врятовано. *(О. Гончар.)* 2. Транспорти з гуркотом з'їжджали з **шосе** на узбіччя. *(О. Гончар.)* 3. До мене рожевим **фламінґо** трояндовий кущ підбіг. *(І. Жиленко.)*

Та це ж просто...

Допитливий. Я підрахував: щоб знати всі відмінкові закінчення, треба запам'ятати 16 зразків відмінювання іменників.

Кмітливий. Це так лише на письмі. А у вимові закінчення іменників м'якої й мішаної груп цілком однакові; такі самі закінчення в іменників м'якої групи з основою на *й* і не на *й*; однаково відмінюються іменники III відміни з основою на шиплячий і не на шиплячий тощо. Одним словом, треба запам'ятати якихось 9 зразків відмінювання. А ще май на увазі: є багато спільних закінчень в іменників різних відмін, особливо в множині.

---

139. Орієнтуючись на таблиці закінчень, іменники поставте в орудному відмінку однини (ким? чим?) і запишіть у дві колонки: 1) з буквою *о* в закінченні; 2) з буквою *е* або *є* в закінченні.

1. Алмаз, сюрприз, паранджа, янтар, серце, Ася, яблунька, депеша, яблуня, директор, ядро, межа, звіробій, вітер, вдача, пісняр, пластир, комар, плащ, вівчар. 2. Якір, квартира, осокір, кресляр, ветеринар, столяр, пустир, панцир, екземпляр, стайня, силач, сторож, льотчиця, вимпел, ювіляр, кочегар, книжка, остача, тягар, хабар.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте: 1) вислів І. Карпенка-Карого; 2) вислів, приписуваний Галілео Галілею.

140. Орієнтуючись на таблиці закінчень, іменники поставте в називному відмінку множини і запишіть у дві колонки: 1) із закінченням *и*; 2) із закінченням *і*.

Взірець, осокір, картяр, огорожа, плуг, горіх, хрущ, подорож, ювіляр, панчоха, ошуканець, ніша, ударник, бригадир, муляр, снігур, верф, якір, джгутик, пустир, книжка, аптекар, льотчик, лижа, комаха, огірок, страйкар, сич, помідор.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте вислів М. Рильського.

§ 49. Правопис *і* та *и* в закінченнях іменників

1. У написанні закінчень іменників найчастіше можуть сплутуватися голосні *і* та *и*. Коли ці букви пишуться, показано в таблицях закінчень іменників різних відмін (див. § 48). Проте варто запам'ятати й деякі загальні закономірності вживання їх у закінченнях різних іменників.

1. У закінченнях ***-ів, -ові, -еві*** завжди пишеться *і*, в закінченні ***-ами*** — ***-и*** незалежно від відміни й групи іменника: *батько — батькові, батьків, батьками; кущ — кущеві, кущів, кущами; мати — матерів, матерями; сіль — солями; лоша — лошатами.*

1. Натомлені села вечеряти сіли під **грушами, вишнями** і **небесами**. *(М. Вінграновський.)* 2. Після кількатижневих **дощів, туманів** та **мряк** нарешті стало на годині. *(О. Гончар.)* 3. Аж ось лихий царя несе з **законами**, з мечем, з **катами**, з **князями**, темними **рабами**. *(Т. Шевченко.)* 4. Забажалось **королеві** звоювати чуже царство. *(Леся Українка.)* 5. Дорікав горщик **чавунові**, що чорний; аж гульк — і сам у сажі. *(Народна творчість.)*

2. У давальному (к о м у? ч о м у?) й місцевому (н а к о м у? н а ч о м у?) відмінках однини в іменниках усіх відмін і груп буває лише закінчення ***-і*** (а не ***-и***), причому *г, к, х* перед *і* чергуються із *з, ц, с*: *нога — нозі, на нозі; рука — руці, на руці; муха — мусі, на мусі; ріг — на розі; око — в оці; вухо — у вусі; піч — печі, на печі; верф — верфі; лоша — лошаті, на лошаті; ім'я — імені, в імені.*

1. У кожній **мові** (у ч о м у?), в кожнім **слові** (у ч о м у?) краси майбутнього шукай, де в неохмареній **любові** (у ч о м у?) розквітне світу небокрай. *(М. Рильський.)* 2. У космічному **оркестрі** (у ч о м у?) підвладно все одній **руці** (ч о м у?). *(П. Тичина.)* 3. Вода в широкому **Дніпрі** (у ч о м у?), де плавають сонця, в старій **криниці** (у ч о м у?), у **відрі** (у ч о м у?), в **баклазі** (у ч о м у?) у бійця. *(П. Воронько.)* 4. Купається в **сонці** (у ч о м у?)

трава, купається сонце в **траві** (у чому?). *(І. Драч.)* 5. Приснись, як **дитині** (кому?) — політ, як **груші** (чому?) — янтарний плід, як цвітові — бджілка, як **тиші** (чому?) — сопілка, як небові — райдуга, як серцеві — правдонька,— приснися. *(В. Коломієць.)*

---

3. В іменниках м'якої та мішаної груп I і II відмін, в усіх іменниках III відміни та в іменниках IV відміни з суфіксом ***-ен-*** буває лише закінчення ***-і*** (а не ***-и***): *земля — землі, круча — кручі; день — дні, кобзар — кобзарі, плащ — плащі, школяр — школярі; ніч — ночі, верф — верфі; ім'я — імені.*

---

1. Крилата мисль і **мозолі** [*м'яка гр.*] пекучі — оце **володарі** [*м'яка гр.*] в новій добі. *(Д. Павличко.)* 2. Вродяться такі слова в глибинах людської **душі** [*мішана гр.*], мов **зорі** [*м'яка гр.*] на віях **ночі** [*III відм.*]. *(М. Стельмах.)* 3. Від **черствості** [*III відм.*], **нещирості** [*III відм.*] й **брехні** [*м'яка гр.*] любов'ю оновляйте ви людину. *(В. Забаштанський.)* 4. На **вістрі** [*м'яка гр.*] **смерті** і **любові** [*III відм.*] завжди крутилася Земля. *(В. Підпалий.)* 5. Зацвітай, росянистий мій луже, де живуть **орачі** [*мішана гр.*] й **ковалі** [*м'яка гр.*]. *(А. Малишко)* 6. **Тополі** [*м'яка гр.*] навкруги здіймаються, як **вежі** [*мішана гр.*]. *(М. Рильський.)* 7. Радо і привітно зустріли **школярі** [*мішана гр.*] свого вчителя. *(С. Васильченко.)*

---

4. В іменниках твердої групи I і II відмін та іменниках IV відміни з суфіксом ***-ат-*** у родовому відмінку однини (кого? чого?) та називному множини (хто? що?) буває лише закінчення ***-и*** (а не ***-і***): *стіна — стіни, стіни; стіл — столи; муляр — муляри; немовля — немовляти.*

При цьому треба пам'ятати про кілька винятків серед іменників твердої групи II відміни, які в називному множини мають закінчення ***-і***: *комарі, хабарі, снігурі* та ін. (див. § 48, п. 2).

---

1. В житі синіли **волошки** та **сокирки**, білів зіркатий ромен. *(М. Коцюбинський.)* 2. Синіли невеличкі **ліски**, чорніли **хуторки**, за ними **піски**, мов **сніги**, біліли і виблискували. *(Панас Мирний.)* 3. У молодості ми всі від **дороги** чекаємо **казки**. *(М. Стельмах.)* 4. Вмирають дні, **роки**, **віки**, як люди, як **праліси**, як **ріки** у ярах. *(П. Воронько.)* 5. Червоногруді **снігурі** [*виняток*] стрибали по снігу. *(З. Тулуб.)*

141. Розкриваючи дужки, запишіть словосполучення в дві колонки: 1) з іменниками, що мають закінчення ***-и;*** 2) з іменниками, що мають закінчення ***-і.***

1. Ущухли (дощ), приїхали (муляр), достигли (помідор), корінь (рожа), приїжджі (тесляр), збираю (гриб), дочекався (поміч), видно з (гора), оборона (фортеця), високо на (гора), став на рівні (нога), весняної (пора), пшеничні (корж). 2. Узбіччя

(дорога), знайомі (орієнтир), знайшов у (шафа), чотири (екземпляр), біжать (школяр), ажурні (вежа), останні (крок), взути в (калоша), листя (осика), запах (груша), стовбур (вільха), вірні (друг), бреде по (калюжа), ожили (пустир), висококваліфіковані (столяр), калинові (кущ), два (календар), цікаві (подорож), стурбовані (мати), освітлення від (лампочка), зимової (ніч), в'язка (солома).

Ключ. У першому слові кожного словосполучення підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте: 1) давньоримський вислів; 2) закінчення вислову Д. Дідро: *«Краще...»*

142. Подані назви населених пунктів мають форму множини. Запишіть їх у дві колонки, доставляючи закінчення: *1) -и*; 2) *-і*.

Яхник.., Богуш.., Заліщик.., Яреськ.., Одинц.., Дергач.., Скоморошк.., Осипович.., Ріпк.., Свобод.., Маневич.. .

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте назви двох міст.

143*. Перепишіть, вставляючи пропущені в закінченнях іменників букви *и* або *і*.

I. 1. І прийде час, коли ми без тривог.. перекуєм на молоти меч.. . *(В. Сосюра.)* 2. Ключ.. від щастя в наших руках. *(М. Стельмах.)* 3. Хай стануть нам рук.. важкі од турботи й любов.. . *(І. Жиленко.)* 4. Геть із мулу якор.. іржаві — нидіє на якор.. душа! *(В. Симоненко.)* 5. Лиш боягузи, в пилюз.. простерті, перед катам.. в'ються, як вуж.. . *(Д. Павличко.)* 6. Я ненавиджу брехню у всякій одеж.. . *(М. Рильський.)* 7. Коло комбайна зібралися ковалі, столяр.., слюсар.., механік.. . *(О. Гончар.)* 8. Щоб до душ.. душею промовляти, то треба, щоб ті душ.. поріднились. *(Леся Українка.)*

II. 1. Священне море мов.. омиває заток.. розуму й любов.. берег.. . *(М. Бажан.)* 2. Мені здається, що пейзаж.. в нас на Україні якоїсь приголомшливої краси й велич.. . *(Ю. Яновський.)* 3. Садок вишневий коло хати, хрущ.. над вишням.. гудуть, плугатар.. з плугам.. йдуть, співають ідучи дівчата, а матер.. вечерять ждуть. *(Т. Шевченко.)* 4. Мріялись мені росисті лук.. Волині рідної. *(Леся Українка.)* 5. Сниться мені поле, вечор.. барвисті, берег.. пахучі рідного Дінця. *(В. Сосюра.)* 6. Мріють крізь хмар.. зор.. вгорі, мов на бульвар.. чудні ліхтар.. . *(В. Симоненко.)* 7. Рівними рядам.. стоять розлогі яблун.., груш.., слив.., вишн.., абрикоси. *(О. Копиленко.)* 8. За дубам.. сонечко сяє, пташк.. у ліщині виспівують, квіт.. рябіють в трав.. . *(А. Тесленко.)*

144*. Перекладіть на українську мову. Порівняйте правопис закінчень *-и* та *-і* в іменниках російської та української мов.

1. С **Волги** дул холодный ветер. *(К. Симонов.)* 2. **Стрижи** давно улетели. Табунятся и **ласточки.** *(М. Пришвін.)* 3. Кое-где при

дороге попадается угрюмая ракита или молодая берёзка. *(Л. Толстой.)* 4. Вдруг всё ожило: и леса, и **пруды**, и **степи**. *(М. Гоголь.)* 5 Всюду лучистыми **алмазами** зарделись крупные **капли** росы. *(І. Тургенєв.)* 6. Мама, сгорбленная, в тёплом **платке**, провожала меня на вокзал. *(К. Паустовський.)*

§ 50. Правопис *о* та *е*, *а* та *я*, *у* та *ю* в закінченнях іменників

1. У закінченнях іменників твердої групи І та ІІ відмін вимовляємо і пишемо *о* (а не *е*): *дорога — дорогою, дуб — дубові, дубом; столяр — столярові, столяром.*

У закінченнях іменників м'якої та мішаної груп І та ІІ відмін вимовляємо і пишемо *е* (а не *о*): *вишня — вишнею, день — дневі, днем; рій — роєві, роєм; груша — грушею, кущ — кущеві, кущем; пустир — пустиреві, пустирем; бджоляр — бджоляреві, бджолярем.*

1. Яке це щастя — йти **землею** [*м'яка гр.*], де ти побачив світ! *(В. Сосюра.)* 2. Життя пройти не екскурсантом, не гостем [*м'яка гр.*] на коротку мить. *(П. Тичина.)* 3. **Вдачею** [*мішана гр.*] будь невгамовний, кипучий. *(А. Малишко.)* 4. Це я по всій землі проходжу **володарем** [*м'яка гр.*] свого добра. *(Т. Масенко.)* 5. Його плуг блискучим **лемешем** [*мішана гр.*] ріже землю. *(М. Коцюбинський.)*

2. У закінченнях іменників м'якої групи І та ІІ відмін, а також у закінченнях і суфіксах іменників ІІІ та IV відмін після нешиплячих пишемо *я* (а не *а*): *буря — бурям, бурями, у бурях; токар — токарям, токарями, на токарях; повітря — повітрям; мати — матерям, матерями, на матерях; звіря — звіряти, звіряті, звірята.*

У закінченнях іменників твердої і мішаної груп І та ІІ відмін, а також після шиплячих у закінченнях і суфіксах іменників ІІІ та IV відмін пишемо *а* (а не *я*): *круча — кручам, кручами, на кручах; комар — комара, комарам, комарами, на комарах; плащ — плаща, плащами, у плащах; піч — печам, печами, на печах; лоша — лошати, лошаті, лошата.*

1. Не знаю я труда, такого, як труд підземний **шахтаря** [*м'яка гр.*]. Він пробива в пластах дороги, щоб квітли радості **моря** [*м'яка гр.*]. 2. Даль **димарями** [*м'яка гр.*] рясніє, поле **копрами** [*тверда гр.*] буя. 3. Я привіт посилаю крилатим, що під **зорями** [*м'яка гр.*] мир стережуть. (З тв. *В. Сосюри.*) 4. І сяють радістю **обличчя** [*м'яка гр.*], і сонце весниться в очах. *(Д. Луценко.)* 5. І карії очі, і рученьки білі **ночами** [*ІІІ відміна*]

насняться мені. *(А. Малишко.)* 6. Краплинами блищать вологі очі підлітка-дівчати [*IV відміна*]. *(М. Рильський.)*

---

3. Так само, як *а* та *я*, розрізняємо і написання букв *у* та *ю*: *гора — гору, круча — кручу, дощ — дощу, школяр — школяру* (і *школяреві*), *зоря — зорю, нашатир — нашатирю*.

Але іменники III відміни в орудному відмінку однини мають лише закінчення *ю*: *жовчю, Керчю, подорожжю, тушшю*.

---

1. Лісівництво займало досить велику **площу**. *(П. Загребельний.)* 2. Дзвеніла блакить **безліччю** [*III відміна*] маленьких дзвіночків. *(А. Головко.)* 3. А **серцю** [*м'яка гр.*] сняться ще й досі пахучі Дінця береги. *(В. Сосюра.)*

145. Випишіть у дві колонки словосполучення, вставляючи букви: 1) *о, а, у*; 2) *е, я, ю*.

Під ясними зор..ми, світлими ноч..ми, знайомий з бетоняр..ми, пам'ятай про товариш.., мчав кул..ю, бережи як зіниц.. ока, останньому косар..ві, струснув кучер..ми, оснащений радіоапаратур..ю, сьогодні перед зустрічч.., стер ірж.., свіжою їж..ю, працюватиму столяр..м, був з командир..м, здійняв буч.., зустріч із школяр..ми, стоїть над душ..ю, праця шахтар.., вчуся на муляр.., буду бджоляр..м, веселі ведмеж..та, їдуть бездоріжж..м, пішов з косар..ми, осінньою пор..ю, отаборилися на глинищ..х, зіткнувся з труднощ..ми.

Ключ. У першому слові кожного словосполучення підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте вислів П. Тичини.

146*. Перепишіть, добираючи потрібні букви з дужок.

1. Кому не доводилося на своєму віку бути муляр(о, е)м або столяр(о, е)м? 2. Як гончар(о, е)м замішується глина, так і мене замішує життя. *(М. Сингаївський.)* 3. Там за нічч(у, ю) голубою світить вечор(а, я) зор(а, я). *(А. Малишко.)* 4. В природі відчувається прозоре, кришталеве затишш(я, а) перед першими осінніми бур(а, я)ми. *(О. Донченко.)* 5. Життя близьке стає життям неблизьким, і тиш(о, е)ю стає колишній грім. *(Є. Гуцало.)* 6. Скільки всюди привалено гор(а, я) залізячч(а, я)м і сивим камінням. *(П. Воронько.)* 7. А за вікном на квіти впали роси, і соловей затьохкав у кущ(а, я)х. *(В. Сосюра.)* 8. Кайдаш(о, е)ві хотілось себе показать перед багатир(а, я)ми. *(І. Нечуй-Левицький.)*

147 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на правопис голосних у закінченнях іменників, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Безмежжям [*50.2; 15.3*] лугів [*49.1*] серед сонних лісів струміли тихі російські ріки [*49.4*]. *(О. Довженко.)* 2. Дядько Самійло не був ні професором [*50.1*], ні лікарем [*50.1; 47.3*], ні інженером. Він був косарем [*50.1; 47.3*]. *(О. Довженко.)* 3. Широке небо неначе кліпало тисячами [*50.2; 15.3*] блискучих очей.

(І. Нечуй-Левицький.) 4. Поодинокі постаті залізничників [*49.1*] з ліхтарями [*50.2; 47.3*] в руках, як тіні, мовчки снували по коліях. *(А. Головко.)* 5. Ні! Пломінь той в душі [*49.3*] не згас, що запалив колись Тарас, як я маленьким школярем [*50.1; 47.4*] вночі ридав над «Кобзарем» [*50.1; 47.3*]. *(З. Гончарук.)* 6. Гілля дерев та кущів [*49.1*] погнулось під важкою сніговою одежею [*50.1; 47.2*]. *(М. Коцюбинський.)* 7. Затріщало сухе ломаччя [*50.2; 15.3*] під ногами [*49.1*] втікачів [*49.1*]. *(І. Франко.)* 8. Брук був такий розбитий, що шофер об'їжджав [*13.1*] його узбіччям [*50.2; 15.3*]. *(О. Копиленко.)* 9. Зала в квартирі [*49.3*] Любовицької обладнана з великим смаком і розкішшю [*50.3*]. *(І. Кочерга.)* 10. Сонце, спочинок, чисте повітря [*50.2; 15.4*] — ось мої лікарі [*49.2; 47.3*] й ліки [*49.4*]. *(М. Коцюбинський.)*

§ 51. Закінчення іменників II відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини

Іменники II відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини (к о г о? ч о г о?) можуть мати закінчення *-а, -я* або *-у, -ю* (див. § 48, п. 2): *клен — клена, гай — гаю*. Вживання того чи іншого закінчення залежить від значення іменника.

За значенням іменники розпадаються на дві великі групи: назви істот (сюди входять назви людей, персонажів, тварин) і назви неістот.

Назви неістот поділяються на:

а) **назви чітко окреслених предметів і понять,** тобто назви охоплюваних зором речей *(ключ, трактор, дуб, пагорб)*, частин тіла *(палець, лоб)*, днів тижня та місяців *(понеділок, жовтень)*, різних мір *(метр, кілограм)*, наукові терміни *(атом, суфікс)*;

б) **назви нечітко окреслених предметів і понять,** тобто назви предметів, які не охоплюються зором, не мають певних меж *(космос, шлях, ліс, Буг)*, назви великих споруд *(завод, стадіон)*, територій *(Крим, Казахстан)*, збірні назви *(горох, пісок)*, назви речовин *(граніт, кисень)*, явищ *(грім, вітер)*, дій *(біг, розгляд)*, станів *(сон, гнів)*, абстрактних понять *(прогрес, мир)* тощо.

У вживанні закінчень у родовому відмінку однини в іменниках II відміни чоловічого роду, що означають назви істот, труднощів не виникає — тут завжди виступають закінчення *-а, -я*: *учень — учня, тракторист — тракториста, лікар — лікаря, Мороз* (прізвище) — *Мороза, Вітер* (персонаж казки) — *Вітра, комар — комара, горобець — горобця, слон — слона, кит — кита*.

Труднощі виникають у вживанні закінчень у родовому відмінку однини в назвах неістот. Тут діють такі закономірності:

1. Назви чітко окреслених предметів і понять мають закінчення *-а, -я*: *листок — листка, палець — пальця, ясен — ясена,*

етвер — четверга, жовтень — жовтня, метр — метра, ампер — ампера, електрон — електрона, катет — катета, відмінок — відмінка.

---

1. Сидить батько кінець **стола**, на руки схилився. *(Т. Шевченко.)* 2. Руки, які колись свербіли до коси, тяглися до **штурвала комбайна**. *(І. Цюпа.)* 3. Хата була третя од **кінця** й стояла край вишневого **садочка**. *(І. Нечуй-Левицький.)* 4. Тече вода з-під **явора** яром на долину. *(Т. Шевченко.)*

---

2. Назви нечітко окреслених предметів і понять мають закінчення *-у, -ю*: *степ — степу, пісок — піску, ячмінь — ячменю, грім — грому, сон — сну, прогрес — прогресу, Сибір — Сибіру, Байкал — Байкалу.*

---

1. Я син свого **часу** і весь належу сучасникам своїм. *(О. Довженко.)* 2. На шляху **поступу** ми лиш каменярі. *(І. Франко.)* 3. Хай серце не знає нудьги, де жовті піски **Сахаліну, Амуру** круті береги. *(В. Сосюра.)* 4. Після **дощу** гостріше пахнуть квіти. *(В. Сосюра.)* 5. Ясне намисто з **кришталю** грає і ряхтить усюди. *(Леся Українка.)* 6. Якийсь хижий птах з пронизливим криком вилетів з **лісу**. *(З. Тулуб.)*

---

3. Але назви населених пунктів мають закінчення *-а, -я*: *Київ — Києва, Херсон — Херсона, Конотоп — Конотопа, Лондон — Лондона, Париж — Парижа.*

Виняток становлять ті власні назви, у яких друга частина співзвучна з загальною назвою, що має закінчення *-у, -ю*: *Красний Лиман — Красного Лиману, Часів Яр — Часового Яру, Кам'яний Брід — Кам'яного Броду.*

---

1. Пам'ять про героїв **Краснодона** житиме в віках. *(Газета.)* 2. Засурмили сурми з **Новгорода**, у Путивлі стяги майорять. *(Н. Забіла.)* 3. Побував я не в одній країні світу, відвідав галереї Москви, **Парижа, Вашингтона, Рима, Будапешта**, Варшави. *(Ю. Збанацький.)*

---

4. У назвах річок під наголосом виступають закінчення *-а, -я*, не під наголосом — *-у, -ю*: *Дніпро — Дніпрá, Ірпінь — Ірпеня́, Остер — Острá*, але: *Буг — Бýгу, Інгул — Інгýлу.*

---

1. Від шахт донецьких і до хвиль **Дунáю** співаєш ти, мій рідний краю. *(В. Сосюра.)* 2. До **Дóну** котяться **Дінця́** зелені хвилі. *(В. Сосюра.)* 3. Суремна мідь співає з-над **Дністрá**. *(М. Бажан.)* 4. Далеко десь з-понад самого **Бýгу** сірою грудочкою покотився у село заєць. *(М. Стельмах.)*

---

5. Іноді, як виняток, і в назвах нечітко окреслених предметів трапляються закінчення *-а, -я*, найчастіше під наголосом:

тягар — тягаря́, інвентар — інвентаря́, вишняк — вишняка́, гопак — гопака́, вечір — ве́чора, хліб — хлі́ба, Сиваш (озеро) — *Сиваша́.*

1. Їдеш на день, а **хліба** бери на тиждень. *(Народна творчість.)* 2. Вони не покладали рук од ранку до **вечора**. *(І. Нечуй-Левицький.)* 3. Руки його слабіли й тремтіли від **тягаря**, що лежав на вилах. *(Григорій Тютюнник.)*

6. Деякі іменники залежно від свого значення можуть мати і закінчення *-а, -я*, і закінчення *-у, -ю*: *листопад — листопада* (місяць), *листопаду* (опадання листя); *лист — листа* (шматок матеріалу, писаний текст), *листу* (збірне поняття); *камінь — каменя* (шматок породи), *каменю* (матеріал); *Алжир — Алжира* (місто), *Алжиру* (країна).

1. Крізь мерехтіння **листопаду** у сні примарились мені Москви вечірньої вогні. *(М. Рильський.)* 2. Тридцяте **листопада** стоїть у календарі. *(М. Бажан.)* 3. Він легко стрибав з **каменя** на камінь, наче гірський потік. *(М. Коцюбинський.)* 4. Корчма була збудована з сірого піскуватого **каменю** і стояла необмазана. *(І. Нечуй-Левицький.)*

148. Іменники поставте в родовому відмінку однини (к о г о? ч о г о?) і запишіть у дві колонки: 1) із закінченням *-а, -я*; 2) із закінченням *-у, -ю*.

1. Мармур, ураган, Дунай, Ужгород, квітень, рис, Омельченко, Інгул [*ріка*], старт, туризм, Гайдай [*прізвище*], Острог [*місто*], ювілей, синус, електрон, Буг, Арарат [*гора*], Ромодан [*місто*], гіпс, Алжир [*держава*], циферблат, ерг [*міра роботи*], Тибет [*нагір'я*], Ельтон [*озеро*]. 2. Сніг, Нью-Йорк, Ерзурум [*місто*], Ліван [*країна*], обмін, Вашингтон [*місто*], Іртиш [*ріка*], вир, Амур [ріка], Вашингтон [*штат*], Дністер, Донець, інстинкт, Дніпрогес, Дагестан, інвентар, листопад [*місяць*], ідеалізм, листопад [*опадання листя*], явір, йорж, алюміній, міліметр, ом.

Ключ. З перших букв виписаних слів прочитаєте: 1) початок вислову А. Малишка, який кінчається словами *«...тому глибини всякі перейти»;* 2) вислів М. Коцюбинського.

149. Чому кажемо *історія Стародавнього Риму*, але *історія Рима*? Чи однакове значення мають вислови *поїхав до Алжиру* і *поїхав до Алжира*?

150*. Перепишіть, вставляючи закінчення *-а, -я* або *-у, -ю*.

1. Нам треба мир.., як води й повітр.., як хліб.. й сонц..,— мир.. треба нам. *(М. Рильський.)* 2. Йшли вони крізь грози, йшли вони без кра.. од Дніпр.. і Волги, Дон.. і Дуна.. . *(В. Сосюра.)* 3. Світ який — мереживо казкове! Світ який — ні кра.. ні кінц.. *(В. Симоненко.)* 4. Немає меж у всесвіт.. , нема. Є тільки простір,

сяйво і пітьма. *(Л. Дмитерко.)* 5. Ані горбик.., ані корчик.., ані слід.. жодної живої душі, тільки праліс від одного кінц.. обрі.. до другого. *(І. Франко.)* 6. Понад ставом вітер віє, встає хмара з-за лиман.. . *(Т. Шевченко.)* 7. Раз, а інколи й двічі на рік прибувала до нас десь з-під Миргород.. наша тітка. *(С. Васильченко.)* 8. На дозвіллі він [*Ференц*] показував бійцям свої альбоми з етюдами Будапешт.. . *(О. Гончар.)*

151*. Перекладіть на українську мову. Зіставте правопис закінчень іменників II відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини в російській та українській мовах.

1. День вытекает из ночи, как из тёмного **леса** река. *(М. Пришвін.)* 2. **Ветра** нет, и нет ни солнца, ни света, ни тени, ни **шума.** *(І. Тургенєв.)* 3. На той стороне **Дона** в лесу наперебой высвистывали соловьи. *(М. Шолохов.)* 4. Казалось, что собор выстроен не из **камня**, а из разнообразно и бледно окрашенных воздушных масс. *(К. Паустовський.)*

§ 52. Закінчення іменників II відміни в родовому відмінку множини

Іменники II відміни в родовому відмінку множини можуть мати закінчення ***-ів*** або нульове закінчення (див. § 48, пп. 2 і 3).

1. Іменники чоловічого роду мають звичайно закінчення ***-ів***: *солдат — солдатів, партизан — партизанів, ткач — ткачів, батько — батьків, тато — татів, плащ — плащів, помідор — помідорів, кілограм — кілограмів.*

1. Один з **партизанів** підвівся на стременах. *(А. Головко.)* 2. Сапери-підривники пікладали під порожні доти десятки **кілограмів** толу. *(О. Гончар.)* 3. І, бризкаючи іскрами, коваль вигострює **мечів** двосічних сталь. *(М. Бажан.)*

2. Нульове закінчення в родовому відмінку множини (крім кількох винятків — див. § 48, п. 2) мають лише ті іменники чоловічого роду, які в множині втрачають суфікс ***-ин-***: *киянин — кияни, киян; болгарин — болгари, болгар; громадянин — громадяни, громадян.* Виняток з цього: *хазяїн — хазяї, хазяїв* (і *хазяїни, хазяїнів*).

1. З ними тут сусідила велика артіль **заробітчан** [*заробітчанин*], що прибули десь аж із Орловщини. *(О. Гончар.)* 2. Чимало пригод було в **подорожан** [*подорожанин*]. *(М. Рильський.)* 3. Баштан у нього великий, славний — людей повно раз у раз — і **городян** [*городянин*] і **селян** [*селянин*]. *(Марко Вовчок.)*

3. Іменники середнього роду мають переважно нульове закінчення: *село — сіл, вікно — вікон, дно — ден, знання — знань, верховіття — верховіть, обличчя — облич, роздоріжжя — роздоріж.*

Закінчення *-ів* мають такі іменники середнього роду: *море — морів, поле — полів, ікло — іклів, відкриття — відкриттів, почуття — почуттів, життя — життів, подвір'я — подвір'їв, верхів'я — верхів'їв, міжгір'я — міжгір'їв, сузір'я — сузір'їв, прислів'я — прислів'їв* і под.

Іменник *чудо* в множині має форму *чудеса, чудес* і *чуда, чуд.*

1. Летять хмарки в блакиті неозорій, шумлять листки зелених **верховіть.** *(В. Сосюра.)* 2. Безмежний світ — і скільки голосів, думок, **дерзань** і **почувань** гарячих! *(М. Рильський.)* 3. Люблю життя, де повно сонця й грюку, і ця любов моя на сто **століть**! *(Д. Павличко.)* 4. Він на порозі дуже важливих і цікавих **відкриттів.** *(М. Трублаїні.)*

152. Слова, що в дужках, поставте в родовому відмінку множини. Утворені словосполучення запишіть у дві колонки: 1) ті, у яких іменники мають закінчення *-ів*; 2) ті, у яких іменники мають нульове закінчення.

Хтось з (учитель), щеплення (дерево), троє (партизан), одяг (грузин), взвод (солдат), адреси (учень), одяг (болгарин), ярмарок (чудо), сто (відро), маса (відкриття), любов до (знання), сто (грам), кілограм (помідор), артіль (заробітчанин), автор цих (вірш), за сто (море), багато (слово), автографи (письменник), вісім (сузір'я), кілька пар (чобіт), аніхто з (хуторянин).

Ключ. З перших букв словосполучень прочитаєте назву вірша Лесі Українки

§ 53. Особливості правопису закінчень іменників II відміни в інших відмінках

Часом виникають труднощі у вживанні в іменниках II відміни деяких закінчень в орудному, давальному й місцевому відмінках однини.

1. В орудному відмінку однини треба розрізняти прізвища прикметникового походження на ***-ов (-ев, -єв), -ін, -ин*** і однозвучні назви населених пунктів. Прізвища тут мають закінчення ***-им***, а однозвучні назви населених пунктів — ***-ом***: *Сергієм Миколайовичем Чéрниковим*, але *селом Черни́ковом.*

Проте прізвища на ***-ов, -ин, -ін***, які не походять від прикметників, мають закінчення ***-ом***: *Сербин — Сербином, Волошин — Волошином, Кармазин — Кармазином, Дарвін — Дарвіном, Чарлі Чаплін — Чарлі Чапліном, Пров — Провом.*

1. Виправдуючись потім перед **Самієвим**, старшина пояснив свій промах тим, що було дуже темно. 2. Ференц став радитися з **Багіровим**. 3. З **Кармазином** цього ніколи не траплялось. *(О. Гончар. «Прапороносці».)*

2. У давальному відмінку однини іменники середнього роду мають лише закінчення *-у, -ю*: *селу, сонцю, обличчю*. Тільки назви істот можуть мати паралельні закінчення: *дитятко — дитятку* і *дитяткові, лошатко — лошатку* і *лошаткові*.

Більшість іменників чоловічого роду мають паралельно закінчення *-ові, -еві, -єві* і рідше *-у, -ю*: *батько — батькові, будинок — будинкові* і *будинку, товариш бригадир — товаришеві бригадиру, рідний край — рідному краєві* і *рідному краю*.

У деяких іменниках чоловічого роду в давальному відмінку однини можливе лише закінчення *-у, -ю*: *острів — острову* («островові» було б важко вимовляти), *Київ — Києву, Глібов — Глібову, Корчагін — Корчагіну*.

---

1. Чого не може громада, того й **козакові** зась. 2. Добре тому **ковалеві**, що на обидві руки кує. 3. Всякому **овочеві** свій час. 4. Дай **серцю** волю — заведе в неволю. *(Народні прислів'я.)*

---

3. У місцевому відмінку однини можливі три різні закінчення (див. § 48, пп. 2 і 3): *-і, -ї; -ові, -еві, -єві; -у, -ю*. Вживання їх поки ще остаточно не усталене.

Найчастіше вживається закінчення *-і, -ї*: *камінь — на камені, поріг — на порозі, рух — у русі, повітря — у повітрі, поле — у полі, око — в оці, яблуко — в яблуці*.

Іменники з основою на *к* мають, як правило, закінчення *-у*: *будинок — у будинку, сік — у соку, візок — на візку, військо — у війську, сонечко — на сонечку, ліжко — у ліжку*.

Закінчення *-ові, -еві, -єві* буває переважно в назвах істот: *батько — при батькові, син — при синові, кінь — на коневі* (і на *коні, на коню*), *дитятко — при дитяткові* (і *при дитятку*), *лошатко — на лошаткові* (і на *лошатку*).

---

1. На високому **стовбурі** старого в'яза в лелечім **гнізді** сплять лелеки. *(О. Довженко.)* 2. Глибокий спокій стоїть у **степу**. *(О. Гончар.)* 3. Ой у **лузі** при березі зацвіла калина. *(Народна творчість.)* 4. Він на **коневі** воронім по **краю** пробігає. *(Леся Українка.)* 5. Любіть у **коханні**, в **труді**, у **бою**, як пісню, що лине зорею... Всім серцем любіть Україну свою,— і вічні ми будемо з нею! *(В. Сосюра.)*

153*. Перепишіть, іменники, що в дужках, поставте в потрібному відмінку однини. Закінчення підкресліть.

1. На (поріг) вже стоїть гаряче літо, і ось-ось зацвітуть над ставом липи. *(О. Донченко.)* 2. Теслярі робили мости на (Дніпро), і (Донець), і на тихому (Збруч). *(А. Малишко.)* 3. Яка честь належати (народ). *(Остап Вишня.)* 4. Вітчизні — серця кожного биття, всі сили їй у творчому (горіння). *(В. Сосюра.)* 5. Ми з (Козаков) першими їх [партизанів] помітили. *(О. Гончар.)*

6. Чи правильно він [Воронцов] робить зараз, тримаючи з (Самієв) свій полк на цьому голому (кулак)? *(О. Гончар.)* 7. І стало тихо-тихо, як у (степ) перед (буря). *(А. Головко.)* 8. Як же сонечко вже стало на вечірньому (упруг), стихли сурми, гомін, крики, тихо стало скрізь у (луг). *(Леся Українка.)*

§ 54. Правопис іменників III відміни в орудному відмінку однини

В орудному відмінку однини всі іменники III відміни мають лише закінчення *-ю*: *тінь — тінню, честь — честю, ніч — ніччю, мати — матір'ю, любов — любов'ю.* Проте основа цих іменників може писатися по-різному.

1. В орудному відмінку в основі іменника зберігається той самий голосний, що й у називному — знахідному відмінку (пор. § 29, п. 1): *радість — радістю* (хоч *радості*), *піч — піччю* (хоч *печі*), *мати — матір, матір'ю* (хоч *матері*), *подорож — подорожжю.*

1. Ми працю любимо, повиту **творчістю** [*творчість*] ясною. *(М. Рильський.)* 2. Його сірі з просинню очі світились **лагідністю** [*лагідність*] і добротою. *(Ю. Збанацький.)* 3. **Терпкістю** [*терпкість*] живиці, солодкою **гіркістю** [*гіркість*] верболозу сповнилося повітря. *(В. Козаченко.)* 4. Шевченко називає **матір'ю** [*матір*] свою вітчизну — Україну. *(М. Рильський.)*

2. Перед закінченням приголосні подовжуються відповідно до правил (див. § 20): *папороть — папороттю,* але *мудрість — мудрістю; річ — річчю,* але *жовч — жовчю; розкіш — розкішшю,* але *нехворощ* [нехворошч] — *нехворощю, кров — кров'ю.*

1. **Паморозззю** взявсь Чумацький Шлях. *(П. Дорошко.)* 2. Весь світ плив перед ним, дихаючи весняною **свіжістю**, вилискуючи **зеленню і блакиттю.** *(О. Гончар.)* 3. Це ж протиприродно: жити **ненавистю**, день за днем горіти нею, носити її в серці. *(О. Гончар.)* 4. **Дикістю** нічого хизуватись. *(О. Гончар.)* 5. Своєю **радістю** й **печаллю**, як хлібом-**сіллю**, поділись. *(М. Сингаївський.)*

3. Перед закінченням після губних та *р* ставимо відповідно до правил апостроф (див. § 17, пп. 1 і 2): *любов'ю, Об'ю, Перм'ю, матір'ю.*

1. Людина, не позначена **любов'ю**, не може звести серце для добра. *(В. Коротич.)* 2. Наш Київ **матір'ю** недаром усі міста братерські звуть. *(М. Рильський.)* 3. Що діди та батьки **кров'ю** здобули, те нерушиме. *(М. Коцюбинський.)*

154. Поставте іменники в орудному відмінку однини і випишіть у колонку: 1) спочатку ті, у яких букви подвоїлися; 2) потім ті, у яких букви не подвоїлися; 3) за ними ті, у яких вжито апостроф.

Зніяковілість, емаль, шерсть, подорож, кров, смерть, ожеледь, жовч, верф, вживаність, снасть. Об, радість, гниль, старість, далеч, мати.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте закінчення вислову В. О. Сухомлинського *«Треба тонко відчувати три речі:...»*

155*. Перепишіть. Іменники, що в дужках, поставте в орудному відмінку однини.

1. Хай же вічно красується (доблесть) наша земля. *(О. Довженко.)* 2. До правди сповнені (любов), до кривди — (ненависть) вщерть, за кров відплатимо ми (кров) і переборем (смерть) смерть! *(В. Сосюра.)* 3. Любили ми осінній шум осик в краю своїм над (Рось), над (Оріль). *(П. Усенко.)* 4. Летиш і милуєшся всім: і сріблястою (нехворощ), і ворохами золотими на токах. *(О. Гончар.)* 5. Осокори за (даль) далекою підпирають в степу небосхил. *(В. Симоненко.)* 6. Тиша тишу доганяє, голубінь за (голубінь). *(М. Сингаївський.)* 7. Як не любити (любов) наснажених, (мудрість) сповнених книг. *(М. Рильський.)*

156*. Перекладіть на українську мову. Порівняйте правопис іменників III відміни в орудному відмінку однини в російській та українській мовах.

1. Густая высокая трава на дне долины, вся мокрая, белела ровной **скатертью.** *(І. Тургенєв.)* 2. Мне приходилось ночевать в стогах в октябре, когда трава на рассвете покрывается инеем, как **солью.** *(К. Паустовський.)* 3. На другой день после своего объяснения с **матерью** Наташа ждала целый день Болконского, но он не приехал. *(Л. Толстой.)*

§ 55. Творення і правопис імен по батькові

1. Чоловічі імена по батькові творяться додаванням до основ власних імен суфікса *-ович*[1]: *Михайло — Михайлович, Василь — Васильович, Юрій — Юрійович, Георгій — Георгійович, Ігор — Ігорович.*

Кілька чоловічих імен по батькові творяться за допомогою суфікса *-ич*: *Лука — Лукич* (і *Лукович*), *Сава — Савич* (і *Савович*), *Кузьма — Кузьмич* (і *Кузьмович*), *Хома — Хомич* (і *Хомович*), *Яків — Якович, Ілля — Ілліч.*

Як виняток, в імені *Григорій* при творенні імені по батькові відпадає *ій — Григорович,* а до основи імені *Микола* додається *ай — Миколайович* (і рідко — *Миколович*).

[1] Правопис чоловічих імен по батькові не слід сплутувати з правописом відмінкових закінчень іменників (§ 50, п. 1) та з правописом присвійних прикметників (§ 61, п. 2).

1. Ваш батько інженер-геолог? Всеволод **Юрійович**? *(О. Гончар.)* 2. Роман **Мефодійович** неквапом, скупо розповідав про себе, про своє життя. *(Є. Гуцало.)* 3. Сава **Андрійович** раптом замовк і задумався. *(О. Довженко.)*

---

2. Жіночі імена по батькові творяться додаванням до основ власних імен суфікса *-івн(а): Михайло — Михайлівна, Юрій — Юріївна (Юрій+івна), Георгій — Георгіївна, Ілля — Іллівна, Кузьма — Кузьмівна.*

З відхиленням від цього правила творяться лише такі імена по батькові: *Яків — Яківна, Григорій — Григорівна, Микола — Миколаївна* (і рідко — *Миколівна*).

Відмінюються жіночі імена по батькові як іменники I відміни твердої групи (як, скажімо, ім'я *Ганна*):

Н. Ганна Іванівна	Ор. Ганною Іванівною
Р. Ганни Іванівни	М. (при) Ганні Іванівні
Д. Ганні Іванівні	Кл. Ганно Іванівно
Зн. Ганну Іванівну	

---

1. І клумба ця, і латка асфальту виникли завдяки наполегливості Лукії **Назарівни.** *(О. Гончар.)* 2. Учитель щиро потиснув Євгенії **Григорівні** руку. *(О. Донченко.)* 3. На щоках у Наталі **Миколаївни** виступили ледь помітні блідо-рожеві троянди. *(Григір Тютюнник.)*

157. Від поданих імен утворіть чоловічі імена по батькові і запишіть у дві колонки: 1) на ***-йович***; 2) на ***-ович*** після інших приголосних (не *й*).

Богдан, Сергій, Аркадій, Микола, Анатоль, Григорій, Ігор, Роман, Інокентій, Єлисей, Валерій, Олекса, Василь.

Ключ. З перших букв прочитаєте прізвища героїв роману О. Гончара «Прапороносці».

158. Від поданих імен утворіть жіночі імена по батькові і запишіть у дві колонки: 1) на ***-ївна***; 2) на ***-івна***.

Сергій, Григорій, Овсій, Анатоль, Леонтій, Олексій, Микола, Нестор, Інокентій, Наум, Ярмолай, Арсен.

Ключ. З перших букв прочитаєте жіночі імена.

ПРИКМЕТНИК

§ 56. Відмінкові закінчення прикметників

Усі прикметники відмінюються за одним зразком без винятків. Є лише невелика різниця у вживанні букв *а, у, е, и* та *я, ю, є, і* в закінченнях твердої і м'якої груп.

До твердої групи належать прикметники з основою на будь-який твердий приголосний: ***гарячий, чужий, короткий, зелений, братів, сестрин.***

До м'якої групи належать прикметники з основою на м'який [н'] : *синій, давній, ранній, пізній*. Сюди належать також ***безкраїй, довговіїй, короткошиїй***.

Нижче в таблиці наведено буквені (не звукові) закінчення прикметників за родами, числами і групами.

У середньому роді прикметники мають такі самі закінчення, як і в чоловічому, за винятком лише називного — знахідного відмінків, де в середньому роді виступає закінчення *-е, -є* (*зелене, синє*).

Відмінки	Чоловічий рід		Жіночий рід		Множина	
	Тверда група (*зелений*)	М'яка група (*синій*)	Тверда група (*зелена*)	М'яка група (*синя*)	Тверда група (*зелені*)	М'яка група (*сині*)
Н.	*-ій*, -□	*-ій*	*-а*	*-я*	*-і*	
Р.	*-ого*		*-ої*		*-их*	*-іх*
Д.	*-ому*		*-ій*		*-им*	*-ім*
Зн.	Як у називному або родовому відмінку		*-у*	*-ю*	Як у називному або родовому відмінку	
Ор.	*-им*	*-ім*	*-ою*		*-ими*	*-іми*
М.	*-ому*	*-ім*	*-ій*		*-их*	*-іх*

159. Провідміняйте в чоловічому й жіночому родах та в множині спочатку прикметники *гарячий* і *давній*, а потім *дружний* (згуртований) і *дружній* (доброзичливий), додаючи закінчення з таблиці.

§ 57. Правопис *и* та *і* в закінченнях прикметників

1. У кінці закінчення ***-ими, -іми*** (орудний відмінок множини) завжди пишеться *и*: *червоними, свіжими, осінніми, сусідніми*.

1. Промінням ясним, хвилями **буйними, прудкими** іскрами, **летючими** зірками, ***палкими*** блискавицями, мечами хотіла б я вас виховать, слова! *(Леся Українка.)* 2. Квітник перед ґанком аж горить **червоними, рябенькими, білими** гвоздиками. *(М. Коцюбинський.)* *3.* Над ***вечірніми*** ланами грає сурма золота. *(В. Сосюра.)*

2. Прикметники м'якої групи в закінченнях можуть мати лише *і* (а не *и*): *синій, синім, сині, синіх, синіми; житній, житнім, житні, житніх, житніми*.

1. Пахло рідним Поділлям, прісними земляними соками, хмільною силою **майбутніх** урожаїв. *(О. Гончар.)* 2. Перед парканом,

на вулиці, чоловік **середніх** років садив дерева. *(О. Іваненко.)* 3. Не встиг Кайдаш набідкатися, як **задній** віз нагнався на **передній** і перекинувся. *(І. Нечуй-Левицький.)*

---

3. Прикметники твердої групи в закінченнях мають звичайно букви *и*: *зелений, зеленим, зелених, зеленими; пахучий, пахучим, пахучих, пахучими.*

Але в закінченнях давального і місцевого відмінків однини та називного множини виступає лише *і*: зелені*й, пахучій* (гілці); *на зеленій, пахучій* (гілці); *на зеленім, пахучім* (лузі); *зелені, пахучі* (гілки).

---

1. **Вищих** [я к и х?] я не відаю скарбів, ніж [я к и й?] **мирний** труд і щастя в [я к о м у?] **мирнім** домі. *(І. Кочерга.)* 2. І де б не ходив я в [я к і й?] **далекій** дорозі в [я к о м у?] **чужім** і у **рідним** краю, я згадую матір у [я к і й?] **тихій** тривозі і рідну хатину свою. *(А. Малишко.)* 3. Троянди пахли літом — [я к и м?] **гарячим, погожим** днем. *(Ю. Смолич.)* 4. Найвища мудрість в простоті [я к і й?] **високій**. *(Б. Олійник.)* 5. Мало [я к и м?] **великим** себе уявити, треба [я к и м?] **великим** бути. *(В. Симоненко.)*

---

4. У називному (і знахідному) відмінку множини всі без винятку прикметники мають закінчення *-і* (я к і ? ч и ї ?): *зелені, сині, свіжі, далекі, сестрині, братові, Сашкові* (зошити).

---

1. Ой слова мої, **сизі** соколи, **голубі** мої голуби... *(І. Драч.)* 2. Я шаную і поважаю руки **мудрі, красиві, дужі, неутомні** і не **байдужі, повні** крові гарячої, силу, ті, що все на землі створили. *(П. Дорошко.)* 3. Мої земляки — люди **тихі, спокійні, працьовиті, співучі** і **добрі** серцями. *(Ю. Збанацький.)* 4. В **погожі літні** ночі, в **морозні** ранки, і вечірній час, і в свята **гомінкі**, і в дні **робочі** ми думаємо, правнуки, про вас. *(В. Симоненко.)*

Та це ж просто...

Д о п и т л и в и й. Стільки правил...

К м і т л и в и й. А по-моєму, досить запам'ятати відмінювання, наприклад, прикметників *зелений* і *синій*, і за цим зразком уже писати закінчення всіх інших прикметників. Адже винятків тут немає.

---

160. Словосполучення запишіть у дві колонки: 1) з вставленою буквою *и*; 2) з вставленою буквою *і*.

Джерельн..й воді, тих.. ночі, струнк..х юнаків, Степанов.. зошити, чітк..ми розпорядженнями, глух..й кут, сторонн..м людям, тьмян..ми очима, скрипуч..м голосом, тягуч..й думці, широк..х степів, рівненьк.. стежкй, свіж..ми слідами, спостережлив..м оком,

якнайширш.. зв'язки, братов..м дітям, дрімуч.. ліси, найкращ..ми побажаннями, зцілющ..м словом, найкращ.. люди, дідов..х казок, Остапов.. книжки, найнижч.. береги.

Ключ. У кожному першому слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте вислів В. Сосюри.

161 *. Перепишіть, вставляючи в закінчення прикметників пропущені букви *и* або *і*.

I. 1. Хлюпни нам, море, свіж.. лави. *(П. Тичина.)* 2. Кожен буває велик..м бодай раз за життя. *(П. Загребельний.)* 3. Я поборю найтяжч.. перешкоди. *(Леся Українка.)* 4. Лежач..м краю рідного немає. *(Леся Українка.)* 5. Я на вбог..м сумн..м перелозі буду сіять барвист.. квітки, буду сіять квітки на морозі, буду лить на них сльози гірк.. . *(Леся Українка.)* 6. Чим довше десь я мандрував країнами далек..ми,— частіше в пам'яті зринав вишнев..й сад і тих..й став, покрівлі хат з лелеками. *(І. Нехода.)* 7. І вставала тоді в дитяч..й уяві слава бойов..х козацьк..х походів, оживали грізн.. січі, що колись точилися на цій землі. *(І. Цюпа.)* 8. Дивлюсь, не можу надивиться в цехах заводів, на полях на дуж.. плечі, мужн.. лиця, трудящ.. руки в мозолях. *(В. Симоненко.)*

II. 1. Зорі стояли тих.. та прозор.., як перш.. маки молод.. . *(А. Малишко.)* 2. Свіж..й, вогк..й вітерець потяг з річки. *(М. Коцюбинський.)* 3. Тоненьк.. ялинки розбрелися по схилах гір. *(О. Гончар.)* 4. Червон.., жовтогаряч.. й жовт.. веселчин.. смуги були так.. ясн.., неначе горіли тих..м полум'ям. *(І. Нечуй-Левицький.)* 5. Долину заповнював м'як..й передвечірн..й настрій. *(Вал. Шевчук.)* 6. В тих..й воді було видно синє глибоке небо. *(І. Нечуй-Левицький.)* 7. В широк..м просторі губилося око. *(Леся Українка.)* 8. Невже я тільки порошина темна у вихорі скороминущ..х літ? *(Л. Первомайський.)*

162*. Перекладіть на українську мову. Порівняйте написання у закінченнях прикметників *ы*, *и* в російській та *и*, *і* в українській мовах.

1. Пахло дождём и **свежим** сеном. *(А. Чехов.)* 2. На венчиках **луговых** цветов покачивались **смуглые дикие** пчёлы. *(М. Шолохов.)* 3. На **далёких** деревьях кричат **сонные** грачи. *(А. Чехов.)* 4. **Загадочны** и потому **прекрасны тёмные** чащи лесов. *(К. Паустовський.)*

§ 58. Інші особливості правопису відмінкових закінчень прикметників

1. У називному відмінку однини присвійні прикметники чоловічого роду (ч и й?) мають нульове закінчення: *братів, Степанів, Матвіїв, сестрин, Миколин, Маріїн.*

1. І мріє він про **батьків** дім, про яблуню в саду. *(С. Голованівський.)* 2. Душею вловив **синів** неспокій, десь серцем збагнув і причину його. *(Ю. Мушкетик.)* 3. Приїхав, значить, **Горпищенків** син у відпустку. *(О. Гончар.)*

---

2. Прикметники і м'якої, і твердої груп мають однакові закінчення ***-ого, -ому, -ої, -ою*** з тою лише різницею, що в прикметниках м'якої групи перед *о* пишеться м'який знак: ***зеленого — синього, зеленому — синьому, зеленої — синьої, зеленою — синьою.***

---

1. У повітрі з **раннього** ранку до **пізнього** вечора гули літаки. *(В. Сосюра.)* 2. Ясно сяяло сонце в **синьому** травневому небі. *(В. Собко.)* 3. Палають в серці відблиски зірниці — ранкової й **вечірньої** зорі. *(Л. Дмитерко.)*

---

3. В орудному відмінку однини прикметники і твердої, і м'якої груп мають лише закінчення ***-ою;*** а іменники можуть мати і закінчення ***-ею*** (м'яка та мішана групи): ***ранньою вишнею, синьою скринею, свіжою їжею, найвищою кручею, найглухішою тишею.***

---

1. Сонце над нами сяє **піснею живою, глибокою і дужою.** *(П. Тичина.)* 2. Над **крутою кручею стежкою співучою** йшла, як пісня, дівчина, юністю заквітчана. *(І. Нехода.)* 3. Ти був би моєю піснею, ти був би моєю казкою, **квіткою** щастя **пізньою** і голубиною ласкою. *(Л. Забашта.)* 4. Була вона тоді ще худорлявою, **кругволицьою жінкою** з кучерявою білою зачіскою. *(Ю. Збанацький.)*

163 *. Перепишіть, вставляючи пропущені букви в закінченнях прикметників та іменників.

1. Як не любити утоми цілющ..ї після гаряч..ї гри, поклику птаха над темною пущ..ю, рідних пісень з-за гори? *(М. Рильський.)* 2. Чисте повітря було напоєне терпкою вранішн..ю свіжістю. *(О. Гончар.)* 3. Гаряч..ю зеленою барвою горить на сонці ячмінь. *(М. Коцюбинський.)* 4. Споко..м, мирною жнив'яною тиш..ю повівало з навколишніх ланів. *(В. Козаченко.)* 5. Вимостили пахуч..ю отавою човна. *(Ю. Мушкетик.)* 6. Він не крився ні від кого, що сам вийшов з давн..го козач..го роду. *(Панас Мирний.)* 7. Хоча й лежач..го не б'ють, та і полежать не дадуть ледач..му. *(Т. Шевченко.)*

164 *. Перекладіть на українську мову. Порівняйте правопис відмінкових закінчень прикметників у російській та українській мовах.

1. Тихо в **осеннем** лесу. 2. Кое-где краснеет шапка **позднего** подосиновика. 3. Всю долгую зиму будут питаться глухари **колючей** и жёсткой сосновой хвоей. *(І. Соколов-Микитов.)*

§ 59. Інші частини мови, що відмінюються, як прикметники

Як прикметники, відмінюються й деякі інші групи слів, а саме:

а) усі дієприкметники відмінюються, як прикметники твердої групи: *синіючий, синіючого, синіючому... ; синіюча, синіючої, синіючою... ; синіючі, синіючих, синіючим... ;*

б) усі порядкові числівники (крім числівника *третій)* відмінюються, як прикметники твердої групи, а *третій* — як прикметники м'якої групи: *перший, першого, першому... ; перші, перших, першим... ; третій, третього, третьому...;*

в) займенники *наш, ваш, всякий, кожний, інший, самий, такий, який, котрий* відмінюються, як прикметники твердої групи, займенник *їхній* — як прикметники м'якої групи: *наш, нашого, нашому... наша, нашої, нашою... ; наші, наших, нашим...; їхній, їхнього, їхньому, їхнім...*

1. Хлопець замріяно слухав, розглядаючи високі стожари **палаючого** заходу. *(О. Гончар.)* 2. Тим часом на заході сонце невтомно зводило свої величні **сяючі** будови. *(О. Гончар.)* 3. Свіжими ранками я **перший** будив сонну ще воду криниці. *(М. Коцюбинський.)* 4. **Перші** айстри в саду, **перші** роси холодні. *(Р. Братунь.)* 5. Ой, чи так красно в **якій** країні, як тут, на **нашій** рідній Волині! *(Леся Українка.)* 6. Славлю бурі важкі і щасливі, у **яких** наша юність жива. *(Т. Масенко.)* 7. Світ прапращура і світ праправнука в **нашім** сьогоднішнім світі пульсує. *(П. Дорошко.)*

165. Словосполучення запишіть у дві колонки: 1) з вставленою буквою *и;* 2) з встановленою буквою *і.*

1. Блискуч..х успіхів, в'юнк..ми стежками, (в) одинок..м вікні, блукаюч.. вогники, сяюч.. лампи, (за) одинок..м деревом, виконуюч..й обов'язки, (в) одинадцят..й кімнаті, інш..м разом, відцвітаюч.. каштани, (з) наступаюч..м військом, сяк..-так.. пожитки, знай наш..х, завмираюч..ми звуками, ближн..м путівцем, про всяк..й випадок, до ваш..х послуг, (о) сьом..й годині, знайом..й дівчині, (на) сороков..м кілометрі, (за) одинадцят..м ударом, оживаюч..й степ, всеперемагаюч..й весні, перш..м чином, знемагаюч..й боєць, старіюч.. дерева, так..й собі, пішли наш.. вгору.

Ключ. У кожному першому слові (слів, що в дужках, не враховуйте) підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте вислів А. Вольтера.

§ 60. Творення і правопис вищого ступеня порівняння прикметників

Вищий ступінь порівняння прикметників твориться за допомогою суфіксів *-іш-* або *-ш-*, які додаються до основи перед закінченням: *зелений — зеленіший, щирий — щиріший; молодий — молодший, дешевий — дешевший.*

1. У суфіксі *-іш-* завжди пишеться *і*: *стрункий — стрункіший сухий — сухіший, свіжий — свіжіший, гарячий — гарячіший.*

---

1. Хіба є хто на світі **крилатіший** за людину? *(О. Гончар.)* 2. Твій ранок, земле, все **ясніший**, все **гарячіший** розмах твій. *(М. Рильський.)* 3. Дорога до серця людського — **найламкіша** з доріг. *(В. Коломієць.)* 4. Що **стрункіше** від тополі? *(П. Тичина.)*

---

2. При додаванні суфікса *-щ-* можуть виникати близькі за звучанням звукосполуки [жч] (якщо твірна основа закінчується на *г, з, ж*) і [шч] (якщо твірна основа закінчується на *с*). Ці звукосполуки на письмі позначаються відповідно буквами *жч* і *щ*.

Буква *щ* пишеться лише в трьох прикметниках: *вищий, товщий* (і *товстіший*), *кращий*.

У семи прикметниках пишуться букви *жч*: *ближчий, важчий, вужчий, дорожчий, дужчий, нижчий, тяжчий.*

---

1. Життя — **найкращий** ідеолог, життя — **найвища** школа шкіл. *(П. Тичина.)* 2. Хоч життя людське дається раз навіки, та воно не **найдорожче** в боротьбі. *(В. Забаштанський.)* 3. Од смерті **дужча,** правда і краса змагає нелад, болю тимчасовість. *(В Коломієць.)* 4. Завжди терновий вінець буде **кращим**, ніж царська корона. *(Леся Українка.)* 5. На світі вже давно ведеться, що **нижчий** перед **вищим** гнеться. *(Л. Глібов.)*

---

3. Інші зміни звуків на межі основи й суфікса *-щ-* на письмі не позначаються: *короткий* — [корочший], але пишемо *коротший; солодкий* — [солоджший], але пишемо *солодший.*

---

1. Що віддаєш — то **багатший** стаєш. *(Л. Первомайський.)* 2. Уже не та блакить над нами, уже **коротші** стали дні. *(В. Сосюра.)* 3. Довелось везти **молодшого** сина в Крим. *(М. Коцюбинський.)*

---

4. Утворені від вищого ступеня прикметників нові слова (прикметники, прислівники, дієслова) повністю зберігають їхні правописні особливості: *вужчий — вужченький, вужче, повужчати; товщий — товщенький, товще, товщати.*

---

1. На заході над лісами холоне і **важчає** мідь хмарин. *(М. Стельмах.)* 2. Вітер з години на годину **дужчав.** *(Панас Мирний.)* 3. Надвечір хмари опустилися **нижче**, а тополі над селом **повищали.** *(Григір Тютюнник.)* 4. Сірі просвіти між громаддям хмар наче **повужчали.** *(Вал. Шевчук.)* 5. Мчить поїзд — **швидше, швидше.** *(О. Довженко.)*

---

5. Якщо вищий ступінь прикметника творимо за допомогою слова *більш*, то прикметник ставимо в звичайній формі: *яскра-*

вий — більш яскравий (а не «більш яскравіший»), *рішучий — більш рішучий* (а не «більш рішучіший»).

1. Розмови ставали **більш різнобарвні** й розростались. *(М. Коцюбинський.)* 2. Внаслідок природного добору організми ставали **більш пристосованими** до навколишніх умов. 3. Алюміній **більш поширений** у природі, ніж залізо.

6. Порівняння приєднуються до прикметників вищого ступеня обов'язково за допомогою слів *ніж* (таке порівняння виділяється комами), *від, за: сильніший за мене* (а не «сильніший мене»); *розумніший від інших; кращий, ніж усі.*

1. Немає **мудріших, ніж народ,** учителів. *(М. Рильський.)* 2. Сили миру незмірно **більші від сил** війни. *(О. Корнійчук.)* 3. **Краща за всіх** на землі є лиш Батьківщина моя! *(А. Малишко.)*

166 *. Перепишіть, вставляючи пропущені букви так, щоб прикметники й прислівники мали форму вищого або найвищого ступеня.

I. 1. На світі той наймудр..ший, хто найду..е любить життя. *(В. Симоненко.)* 2 Які алмази, перли чи смарагди доро..і нам від вірності і правди! *(І. Кочерга.)* 3. Найви..а краса — це краса вірності *(О. Гончар.)* 4. Найбільше і найдоро..е добро в кожного народу — це його мова. *(Панас Мирний.)* 5. Ростіть не гір..ими, а кра..ими за нас! *(О. Гончар.)* 6. Все найдоро..е і найва..е попереду. *(О. Довженко.)* 7. Що ни..е нахиляє спину твій рід під каменем тяжких турбот, то ви..е право падає на сина: відстояти перед людьми народ. *(Б. Олійник.)* 8. Бережімо честь народу — найкоштовн..у перлину. *(П. Тичина.)*

II. 1. Найогидн..і очі порожні, найгрізн..е мовчить гроза, найнікчемн..і дурні вельможні, найпідл..а брехлива сльоза. Найпрекрасн..а мати щаслива, найсолод..і кохані вуста, найчист..а душа незрадлива, найскладн..а людина проста. *(В. Симоненко.)* 2. Знай, що в світі найтя..е — це серце носити студене! *(М. Рильський.)* 3. Заздрість сліпа. І що гостр..а вона, то ще більш сліп..а. *(В. Козаченко.)* 4. Найдоро..е — люди вколо тебе. *(І. Жиленко.)* 5. Темнота ву..ала, ніби самі гори змикалися над головою. *(О. Гончар.)* 6. Роса синіє, а не блище, темніє в шапликах вода, і в травах шурхає все бли..е глухої осені хода. *(Л. Первомайський.)*

167 *. Перекладіть на українську мову. Порівняйте правопис вищого ступеня порівняння прикметників у російській і українській мовах.

1. Чем **более понятно** произведение искусства, тем оно выше. *(Л. Толстой.)* 2. Искусство тем **более общедоступно**, чем оно проще, **кратче** и потому **яснее** передаёт чувство. *(Л. Толстой.)* 3. Митроша был **моложе** сестры на два года. *(М. Пришвін.)* 4. В детстве **горячее** солнце, **гуще** трава, **обильнее** дожди, **темнее** небо и смертельно интересен каждый человек. *(К. Паустовський.)*

§ 61. Творення і правопис присвійних прикметників

Присвійні прикметники (чий?) творяться по-різному від іменників I і II відмін.

1. Від іменників I відміни присвійні прикметники творяться за допомогою суфікса *-ин*, причому кінцеві приголосні твірної основи *г, к, х* чергуються із *ж, ч, ш: Галя — Галин, Ольга — Ольжин, дочка — доччин, свекруха — свекрушин.*

Суфікс *-ін* виступає лише після *й* (на письмі *-їн*): *Марія — Маріїн, Надія — Надіїн, Дар'я — Дар'їн.*

В усьому іншому присвійні прикметники повністю зберігають написання іменників, від яких вони утворені (див. § 13, п. 1; § 16, п. 2): *Параска — Парасчин* (хоч вимовляємо [парашчин]), *невістка — невістчин* (хоч вимовляємо [нев'ішчин]), *Вутанька — Вутаньчин* (перед шиплячим м'який знак зберігається), *Маланка — Маланчин.*

---

1. **Джерин** [*Джеря*] садок заквітчався білим цвітом. *(І. Нечуй-Левицький.)* 2. **Парасчине** [*Параска*] щебетання гострим серпом драло його по горлі. *(Панас Мирний.)* 3. Невеселі думки турбували **Прісьчину** [*Пріська*] голову. *(Панас Мирний.)* 4. Курна дорога з-під **Маланчиних** [*Маланка*] ніг біжить у поле. *(М. Коцюбинський.)* 5. Вдома всі хвалили **матусин** [*матуся*] яблучний пиріг. *(І. Муратов.)*

---

2. Від іменників II відміни присвійні прикметники творяться за допомогою суфікса ***-ів (-їв)***, який чергується з ***-ов-*** або ***-ев- (-єв-)***:

а) якщо прикметник утворено від іменника твердої групи, то відбувається чергування ***-ів — -ов-***: *батько — батьків, батькового, батьковому...; столяр — столярів, столярового, столяровому...;*

б) якщо прикметник утворено від іменника м'якої чи мішаної групи, то відбувається чергування ***-ів (-їв) — -ев- (-єв-)*** (пор. § 50, п. 1): *Мусій — Мусіїв, Мусієвого, Мусієвому...; коваль — ковалів, ковалевого, ковалевому...; Кайдаш — Кайдашів, Кайдашевого, Кайдашевому...; тесляр — теслярів, тесляревого, тесляревому...*

---

1. Зелений подих теплої пшениці доносить розшум **Кобзаревих** [*Кобзар* — м'яка гр.] слів. *(В. Симоненко.)* 2. **Довбушева** [*Довбуш* — мішана гр.] помста й гнів живе в народу добрім слові і в лихослів'ї ворогів. *(Л. Дмитерко.)* 3. Матері **Лукашевої** [*Лукаш* — мішана гр.] і дітей Килининих уже не видно. *(Леся Українка.)* 4. Гримаса невдоволення з'явилася на **Сергієвім** [*Сергій* — м'яка гр.] обличчі. *(О. Гончар.)* 5. На березі гомоніли рибалки з **Мусієвої** [*Мусій* — м'яка гр.] артілі. *(Ю. Яновський.)*

168. Від поданих іменників утворіть присвійні прикметники, поставте їх у називному відмінку жіночого роду (ч и я?) і запишіть у три колонки: 1) з суфіксом *-ин-*; 2) з суфіксом *-ов-*; 3) з суфіксом *-ев- (-єв-)*. Прикметники з суфіксом *-ін-(-їн-)* не виписуйте.

Джеря, Назар, панич, Едмунд, учень, Ольга, Боруля, Сень, Стецько, Терентій, Раїса, Ася, Галя, Ігор, Олекса, Леся, Кирило, сторож, Лазар, Марія, Оксана, Андрійко, Олексій, Варка, Жук [*прізвище*], Віталій, Аріадна, Андрусь, електрик.

Ключ. З перших букв прочитаєте прислів'я.

169 *. Перепишіть, перетворюючи іменники, що в дужках, на присвійні прикметники в потрібній формі.

1. Хто знає, чи не (дідусь) легенди, спогади та перекази про давнину і заронили в (Таня) душу першу любов до рідного краю. *(О. Гончар.)* 2. (Галя) переляк минув, та серденько билося. *(Марко Вовчок.)* 3. А в (Чіпка) серці вже ворушилося бажання верховодити. *(Панас Мирний.)* 4. Повз (Матюха) двір як проходив — глянув з цікавістю. *(А. Головко.)* 5. У (тітка) яблуневому садочку голосно шурхотіло під ногами багряне листя. *(Є. Гуцало.)* 6. (Черниш) сім'я в часи лихоліття була далеко від України і горя окупації не зазнала. 7. Бачу (Сергій) замислений профіль. 8. В (Сергій) настрої з'явилась великодушність. (З тв. *О. Гончара.)*

170 (контрольна.) Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на правопис прикметників і слів, що відмінюються, як прикметники повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Падають тепло і глухо яблука в нашім [*57.3*] саду. *(В. Сосюра.)* 2. Я хочу миру і життя у згоді на нашій найвеличнішій [*57.3*] з планет. *(О. Підсуха.)* 3. Над всіх старших [*57.3*] найстарша правда. *(Леся Українка.)* 4. Які [*57.4*] слова не були б хороші [*57.4*], а без діла вони полова. *(І. Цюпа.)* 5. Добре нам мати на світі хорошого [*58.3*] друга, друзів — ще краще [*60.2*]. *(М. Рильський.)* 6. Поперед інших [*57.3*] стяг новий [*57.3*] неси, карай насильство своїм словом віщим [*57.3*]. *(М. Рильський.)* 7. У кожнім кетязі пахучім [*57.3*], у кожнім квіті, що зійшов, струмує струменем кипучим [*57.3*] моє життя, мій спів і кров. *(М. Рильський.)* 8. Старої арії тремтячі [*59.а; 57.4*] переливи летять в вікно. *(М. Рильський.)* 9. Андрієві [*61.2; 57.4*] думки пливли далі. *(М. Коцюбинський.)* 10. А сонце підпливає все вище та вище [*60.2*], пече все дужче та дужче [*60.2*]. *(Панас Мирний.)* 11. Каламутиться небо, дужчає [*60.4*] вітер, зривається завірюха. *(О. Гончар.)* 12. Зимою тітчину [*61.1*] хату замітає снігом по вікна. *(Є. Гуцало.)* 13. На зоряному тлі побачив Давид її, Зіньчине [*61.1*], змучене й зраділе обличчя. *(А. Головко.)* 14. Тихо-тихо Дунай воду несе, ще тихіше [*60.1*] рік за роком лине. *(І. Франко.)* 15. Рідний край! На світі немає нічого дорожчого [*60.2*] за нього. *(І. Цюпа.)*

§ 62. Правопис відмінкових форм числівників

Числівник *один* становить особливий тип відмінювання. Він змінюється за родами, числами й відмінками, як займенник *той* (див. § 65).

Усі інші кількісні числівники змінюються лише за відмінками (числівники *два, обидва* в називному відмінку мають ще форми жіночого роду: *дві, обидві*). Вони мають такі відмінкові закінчення й кінцівки:

Відмінки	II тип відмінювання	III тип відмінювання	IV тип відмінювання	V тип відмінювання
Н.	*-а/ -і, -и, -еро*	-□	-□ , *-о*	*-сті, -ста, -сот*
Р.	*-ох*	*-и*	*-а*	*-сот*
Д.	*-ом*	*-и*	*-а*	*-стам*
Зн.	Як у називному або родовому відмінку	Як у називному відмінку	Як у називному відмінку	Як у називному відмінку
Ор.	*-ома (-ма)*	*-ма*	*-а*	*-стами*
М.	*-ох*	*-и*	*-а*	*-стах*

1. За II типом відмінюються числівники *два, обидва, три, чотири, кілька, багато,* усі збірні *(двоє, троє, четверо, п'ятеро...)* та займенники *скільки* і *стільки.* Причому в непрямих відмінках числівник *обидва* втрачає частину *-два,* а збірні — суфікс *-еро.*

Н.	**два**	**три**	**обидва**	**п'ятеро**
Р.	**двох**	**трьох**	**обох**	**п'ятьох**
Д.	**двом**	**трьом**	**обом**	**п'ятьом**
Зн.	Як у називному або родовому відмінку			
Ор.	**двома**	**трьома**	**обома**	**п'ятьома**
М.	(на) **двох**	**трьох**	**обох**	**п'ятьох**

Числівники *чотири* і *багато* в орудному відмінку, як виняток, мають закінчення *-ма: чотирма, багатьма* (і *багатьома).*

2. За III типом відмінюються числівники від *п'яти* до *вісімдесяти* (крім *сорока), кільканадцять, кількадесят.* У складних числівниках цього типу *(п'ятдесят — вісімдесят)* відмінюється лише друга частина. В основах числівників *шість, сім, вісім* чергуються голосні.

Н.	**шість**	**сім**	**вісім**	**п'ятдесят**
Р.	**шести**	**семи**	**восьми**	**п'ятдесяти**
Д.	**шести**	**семи**	**восьми**	**п'ятдесяти**
Зн.	Як у називному відмінку			
Ор.	**шістьма**	**сьома**	**вісьма**	**п'ятдесятьма**
М.	(на) **шести**	**семи**	**восьми**	**п'ятдесяти**

Числівники цього типу можуть також відмінюватися, як збірні числівники (тип II).

3. За IV типом відмінюються числівники *сорок, дев'яносто, сто.* Ці числівники в усіх відмінках, крім називного і знахідного, мають однакове закінчення *-а: до сорока днів, сорока робітникам, з дев'яноста учнями, на ста сторінках.*

4. За V типом відмінюються числівники від *двохсот* до *дев'ятисот,* а також *кількасот.* У цих числівниках змінюються обидві частини: перша, як числівник II або III типу, а друга — як іменник *місто* в множині. Пишуться вони разом.

Н.	двісті	п'ятсот
Р.	двохсот	п'ятисот
Д.	двомстам	п'ятистам
Зн.	Як у називному відмінку	
Ор.	двомастами	п'ятьмастами
М.	(на) двохстах	п'ятистах

5. Числівники *тисяча, мільйон, мільярд* відмінюються, як іменники відповідної відміни і групи.

6. У складених кількісних числівниках (скільки?) відмінюються всі складові частини, у порядкових (котрий?) — тільки останнє слово (див. § 59).

	Кількісний числівник	Порядковий числівник
Н.	тисяча сім	тисяча сьомий
Р.	тисячі семи	тисяча сьомого
Д.	тисячі семи	тисяча сьомому
Зн.	тисячу сім	Як у Н. або Р.
Ор.	тисячею сьома	тисяча сьомим
М.	(на) тисячі семи	тисяча сьомому

7. У дробових числівниках перша частина відмінюється, як кількісний числівник, друга — як порядковий.

Н.	одна сьома	вісім десятих
Р.	однієї сьомої	восьми десятих
Д.	одній сьомій	восьми десятим
Зн.	одну сьому	Як у називному відмінку
Ор.	однією сьомою	вісьма десятими
М.	(на) одній сьомій	восьми десятих

---

171. Самостійно провідміняйте числівники 340, 770, 1800 і 4/10 і потім свої записи звірте з наведеним нижче відмінюванням цих числівників. Особливу увагу зверніть на орудний відмінок.

Н.	триста сорок	сімсот сімдесят
Р.	трьохсот сорока	семисот сімдесяти
Д.	трьомстам сорока	семистам сімдесяти
Зн.	триста сорок	сімсот сімдесят
Ор.	трьомастами сорока	сьомастами сімдесятьма
М.	(на) трьохстах сорока	семистах сімдесяти

Н.	тисяча вісімсот	чотири десяті
Р.	тисячі восьмисот	чотирьох десятих
Д.	тисячі восьмистам	чотирьом десятим
З.	тисячу вісімсот	чотири десяті
О.	тисячею вісьмастами	чотирма десятими
М.	(на) тисячі восьмистах	чотирьох десятих

172*. Перепишіть. Числа й скорочення запишіть повними словами, поставивши числівники в потрібному відмінку.

Земля разом з 8 іншими планетами рухається навколо Сонця. Відстань її до Сонця змінюється від 147,1 млн. кілометрів на початку січня до 152,1 млн. кілометрів на початку липня. Період обертання Землі навколо нашого світила дорівнює 365,242 доби, а навколо своєї осі — 23 годинам 56 хвилинам 5 секундам. Довжина земного екватора вимірюється 40 075 704 метрами. Уся поверхня Землі становить 510 млн. квадратних кілометрів, причому на 361,1 млн. квадратних кілометрів її, тобто на 71 проценті, розіллявся Світовий океан.

173*. Перекладіть на українську мову. Порівняйте правопис відмінкових форм числівників у російській і українській мовах.

1. Сечь состояла из **шестидесяти** с лишком куреней. *(М. Гоголь.)* 2. В саженях **пятидесяти** от нас, там, где ухабы, ямы и кучи сливались в сплошную с ночной мглой, мигал тусклый огонёк. *(А. Чехов.)* 3. Гроза продолжалась около **двух** часов. 4. Живёт Балда в поповом доме, спит себе на соломе, ест за **четверых**, работает за **семерых**. *(О. Пушкін.)*

§ 63. Правопис складних числівників і відчислівникових складних слів

1. У складних числівниках у кінці першої частини м'який знак не пишеться: ***п'ятнадцять, шістнадцять, дев'ятнадцять, п'ятдесят, шістдесят, п'ятсот, шістсот, дев'ятсот.***

1. Уперше зворотний бік Місяця було сфотографовано в жовтні тисяча **дев'ятсот п'ятдесят** дев'ятого року. 2. Кілограмова гиря на Місяці важила б усього сто **шістдесят** шість грамів. 3. Місяць мчить навколо Землі із швидкістю три тисячі **шістсот вісімдесят** один кілометр на годину.

2. Порядкові числівники на *-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний* пишуться одним словом, і перша частина в них стоїть у родовому відмінку (крім *сто*): ***трьохсотий, двадцятип'ятитисячний, двохсотп'ятдесятимільйонний*** (але: ***стотисячний***).

У порядкових числівниках, утворених від назв десятків, перша частина не змінюється: ***п'ятдесятий, шістдесятий, сімдесятий, вісімдесятий.***

---

1. Це був Трохим Денисенко, старий робітник друкарні, що вже понад рік, у числі **двадцятип'ятитисячників,** працював на селі. *(С. Журахович.)* 2. У **шістдесятих** роках в українську літературу прийшли такі видатні поети, як Василь Симоненко, Борис Олійник, Ліна Костенко, Іван Драч. 3. У битві під Берестечком 1651 року менш ніж двохсоттисячне військо Богдана Хмельницького протистояло трьохсоттисячній армії польського короля.

---

3. На початку складних слів (прикметників, іменників) перші чотири числівники мають форми *одно-, дво-, три-, чотири-*: ***двоповерховий, триярусний, чотирикутник.*** Форми *двох-, трьох-, чотирьох-* вживаються лише перед голосними: ***двохелементний, трьохактний, трьохопорний.*** Усі інші числівники (крім *сто*) мають форму родового відмінка: ***десятиденний, тридцятип'ятикілометровий, сорокакілограмовий, сімдесятирічний, п'ятисотрічний*** (але: ***стоголосий***).

---

1. Всевідаючий, **шістдесятирічний,** землею йду, давно не молодий. *(Л. Первомайський.)* 2. З поля курними шляхами мчать **тритонки,** навантажені хлібом. *(І. Цюпа.)* 3. Висока **триярусна** стріха низько насувалася на вікна. *(З. Тулуб.)* 4. Важко гув міддю великий **двохсотпудовий дзвін.** *(О. Довженко.)* 5. Два дні палали в центрі міста **дво-** і **триповерхові** будинки. *(Ю. Мушкетик.)*

174*. Перепишіть. Числівники запишіть словами.

1. Передові польські поети перекладали Шевченка ще з початку 60-х років минулого століття. *(М. Рильський.)* 2. Хоч було вже пізно, величезний 16-поверховий будинок гудів, як вокзал або аеропорт. *(П. Загребельний.)* 3. Не впізнаю себе сьогодні: чому мені, 60-річному дідові, стало враз жаль себе самого. *(Р. Іваничук.)* 4. Як хороше жити, мій друже, мій брате, коли тобі йде 19-й рік! *(І. Нехода.)* 5. Я саджанець 2-річний посадив в піщану яму, глиною набиту. *(Л. Первомайський.)* 6. Під липою, над самим джерелом, стояв 4-гранний камінь. *(І. Франко.)* 7. Попритрушувані пилом, стомлені 3-денною дорогою, вони сиділи мовчки. *(В. Гжицький.)* 8. Килигей стояв перед строєм і з затаєною радістю слухав переклик: десятий... двадцятий... сотий... 2-сотий! *(О. Гончар.)*

175. Перекладіть на українську мову.

1. Это было в **семидесятых годах.** *(Л. Толстой.)* 2. Мать с **четырёхлетним** мальчиком переходила улицу. *(Л. Павленко.)* 3. **Двухмачтовая** фелюга лениво покачивается с боку на бок. *(О. Куприн.)* 4. Лагуна отделена от моря **двухъярусным** валом. *(В. Арсеньев.)*

§ 64. Зв'язок числівників з іменниками

1. Після числівників *два, обидва, три, чотири* іменник стоїть у множині в тому самому відмінку, що й числівник: *два хлопці, три роки, чотири ясени* (називний множини); *двох хлопців, трьох років, чотирьох ясенів* (родовий множини); *двом хлопцям, трьом рокам, чотирьом ясенам* (давальний множини).

1. Чотири українські **фронти** рухались на захід чотирма залізними **потоками**. *(О. Довженко.)* 2. Верталися з фронту два **брати-солдати**, вертались додому, до рідної хати. *(П. Воронько.)* 3. Не вертаються три **брати**, по світу блукають, а три **шляхи** широкії терном заростають. *(Т. Шевченко.)* 4. Сорок і чотири **рази** перевернув ту землю плуг, сорок і чотири **рази** пройшов по ній сівач. *(Ю. Мушкетик.)*

2. Після числівників *двоє, троє, четверо, п'ять* і більше, вжитих у називному відмінку, іменник стоїть у родовому відмінку множини (к о г о? ч о г о?): *двоє хлопців, четверо братів, п'ять днів, дванадцять місяців.*

Але якщо числівник стоїть у непрямому відмінку, то й іменник стоїть у цьому самому відмінку: *п'яти днів, п'яти дням, п'ятьма днями, у п'яти днях.*

1. Нас п'ятнадцять **стрільців** із загону захищали Славуту-Дніпро. *(П. Усенко.)* 2. Партизанський загін складався з ста двадцяти **чоловік**. *(Ю. Яновський.)* 3. Написи повторювалися дванадцятьма **мовами**: російською, українською, чеською, англійською, французькою... *(О. Гончар.)* 4. Їх було всього п'ять **чоловік**: троє **дорослих** і двоє **дітей**. (За *О. Донченком.*)

3. Після числівників *тисяча, мільйон, мільярд* та після дробових числівників іменник незмінно стоїть у родовому відмінку: *тисяча **тонн**, тисячею **тонн**, тисячами **тонн**; сім десятих **процента**, семи десятим **процента**, сьома десятими **процента**; півтора **місяця**, півтора **року*** (але: ***два** з половиною **місяці**, три з половиною **роки***).

1. Нам сонце правди і свободи засяє в тисячах **огнів**. *(М. Вороний.)* 2. Оживали образи, події, які, здавалось, повинні були стертись майже за півтора **десятка** років. *(О. Копиленко.)* 3. Нормозавдання виконано на сто і дев'ять десятих процента.

4. У датах назви місяців вживаються тільки в родовому відмінку: *перше* (число місяця) *лютого, першого лютого, першому лютого, з першим лютого, з Восьмим березня, з Першим вересня.*

176. Розкриваючи дужки, запишіть у дві колонки словосполучення: 1) у яких іменники мають закінчення *-и, -і;* 2) в яких іменники мають закінчення *-а, -я.*

Півтора (зошит), два (раз), чотири (оберемок), півтори (зміна), півтора (день), три (місяць), три (рядно), два (училище), два (острів), перед першим (грудень), два (озеро), два з половиною (вагон), два (апельсин), півтора (місяць).

Ключ. З перших букв іменників прочитаєте назву вірша М. Рильського.

177*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Лівий берег кипів, клекотав, ревів, скреготав тисячами (мотор, гусениця, колесо). *(Л. Дмитерко.)* 2. Поміж небом і землею рухались і рухались два живі (вогник). *(М. Стельмах.)* 3. Високо в небі плавали два (яструб). *(О. Десняк.)* 4. Три (день) минуло, а лелеки не з'являлись. *(Ю. Збанацький.)* 5. Наше село нараховує п'ятдесят одну (хата). *(Ю. Яновський.)* 6. Один син — не син, два (син) — півсина, три (син) — ото тільки син. *(Народна творчість.)* 7. Ой у полі та два (явір), ще й третій маленький. *(Народна творчість.)* 8. Старий озирнувся на чотири (бік): степ лежав німий і принишклий. *(Григорій Тютюнник.)*

ЗАЙМЕННИК

§ 65. Відмінювання і правопис займенників

Займенники відмінюються по-різному: одні — як прикметники (див. § 59), два займенники *скільки* і *стільки* — як числівник *два* (див. § 62), а інші — майже кожен по-своєму.

Останні за правописними особливостями можна розбити на три групи: 1) *я, ти, ми, ви, себе;* 2) *він, вона, воно, вони;* 3) *мій, твій, свій, чий, той, цей, весь, хто, що.*

1. Особові займенники *я, ти, ми, ви* і зворотний *себе* відмінюються так:

Відмінки	Однина		Зворотний займенник	Множина	
	1-ша особа	2-га особа		1-ша особа	2-га особа
Н.	*я*	*ти*	—	*ми*	*ви*
Р.	*мене*	*тебе*	*себе*	*нас*	*вас*
Д.	*мені*	*тобі*	*собі*	*нам*	*вам*
Зн.	*мене*	*тебе*	*себе*	*нас*	*вас*
Ор.	*мною*	*тобою*	*собою*	*нами*	*вами*
М.	*(на) мені*	*тобі*	*собі*	*нас*	*вас*

2. Особливістю відмінювання особових займенників *він, вона, воно, вони* є поява в них після прийменників та в орудному відмінку початкового звука [н]:

Відмінки	Однина		Множина
	чоловічий і середній рід	жіночий рід	
Н.	*він (воно)*	*вона*	*вони*
Р.	*його, до нього*	*її, до неї*	*їх, до них*
Д.	*йому*	*їй*	*їм*
Зн.	*його, про нього*	*її, про неї*	*їх, про них*
Ор.	*ним*	*нею*	*ними*
М.	*(на) ньому (нім)*	*ній*	*них*

1. Людині треба, щоб її робота залишалася після **неї** самої жити. *(Ю. Яновський.)* 2. Труд оживляє гори й води, у **нім** ніщо не пропада. *(В. Сосюра.)* 3. І добре синові: в **нього** є мати, і добре матері: в **неї** є син. *(А. Малишко.)* 4. Удалину летять високо журавлі над **ними** і співами вторують **їм** своїми. *(М. Рильський.)* 5. О мова вкраїнська!.. Хто любить **її** [к о г о? щ о?], той любить мою Україну. *(В. Сосюра.)* 6. Я квітку не можу зірвати, бо **їй** [к о м у? ч о м у?], як людині, болить. *(В. Сосюра.)*

3. У відмінюванні займенників *мій (твій, свій), чий, той, цей, весь* найбільше розбіжностей є в чоловічому роді, і менше — в жіночому та в множині:

Відмінки	Чоловічий рід				
Н.	*мій*	*чий*	*той*	*цей*	*весь*
Р.	*мого*	*чийого*	*того*	*цього*	*всього*
Д.	*моєму*	*чийому*	*тому*	*цьому*	*всьому*
Зн.	Як у називному або родовому відмінку				
Ор.	*моїм*	*чиїм*	*тим*	*цим*	*всім*
М.	*(на) моєму (моїм)*	*чийому (чиїм)*	*тому (тім)*	*цьому (цім)*	*всьому (всім)*

Відмінки	Жіночий рід				
Н.	*моя*	*чия*	*та*	*ця*	*вся*
Р.	*моєї*	*чиєї*	*тієї (тої)*	*цієї*	*всієї*
Д.	*моїй*	*чиїй*	*тій*	*цій*	*всій*
Зн.	*мою*	*чию*	*ту*	*цю*	*всю*
Ор.	*моєю*	*чиєю*	*тією (тою)*	*цією*	*всією*
М.	*(на) моїй*	*чиїй*	*тій*	*цій*	*всій*

Відмінки	Множина				
Н. Р. Д.	*мої* *моїх* *моїм*	*чиї* *чиїх* *чиїм*	*ті* *тих* *тим*	*ці* *цих* *цим*	*всі* *всіх* *всім*
Зн.	Як у називному або родовому відмінку				
Ор. М.	*моїми* *(на) моїх*	*чиїми* *чиїх*	*тими* *тих*	*цими* *цих*	*всіма* *всіх*

Ці займенники в середньому роді *(моє, чиє, те, це, все)* мають такі самі відмінкові форми, як і в чоловічому (за винятком лише називного й знахідного відмінків).

---

1. По **всій** землі рівняйте стежку правді! *(І. Франко.)* 2. Добре жить **тому, чия** душа і дума добро навчилася любить! *(Т. Шевченко.)* 3. Пусте, що на шляху **моєму** терни. *(Д. Павличко.)* 4. У кого рід **свій** є і пісня є, для **того** в **цьому** світі щастя досить. *(Л. Первомайський.)*

---

4. Про написання займенників через дефіс *(будь-хто, що-небудь, хтозна-який)* та разом *(абиякий, дехто, щось)* див. § 89.

---

178. Займенники, що в дужках, поставте в потрібному відмінку і випишіть у дві колонки словосполучення: 1) із займенниками, що не мають початкового *н*; 2) із займенниками, що мають початкове *н*.

Спитав у (він), передав через (вони), глянув (вона) у вічі, прийшла до (вона), перед (він), люблю (вони), сміявся з (вони), бачилась із (вона), збудив (вона), згадав про (він), надіявся на (вони), допоможу (вона), в'ється над (воно), зв'язок з (вони), усміхнувся до (він), звільнили (воно), переказала через (вона).

Ключ. У кожному першому слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте вислів давньоримського поета В ргілія.

179*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

І. 1. Я славлю тих, хто множить славу землі (своя) у труді. *(В. Сосюра.)* 2. В єдиний звук мільйони струн народних злиті — у (ця) пшениці, в (це) житі! *(М. Рильський.)* 3. О краю рідний мій!.. Твою красу ні з (що), ні з (що) я не зрівняю. *(В. Сосюра.)* 4. В (моє) серці навіки сині очі твої. *(В. Сосюра.)* 5. Вклонися, моя Україно, (цей) людям величним і скромним, що в назвах фронтів титанічних пронесли наймення (твій). *(М. Бажан.)* 6. За (всі) скажу, за (всі) переболію. *(П. Тичина.)* 7. Єсть (такий) у світі речі, від (який) душа сія. *(П. Тичина).* 8. (Та) ночі на кордони (своя) рідної землі матроські вийшли батальйони, в порти вернулись кораблі. *(М. Нагнибіда.)*

II. 1. Від (уся) картини віє (щось) пісенним. *(О. Довженко.)* 2. Розцвітає осіння калина над Дніпром у (мій) саду. *(Л. Первомайський.)* 3. Я жду (ти) на перехресті днів перед порогом радості (своя). *(Т. Коломієць).* 4. Хто криницю викопав удома, той напитись вернеться до (вона). *(Л. Горлач.)* 5. Я славлю дружбу піснею (своя), красу і силу сторони (моя). *(В. Сосюра.)* 6. Ніхто не подолає в нас (ця) сили, народженої в ділі, змужнілої в бою. *(М. Бажан.)* 7. Хай квітне злагода і праця на (все) полях і у (все) серцях, щоб у труді святім змагаться, а не в загарбницьких боях. *(М. Рильський.)* 8. Копали цей колодязь колись чумаки, (чий) дороги пролягали в (цей) сивих степах. *(О. Гончар.)*

180*. Перекладіть на українську мову.

1. Листья чуть шумели над **моей** головой. *(І. Тургенєв.)* 2. У **этих** озёр одно очень странное свойство: **чем** меньше озеро, **тем** оно глубже. *(К. Паустовський.)* 3. Я сделал только то, что **всякий другой** сделал бы на **моём** месте. *(А. Чехов.)*

§ 66. Вживання займенників

Займенники не мають свого конкретного значення. Вони набувають його лише тоді, коли ми їх співвідносимо з певними іменниками, прикметниками, числівниками.

Наприклад, речення: *Я п'ю тебе ... твій теплий зцілющий чапій* — незрозуміле, бо ми не знаємо значення займенників *я, тебе, твій.* Але все стає на свої місця, коли вводимо в речення іменник і вказуємо, кому воно належить: *Я п'ю тебе, сонце, твій теплий зцілющий напій. (М. Коцюбинський. «Intermezzo».)* Отже, *я* — це герой новели М. Коцюбинського, *тебе* — це сонце, *твій* — це сонячний.

Щоб значення займенників було зрозумілим, треба правильно користуватися ними.

1. Займенник у реченні повинен вказувати на рід і число того слова, замість якого цей займенник вжито.

1. **Поле** [*середній рід, однина*] сховало стежки і дороги. **Воно** [*середній рід, однина*] лиш котить та й котить зелені **хвилі** [*множина*] і хлюпає **ними** [*множина*] аж в краї неба. *(М. Коцюбинський.)* 2. От тепер придивляюся я до сучасної **молоді** [*жіночий рід, однина*]. Як багато **вона** [*жіночий рід, однина*] твердіша й просто розумніша від нас. *(Г. Хоткевич.)* 3. Люблю **народ** [*чоловічий рід, однина*], силу **якого** [*чоловічий рід, однина*] ніхто не зломить *(П. Воронько.)*

2. Не можна допускати, щоб займенник у реченні співвідносився водночас із різними словами.

Наприклад, невдало побудовано такі речення: 1. *І піснею сонце віта тракторист, що рідною лине землею.* Не зрозуміло, хто лине: пісня, сонце чи тракторист? 2. *В'ються жайворонки над ожилими полями, і в небо здіймається їхній спів.* Чий спів — жайворонків чи полів?

181*. Виправте помилки, пов'язані з уживанням займенників.

1. Молодь — це майбутнє країни, на них народ покладає великі надії. 2. Ветерани багато працюють з молодою робітничою зміною, допомагають їм оволодівати професією. 3. Чіпка палко ненавидів панство, але не знав, як боротися з ними. 4. Коли москалі почали бити селян, Чіпка кинувся захищати їх. 5. Давид побачив розкішний будинок в саду, який належав Матюсі.

ДІЄСЛОВО ТА ЙОГО ФОРМИ

§ 67. Загальна характеристика дієслівних форм

Дієслово має п'ять основних форм: неозначену, способові, дієприкметник, безособову на *-но, -то* і дієприслівник. З них дві — способові і дієприкметник — змінювані, три — неозначена, безособова і дієприслівник — незмінювані.

У способових формах розрізняємо способи дійсний, умовний, наказовий. Дійсний спосіб має три часи: минулий, теперішній і майбутній (проста, складна і складена форми).

У теперішньому і майбутньому часах та в наказовому способі дієслово змінюється за числами й особами.

У минулому часі та в умовному способі дієслова змінюються за родами (в однині) й числами.

Дієприкметники бувають активні й пасивні, недоконаного й доконаного виду. Дієприкметники змінюються, як прикметники (див. § 59).

Форми дієслова, які змінюються за особами, будемо називати особовими, інші — неособовими.

Скорочення: НЗ — не змінюється; ЧРВ — змінюється за числами, родами й відмінками; ЧР — змінюється за числами й родами; ЧО — змінюється за числами й особами (див. с. 128).

182. Дієслова розставте строго за нумерації у поданій на с. 128 схемі всіх дієслівних форм.

Економиш, спостерігаємо, вивчати, будемо, усвідомив, дослідили, аналізуватимеш, черпáти, відтворюючи, нагромадимо, електрифікований, супроводитимуть, тренуйся, іржавіло б, іскрячий, наболіле, успадковано, білений, архаїзуючи, європеїзувавшись.

Ключ. З перших букв прочитаєте вислів поета П. Воронька, що починається словами *«На жаль, ...»*.

Схематично система всіх дієслівних форм має такий вигляд:

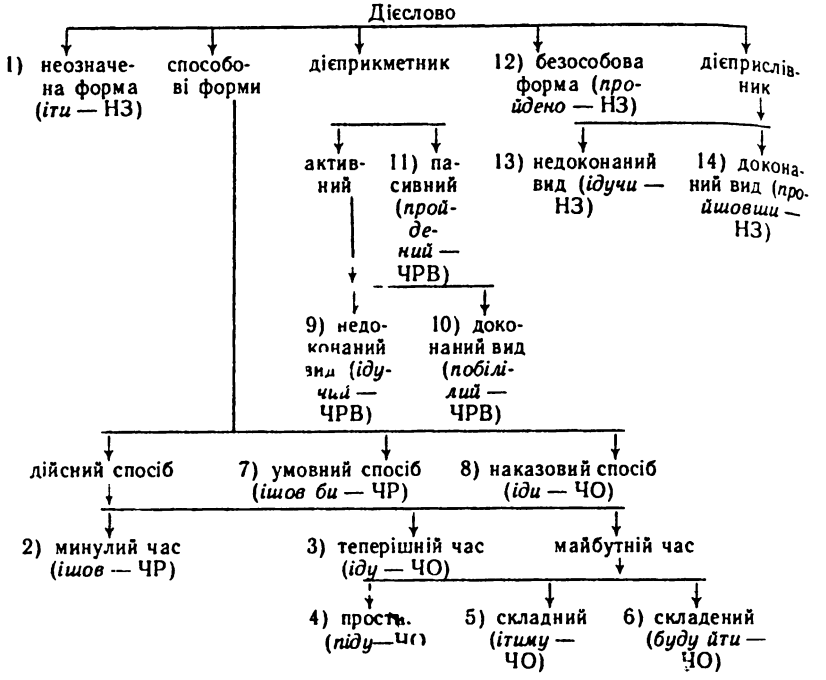

§ 68. Неозначена форма дієслова. Минулий час. Умовний спосіб

1. Неозначена форма дієслова (що робити? що зробити?) завжди закінчується суфіксом ***-ти***: ***думати, працювати, боротися, радіти, допомогти.***

Суфікс ***-ть*** допускається лише в поезії та в розмовному стилі.

2. Минулий час дієслова (що робив? що робила? і т. д.) твориться від неозначеної форми додаванням замість кінцевого ***-ти, -сти*** суфіксів ***-в*** (або нічого), ***-л(а), -л(о), -л(и)***: ***читати — читав, читала, читало, читали; допомогти — допоміг, допомогла, допомогло, допомогли; цвісти — цвів, цвіла, цвіло, цвіли.***

Чергування *о — і, е — і* відбувається тільки в чоловічому роді: ***могти — міг***, але ***могла; зберегти — зберіг***, але ***зберегла; замести — замів***, але ***замела; втекти — втік***, але ***втекла.***

1. Кожен з нас любов свою **зберіг** від зради, від зневаги і від стужі. *(Л. Дмитерко.)* 2. Щоб нічого не забулося, щоб **збереглося** навіки, я знову записую все по свіжому сліду. *(В. Кучер.)* 3. **Брели** літа своєю тихою ходою. *(Панас Мирний.)* 4. Мов вінками, **заплелись** придніпровські кручі виноградом, що раніш ніколи тут не **ріс**. *(П. Дорошко.)*

3. Умовний спосіб дієслова (що робив би? що робила б? і т. д.) твориться додаванням до форми минулого часу частки *б* (після голосного), *би* (після приголосного); частка *б*, *би* пишеться окремо і в реченні може стояти після будь-якого повнозначного слова: *сказав би, сказала б, воно б допомогло.*

1. Людина завжди потребує когось, кому **б могла** вилити своє горе і відвести душу. *(В. Козаченко.)* 2. Коли б знав чоловік, щó доля готує йому через якийсь проміжок часу, тоді **б** десятою дорогою **обминав** непевні стежки. *(М. Стельмах.)* 3. Здається, гори **перевертав би** й не **чув би** втоми. *(М. Коцюбинський.)* 4. Якби вдалось моє велике діло, я **б утішилася** щастям перемоги. *(Леся Українка.)* 5. **Служив би** правді — **дорожив би** честю. *(Ю. Мокрієв.)*

ОСОБОВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

§ 69. Правопис закінчень дієслів у теперішньому і простому майбутньому часах

Дієслова в теперішньому часі (що роблю? що робиш? і т. д.) і в простому майбутньому (що зроблю? що зробиш? і т. д.) змінюються однаково.

За характером закінчень дієслова в цих часах діляться на дві дієвідміни:

а) першу із голосними *-е-*(*-є-*), *-у-*(*-ю-*) в закінченнях: *пише, пишуть; співає, співають;*

б) другу із голосними *-и-*(*-ї-*), *-а-*(*-я-*) в закінченнях: *бачить, бачать; стоїть, стоять.*

Дієслова в теперішньому і в простому майбутньому часах залежно від дієвідміни мають такі буквені закінчення:

Число	Особа	Дієвідміни	
Однина		I (*казати, співати*)	II (*кричати, стояти*)
	1-ша	*-у, -ю*	*-у, -ю*
	2-га	*-еш, -єш*	*-иш, -їш*
	3-тя	*-е, -є*	*-ить, -їть*
Множина	1-ша	*-емо, -ємо*	*-имо, -їмо*
	2-га	*-ете, -єте*	*-ите, -їте*
	3-тя	*-уть, -ють*	*-ать, -ять*

1. У першій особі однини (що роблю?) дієслова обох дієвідмін мають однакове закінчення *-у*(*-ю*), *пишу, беру, бачу, орю, творю.*

2. В усіх інших особах дієслова розрізняються за дієвідмінами. Причому дієвідміна дієслова весь час залишається тою самою. Тому, щоб перевірити, яку букву написати в закінченні (чи *и*, *є* чи *ї*), досить за будь-якою особою визначити дієвідміну цього дієслова.

Наприклад, чуємо [диши^е^мо] і вагаємося, яку букву писати в закінченні: *е* чи *и*. Змінюємо дієслово: [дише] — виразно чується закінчення ***е***; отже, й у попередній формі треба написати *е*: *дишемо*.

Так само чуємо [си^е^де^и^те], а пишемо *сидите*, бо в закінченні форми [сидит'] чітко звучить *и*.

Найчастіше правопис закінчень перевіряють за 3-ю особою множини: ***несемо***, бо ***несуть*** (І дієвідміна); ***сидимо***, бо ***сидять*** (ІІ дієвідміна).

---

1. Ми ті, що **сіємо** [*сіє*], **жнемо** [*жне*], що **куємо** [*кує*] віки залізні, ми ті, що в космос **летимо** [*летить*] і **протинаємо** [*протинає*] наскрізно безвісну даль. *(П. Усенко.)* 2. Ах, скільки радості, коли ти **любиш** [*люблять*] землю, коли гармонії **шукаєш** [*шукає*] у житті. *(П. Тичина.)* 3. Батьківську землю ми **любимо** [*люблять*] всі ще від малої колиски. *(Т. Масенко.)* 4. Ідеш, і **слухаєш** [*слухає*], і **чуєш** [*чує*] рідну землю, що годує тебе не тільки хлібом і медом, а й думками, піснями і звичаями. *(О. Довженко.)* 5. Коли ж ти **мрієш** [*мріє*] добре, **працюєш** [*працює*] добре теж. *(М. Бажан.)*

---

3. У дієсловах на *-ся* у кінці 2-ї особи однини (що робиш?) вимовляється [с' с' а], але пишеться за морфологічним принципом *-шся:* [мнес' с' а] — ***мнешся***, [рвес' с' а] — ***рвешся***, [вчис' с' а] — ***вчишся*** (бо ***мнеш, рвеш, вчиш***).

Так само в кінці 3-ї особи однини і множини (що робить? що роблять?) чується [ц'ц'а], а пишеться *-ться*: [мнец'ц'а] — ***мнеться***, [мнуц'ц'а] — ***мнуться;*** [вчиц'ц'а] — ***вчиться***, [вчац'ц'а] — ***вчаться*** (бо ***мнуть, вчить, вчать***).

---

1. Де б не літав — **повернешся** [*повернеш*] додому, бо крила виростають із землі. *(Л. Горлач.)* 2. **Дивишся** (що робиш?) і не **надивишся**, дишеш і не **надишешся** тим чистим, гарячим та пахучим повітрям. *(І. Нечуй-Левицький.)* 3. Що за голос там співає, звідкіля та пісня **ллється** (що робить?), чаром душу сповиває, і лунає, і **сміється** (що робить?). *(Л. Первомайський.)* 4. Співають птицями діброви, шумлять, **хвилюються** [*хвилюють*] жита. *(В. Сосюра.)* 5. Справжнє сонце **навчишся** [*навчиш*] цінить, коли небо імлою повите. *(В. Забаштанський.)* 6. Добро **починається** (що робить?) з людського доброго серця. *(М. Сингаївський.)*

---

4. У 1-й особі множини (що робимо?) в кінці виступає *о*: ***вчимо, говоримо, промовляємо***. Форми без кінцевого *о* (***ведем, ходим***) допускаються лише в поезії та в розмовному стилі.

1. Блисками-пожежами небо **обмережимо.** *(В. Чумак.)* 2. Мости з сучасного в майбутнє **будуємо.** *(В. Сосюра.)* 3. **Любимо** Вкраїну, та не сліпо, щирим серцем, чистою душею. *(О. Підсуха.)*

---

5. Дієслова *дати, їсти, відповісти* (і всі на *-повісти*) в 1-й особі однини мають форму *дам, їм, відповім,* а в другій — *даси, їси, відповіси* (без кінцевого *ш*).

---

1. — Коли ти, Попенко, **наїсися?** — спитав його Шестірний. *(Пан Мирний.)* 2. Нічого не робиш, ледащо! Дурно хліб мій **їси!** *(Марко Вовчок.)* 3. Як щось не так, то **даси** нам знати.

183. Запишіть у дві колонки дієслова: 1) із вставленими буквами *е, є*; 2) із вставленими буквами *и, і*.

Святку..мо, вивча..ш, знаход..ш, ненавид..те, сто..мо, схоч..те, лет..те, колиш..ться, осміл..ться, одяга..ться, захист..мо, пиш..ш, утриму..мося, змін..ться, тьопа..те, перестав..ш.

Ключ. У словах підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте закінчення вислову давньоримського письменника Публія Теренція: *«Якщо двоє роблять те саме...»*

184*. Перепишіть прислів'я, вставляючи в закінченнях дієслів пропущені букви.

1. Що ма.. — не дба.., втративши — плач..мо. 2. Правда очі кол.. . 3. Брехнею світ пройд..ш, та назад не верн..я. 4. Одна бджола мало меду нанос.. . 5. У ліс не з'їзд..ш — і на печі замерзн..ш. 6. Криком дуба не зруба..ш! 7. Як на своєму язиці не вдерж..ш, то на чужому не вта..ш. 8. Хто пізно ход.., сам собі шкод.. . 9. Добрі жорна все перемел..ть.

185*. Перепишіть, дієслова, що в дужках, поставте в потрібних особах теперішнього або простого майбутнього часів.

1. Ми (боротись) за мир і (прагнути) миру, трудящим щастя (зичити) усім. *(М. Рильський.)* 2. І чайкою в серце (вриватися) блискавка слова. *(Н. Забіла.)* 3. О слово дзвінке, (озиватися) в славі до нас ти крізь давні століття імглаві! *(Л. Первомайський.)* 4. Коні сердито (іржати). *(М. Коцюбинський.)* 5. (Вирости) ти, сину, (вирушити) в дорогу, (вирости) з тобою приспані тривоги. *(В. Симоненко.)* 6. Чого ти (стогнати), море синє, об скелю хвилями б'ючи? *(В. Забаштанський.)* 7. А вже березень (бродити) соком, (усміхатися) сонце звисока. *(В Лучук.)* 8. Ми (сидіти) під кручею, поклавши вудочки на хиткі рогачики, і (гомоніти). *(Григір Тютюнник.)*

186*. Перекладіть на українську мову.

1. **Сумеешь** взяться за дело — и снег **загорится**, не **сумеешь** — и масло не **вспыхнет.** *(Народна творчість.)* 2. Слово не воробей, **вылетит** — не **поймаешь.** *(Народна творчість.)* 3. Мы **любим** слушать иногда страстей чужих язык мятежный. *(О. Пушкін.)*

§ 70. Визначення дієвідміни дієслова за його неозначеною формою

Іноді важко визначити дієвідміну дієслова за особовими закінченнями — вони чуються невиразно. Наприклад, можемо вимовити [боре"ц'ц'а] і [бори"ц'ц'а], [бор'уц'ц'а] і [бор'ац'ц'а], але писати треба лише *бореться, борються.* У такому разі дієвідміну дієслова визначаємо за його неозначеною формою.

Якщо в неозначеній формі перед *-ти* дієслово має суфікс *-і- (-ї-), -и-* або після шиплячого *-а-* і цей суфікс у 1-й особі однини (що роблю?) випадає, то це дієслово належить до II дієвідміни. Інші дієслова належать до I дієвідміни.

Наприклад, у дієсловах *белькотіти — белькочу, кроїти — крою, волочити — волочу, стелити — стелю, мовчати — мовчу* в 1-й особі однини суфікси *-і-, -и-* та після шиплячого *-а-* випадають — отже, ці дієслова належать до II дієвідміни: *белькотиш, кроїш, волочиш, стелиш, мовчиш* і т. д. А в дієсловах *радіти — радію, захищати — захищаю* суфікси *-і-* та *-а-* не випадають — отже, ці дієслова належать до I дієвідміни: *радієш, захищаєш* і т. д.

У дієсловах *белькотати, полоти, в'янути, волокти* нема названих вище суфіксів — отже, ці дієслова належать до I дієвідміни: *белькочеш, полеш, в'янеш, волочеш* і т. д. У дієсловах *бити, пити, лити, жати, почати* звуки [и] та [а] не суфікси — отже, ці дієслова також належать до I дієвідміни: *б'єш, п'єш, ллєш, жнеш* або *жмеш, почнеш* і т. д.

Із цього правила є винятки:

а) дієслова *хотіти, гудіти, сопіти, ревіти, іржати* і похідні належать до I дієвідміни: *хочеш, гудеш, сопеш, ревеш, іржеш* і т. д.;

б) дієслова *бігти, боятися, стояти, спати* і похідні належать до II дієвідміни: *біжиш, боїшся, стоїш, спиш* і т. д.;

в) дієслово *сукати* може належати і до I, і до II дієвідміни: *сукаю, сукаєш* і т. д. або *сучу, сучиш* і т. д.

---

1. Я дуже близько зійшовся з Горьким, **бачимось** [*бачити — бачу*] мало не щодня. *(М. Коцюбинський.)* 2. Як передати такі хвилини, в які нічого не **говориться** [*говорити — говорю*]? *(Ю. Яновський.)* 3. Синиці голос-голосок один не збляк, один не змовк, голками **сиплеться** [*сипати*] сухими. *(М. Рильський.)* 4. В променях сонця **купається** [*купати*] жито, **колються** [*колоти*] вуса шорсткі. *(Г. Бойко.)* 5. Поживеш більше на білім світі — сам свою помилку **побачиш** [*побачити — побачу*]. *(Григорій Тютюнник.)*

Та це ж просто...

Кмітливий Коротше кажучи, випадають суфікси *-і-, -и-, -(ш) а-* — отже, це II дієвідміна, пиши в закінченнях *и.* Не випадають — I дієвідміна, пиши *е.* А винятки легко перевірити за 3-ю особою однини: *хоче, гуде, сопе, реве, ірже, біжить, стоїть, боїться, спить.*

Допитливий. Деякі дієслова, хоча звучать майже однаково і мають однакове значення, належать до різних дієвідмін через те, що в них різні неозначені форми: *хропти* і *хропіти, волокти* і *волочити, слатися* і *стелитися, бурмотати* і *бурмотіти, свистати* і *свистіти*... Отже, як їх не напишеш — буде правильно: *хропеш* і *хропиш, стелеться* і *стелиться, бурмочеш* і *бурмотиш*... Але не «бурмочиш»!

---

187. Випишіть дієслова у дві колонки за дієвідмінами.

Знати, стукотіти, кроїти, наколоти, свистати, белькотіти, оборонити, відпороти, стругати, завадити, збігти, гуркотіти, тьмяніти, гуркотати, одужати, стелити, краяти, хилитися, спізнитися, відкрити, хропіти, бачити, збороти, свистіти, ударити, пищати, знехтувати, сипати, зважити, оцінювати, тягти, дирчати, зморитися, схотіти.

Ключ. У словах підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте вислів Максима Горького.

188*. Поясніть, чому закінчення в поданих парами словах пишуться порізному: *застелиш* і *застелеш, волочиш* і *волочеш, хропиш* і *хропеш, гуркотиш* і *гуркочеш, свистиш* і *свищеш, ростиш* і *ростеш.*

189*. Перепишіть, дієслова, що в дужках, поставте в потрібних особах теперішнього або простого майбутнього часів, визначивши спочатку їхню дієвідміну.

1. Життя і мрія в згоді не бувають і вічно (боротися), хоч миру прагнуть. *(Леся Українка.)* 2. Поїдеш далеко, (побачити) багато, (задивитися), (зажуритися) — згадай мене, брате! *(Т. Шевченко.)* 3. Ні, на хвилях морських не (залишити) [*2-га ос. однини*] сліду, на воді не (проорати) тривкої межі. *(Л. Первомайський.)* 4. Минулого не (перебороти) [*2-га ос. однини*]. *(Л. Первомайський.)* 5. Хоч крок новий зроби до того, в чім (бачити) ціль і суть свою. *(П. Воронько.)* 6. Гуркочуть мотори на сивім Дніпрі, і небо в моторах (гуркотати). *(В. Сосюра.)* 7. Десь підвода далека в полях (гуркотіти). *(М. Рильський.)* 8. І де ти (бродити), де ти (волочитися) цілу ніч? *(І. Нечуй-Левицький.)*

§ 71. Чергування приголосних у дієсловах

При змінюванні дієслів у теперішньому і простому майбутньому часах задньоротові *г, к, х* та зубні *д, т, з, с* перед закінченням можуть чергуватися із шиплячими *ш, ч, ж, дж.*

1. У дієсловах I дієвідміни чергування відбувається в усіх особах, наприклад:

берегти — бережу, бережеш ... бережуть;
казати — кажу, кажеш ... кажуть;
колихати — колишу, колишеш ... колишуть;
гуркотати — гуркочу, гуркочеш ... гуркочуть.

---

1. Прекрасні ці творчі будні, коли праця довкола **клекоче.** *(Л. Дмитерко.)* 2. Над Києвом день, і дзвенять, і **гуркочуть** майдани. *(В. Сосюра.)* 3. Тихо, мирно **вуркоче** колиска. *(А. Малишко.)* 4. Нам батьки і вчителі **хочуть** щастя на землі. *(М. Рильський.)*

2. У дієсловах II дієвідміни чергування відбувається тільки в 1-й особі однини, наприклад:

ходити — ходжу, ходиш ... ходять;
їздити — їжджу, їздиш ... їздять;
мостити — мощу, мостиш ... мостять.

У дієслові *бігти* звук [ж] виступає в усіх особах: *біжу, біжиш ... біжите, біжать.*

---

1. Я щодня **проходжу** повз самотній, закинутий сад. *(М. Коцюбинський.)* 2. В негоду кілком **сиджу** за столом. *(М. Коцюбинський.)* 3. В глибині двору **палахкотить** червоним одсвітом і роями іскор навстіж розчинена кузня. *(М. Стельмах.)*

---

3. Крім того, в дієсловах II дієвідміни, основа яких кінчається на губний звук [б, п, в, м, ф], у 1-й особі однини і 3-й особі множини перед закінченням з'являється [л], наприклад:

робити — роблю, робиш ... роблять;
ломити — ломлю, ломиш ... ломлять;
терпіти — терплю, терпиш ... терплять.

Якщо звук [л] з'являється в дієсловах I дієвідміни, то він зберігається в усіх особах: *сипати — сиплю, сиплеш ... сиплете, сиплють.*

---

1. **Сипле** [*I дієвідміна*] вишня квітом з білих верховіть. *(Л. Забашта.)* 2. Проти вітру піском не **посиплеш** [*I дієвідміна*]. *(Народна творчість.)* 3. **Гримлять** зустрічні поїзди. *(Н. Забіла.)* 4. **Скриплять** і ридають дерева під вітром. *(П. Тичина.)* 5. А в тій кузні коваль **клепле** [*I дієвідміна*], а в коваля серце тепле. *(І. Франко.)*

190. Поясніть різницю в значенні дієслів *воджу і вожу, ладжу* і *лажу, каджу* і *кажу.* Чи однаково вони вимовляються?

191*. Перепишіть. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній особі.

1. Гаї (шуміти) — я слухаю. Хмарки (бігти) — милуюся. *(П. Тичина.)* 2. На дубі горлиця (туркотати). *(М. Стельмах.)* 3. Стогнуть пугачі, (реготати) сови, уїдливо хававкають пущики. *(Леся Українка.)* 4. Вода (клекотати), (булькотіти) та все несе Лавріна далі на гостре каміння. *(І. Нечуй-Левицький.)* 5. (Носити) [*1-ша ос. однини*] дрова до куреня, (розводити) огонь, (чистити) картоплю, ожину збираю. *(О. Довженко.)* 6. Ось молодий сміх дівчини розкочується по лісі і жаром (сипатися) в парубочу душу. *(М. Стельмах.)* 7. Чи то (сидіти), чи то гуляю, все співаю, все співаю. *(Т. Шевченко.)* 8. (Виходити) [*1-ша ос. однини*] в світ, по вінця сили повен і гордий за співучий свій народ. *(В. Лучук.)*

§ 72. Складний і складений майбутні часи

Складний і складений майбутні часи мають однакове значення. Їх нерідко вживають упереміш, щоб уникнути одноманітності: *Україно! Доки **жити буду**, доти **відкриватиму** тебе. (В. Симоненко.)*

1. Складний майбутній час утворюється додаванням особових форм дієслова *(й)няти* до неозначеної форми дієслова недоконаного виду:

йти + му — йтиму; *йти + мемо — йтимемо;*
йти + меш — йтимеш; *йти + мете — йтимете;*
йти + ме — йтиме; *йти + муть — йтимуть.*

Тому в складному майбутньому часі перед *-му, -меш... -муть* завжди пишеться *и: розмовлятиму, знатимеш, радітиме, зустрічатимемося, вчитимете, вважатимуть.*

Дієслово *(й)няти* належить до І дієвідміни і змінюється так само, як *прийняти* чи *взяти.*

---

1. Коли я не **горітиму**, коли ти не **горітимеш**, коли ми не **горітимемо**, то хто ж тоді буде світити? *(Ю. Збанацький.)* 2. Коли життя ти не учасник, а тільки свідок віддаля,— дарма **чекатиме** прекрасних від тебе подвигів земля. *(М. Рильський.)* 3. Мені до скону отчий край **здаватиметься** раєм. *(Д. Луценко.)* 4. Неначе пісні вічної рядки, **дзвенітимуть** дороги під тобою. *(Т. Коломієць.)* 5. Сонце **ронитиме** з неба квітки на хвилі дніпрові, осінні. *(В. Сосюра.)* 6. Робота не **йтиме**, якщо **сидітимете** й **чекатимете**. *(За О. Копиленком.)*

---

2. Складений майбутній час утворюється поєднанням особових форм дієслова *бути* з неозначеною формою дієслова недоконаного виду:

буду йти; *будемо йти;*
будеш іти; *будете йти;*
буде йти; *будуть іти.*

Дієслово *бути* змінюється як дієслово І дієвідміни.

Та це ж просто...

Кмітливий. Я б сказав: у кінці складної форми майбутнього часу треба писати не просто ***-му, -меш*** і т. д., а ***-иму, -имеш, -име, -имемо, -имете, -имуть.***

192*. Перепишіть, вставляючи пропущені букви *е* або *и*.

1. Навесні на місці старого молодий буде лист, зелений, він з вітром розмовлят..ме, хапат..ме жилками своїми сонячний промінь, під дощем купат..м..ться й росою умиват..м..ться. 2. Ви потихеньку пливтим..те і милуват..м..т..ся чудесними краєвидами.

3. Ліворуч зеленіт..муть заливні луки, уквітчані і ромашкою, і конюшиною, і дзвіночками, а іноді серед зеленої соковитої трави червоно горіт..ме квітка степового тюльпана або дикого маку. 4. І скільки ви пливтим..те, весь час вітат..муть вас своїм щебетанням веселі жовтобрюшки, підпадьомкат..ме на вашу честь перепел і дерчат..ме деркач. 5. На правому, високому березі в кущах ліщини розриват..муться солов'ї. 6. А навіщо ми того раю шукат..м..мо, коли в нас свій єсть. 7. А чи не поїхати б нам оце на поле та подивитися, де ми буд..мо наступної весни кукурудзу сіяти? (З творів *Остапа Вишні.*)

§ 73. Наказовий спосіб

Наказовий спосіб твориться від основи теперішнього часу. Для цього від 3-ї особи однини (що робить?) відкидаємо закінчення: *пиш(е), сид(ить), стан(е), співай(е), повір(ить)* — і до одержаної основи додаємо закінчення наказового способу.

1. Під наголосом та після збігу приголосних додаємо:

а) у 2-й особі однини ***-и:*** ***пиши́, сиди́, підкре́сли;***

б) у 1-й особі множини ***-імо:*** ***пишімо, сидімо, підкреслімо.***

в) у 2-й особі множини ***-іть:*** ***пишіть, сидіть, підкресліть.***

Ці закінчення зберігаються й тоді, коли префікс ***ви-*** перетягає на себе наголос: ***пиши́ — ви́пиши, ви́пишімо, ви́пишіть; неси́ — ви́неси, ви́несімо, ви́несіть.***

1. В труді **твори** життя красу. *(П. Тичина.)* 2. **Берімось** краще до роботи, **змагаймось** за нове життя! *(Леся Українка.)* 3. Всім серцем **любіть** Україну свою,— і вічні ми будемо з нею! *(В. Сосюра.)* 4. Свою Україну **любіть, любіть** її. *(Т. Шевченко.)*

2. В інших випадках:

а) у 2-й особі однини кінцевий приголосний, де це можливо (див. § 15, пп. 2 і 3), пом'якшуємо: *стань, сядь, кинь,* але: *постав, розріж, повір*;

б) у 1-й особі множини додаємо закінчення ***-мо:*** ***станьмо, сядьмо, киньмо, поставмо, розріжмо, повірмо;***

в) у 2-й особі множини додаємо закінчення ***-те:*** ***станьте, сядьте, киньте, поставте, розріжте, повірте.***

1. Не **клич** мене, весно, не **чаруй** і не **ваб**! *(Леся Українка.)* 2. **Будь**, людино, людиною! **Будьте**, люди, людьми! *(М. Упеник.)* 3. **Уславмо** ж руки, силою налиті, і думку, що епоху пропіка. *(Л. Горлач.)* 4. Хліб **їж**, а правду **ріж**. *(Народна творчість.)* 5. Не **чванься** званням, не **чванься** й знанням. *(Народна творчість.)*

Отже, в наказовому способі дієслова мають такі закінчення:

Число	Особа	Під наголосом та після збігу приголосних	В інших випадках
Однина	2-га	*-и*	-□, *-ь*
Множина	1-ша	*-імо*	*-мо, -ьмо*
	2-га	*-іть*	*-те, -ьте*

193. Випишіть у дві колонки дієслова: 1) в наказовому способі; 2) в дійсному способі.

Озеленимо, сточіть, кричіть, навчить, летімо, збережімо, зворушить, навчіть, лящить, зворушіть, узагальнимо, зачепить, сушіть, озеленімо, зліпіть, вивчімо, сточить, скажімо, запишіть, вивчимо.

Ключ. У словах підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте закінчення прислів'я: *«Перш ніж шити...»*

194. Дієслова поставте в наказовому способі в 2-й особі однини і запишіть у дві колонки: 1) з *ь* у кінці; 2) без *ь* у кінці.

Збільшити, перевірити, входити, стати, озвучити, підставити, вдарити, попередити, передбачити, ужалити, вимітити, насипати, плавити, звузити, відрізати, зважити, переглянути.

Ключ. У словах підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте закінчення вислову І. С. Тургенєва: *«Вартий жалю той...»*

195*. Перепишіть. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній особі наказового способу.

1. Як у бою гвинтівку, (берегти) [*2-га особа множини*] у світі мир. *(О. Підсуха.)* 2. (Горіти) [*2-га особа множини*] і (боротися, любити) Батьківщину, огні свого серця (єднати) в бою. *(В. Сосюра.)* 3. Гей, (ударити) [*1-ша особа множини*] в струни, браття, золотії, (розпалити) знов багаття з іскр надії. *(М. Рильський.)* 4. Твоєму кожному почину розкрито двері: (йти, творити, прославити) [*2-га особа однини*] Батьківщину. *(П. Тичина.)* 5. Не (поганьбити) [*1-ша особа множини*] ж бо ніколи міщанством романтичних шат. *(І. Жиленко.)* 6. Правді в очі (дивитися) [*2-га особа множини*] прямо, не (одводити) погляду вниз. *(В. Симоненко.)* 7. Не (вірити) [*2-га особа однини*] мені, бо я брехать не вмію, не (ждати) мене, бо я і так прийду. *(В. Симоненко.)* 8. (Зробити) [*2-га особа однини*] добро людині і (забути). *(О. Підсуха.)*

196 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на правопис дієслів, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Здобудеш [*69.2; 15.3*] освіту — побачиш [*70.0; 15.3*] більше світу. *(Народна творчість.)* 2. Україно! Слався [*73.2*] нивами, слався рідними людьми! *(Т. Масенко.)* 3. Крила розгорнемо

[*69.2*], крила могутнії: за труд героїчний берись [*73.1*]! *(П. Тичина.)* 4. Ах, скільки радості, коли ти любиш [*69.2; 15.3*] землю, коли гармонії шукаєш [*69.2; 15.3*] у житті! *(П. Тичина.)* 5. Коли переступиш [*69.2; 15.3*] ти байдужжя, тоді нові побачиш [*69.2; 15.3*] грані. *(О. Підсуха.)* 6. Усе міняється, оновлюється [*69.2; 69.3*], рветься [*69.3*], усе в нові на світі форми переходить [*69.2*]. *(П. Тичина.)* 7. За чорні натруджені руки ми двічі умерти могли б [*68.3*]. *(М. Бажан.)* 8. Колись наші нащадки дивуватимуться [*72.1*], знайшовши в старих пожовклих лексиконах дивне слово «війна». *(П. Загребельний.)* 9. В променях сонця купається [*69.2; 69.3*] жито, колються [*70.0*] вуса шорсткі. *(Г. Бойко.)* 10. Виходжу [*71.2*] в поле, а місяць висне, як срібен серпик. *(О. Олесь.)* 11. Поставлю [*71.3*] хату і кімнату, садок-райочок посаджу [*71.2*] *(Т. Шевченко.)* 12. Так шуміть [*73.1*] же, гаї неозорі, і, сади, зацвітайте, як дим. *(В. Сосюра.)* 13. Дерева тішаться [*70.0*] сміхом дітлахів, аж гілки колишуться [*70.0*] з низу до верхів. *(Н. Забіла.)* 14. В його голові товпляться [*71.2*] плани — один фантастичніший від іншого. *(Ю. Яновський.)*

НЕОСОБОВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

§ 74. Активні дієприкметники

Активні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією самого предмета: *молодь працює* — ***працююча** молодь, листок зеленіє* — ***зеленіючий** листок, листок позеленів* — ***позеленілий** листок, дерево розквітло* — ***розквітле** дерево.*

Активні дієприкметники бувають недоконаного і доконаного виду.

1. Активні дієприкметники недоконаного виду творяться від теперішнього часу дієслова за допомогою суфіксів ***-уч**(ий), **-юч**(ий)* для I дієвідміни і ***-ач**(ий), **-яч**(ий)* для II дієвідміни. Для цього досить дієслово поставити в 3-й особі множини теперішнього часу (щ о р о б л я т ь?) і ***-ть*** замінити на ***-ч**(ий): **несуть** — **несучий**, **радіють** — **радіючий**, **лежать** — **лежачий**, **скриплять** — **скриплячий**.*

---

1. Здалека долітають **завмираючі** [*завмирають*] гуки музики. *(І. Нечуй-Левицький.)* 2. Потонули всі вогні в сиве марево **тремтяче** [*тремтять*]. *(Л. Горлач.)* 3. День і ніч повз наш будинок котиться залізна орда **ревучих** [*ревуть*], **виючих** [*виють*], чадних машин. *(П. Загребельний.)*

---

2. Активні дієприкметники доконаного виду творяться від минулого часу дієслова доконаного виду (щ о з р о б и в?) лише за допомогою суфікса ***-л**(ий): **посивів** — **посивілий**, **зів'яв** — **зів'ялий**, **змок** — **змоклий**.*

Суфікси *-ш(ий), -вш(ий), -вш(ийся)* в українській мові для творення дієприкметників не використовуються, порівняйте: рос. *посиневший* — укр. *посинілий;* рос. *высохший* — укр. *висохлий;* рос. *раскрасневшийся* — укр. *розчервонілий.*

---

1. Смереки жалібно стогнали, наскрізь **промоклі** [*промок*] у темній пущі. *(І. Франко.)* 2. Затремтіли зірки **посмутнілі** [*посмутнів*] і погасли в імлі голубій. *(В. Сосюра.)* 3. **Змоклі** [*змок*] й **замерзлі** [*замерз*] невільники грілися на сонці і ладналися до останнього переходу. *(З. Тулуб.)*

---

3. Активні дієприкметники відмінюються, як прикметники твердої групи (див. § 59).

4. Активні дієприкметники в українській мові творяться не від усіх дієслів і вживаються (особливо дієприкметники недоконаного виду) рідко. Натомість використовуються різні інші засоби, а саме (порівняйте в російській і українській мовах):

а) підрядні означальні речення: *Солнце, сразу **начавшее** палить, быстро подымалось над степью. (О. Фадеєв.) — Сонце, **яке** відразу **почало** пражити, швидко здіймалося над степом;*

б) пасивні дієприкметники: *Светало; над сырой кучей **полуразвалившихся** построек трепетала, угасая, Венера. (Максим Горький.) — Світало; над вогкою купою **напіврозвалених** будівель мерехтіла, гаснучи, Венера;*

в) прикметники: *Странно подействовал этот **трепещущий, звенящий** звук на всех нас. (Максим Горький.) — Дивно подіяв цей **тремтливий, дзвінкий** звук на всіх нас;*

г) дієприслівники: *Море, **успокоившееся** за ночь после мёртвой зыби, ещё кипело мелкой частой рябью. (О. Купрін.) — Море, **заспокоївшись** за ніч після мертвих брижів, ще кипіло дрібними частими жмурками;*

д) дієслово в дійсному способі: *Над заводом стояло огромное красное **колеблющееся** зарево. (О. Купрін.) — Над заводом **коливалася** величезна червона заграва.*

197*. Перепишіть, розкриваючи дужки. Від дієслів, що в дужках, утворіть активні дієприкметники недоконаного чи доконаного виду й поставте їх у потрібному роді, числі й відмінку.

1. Від землі йде духмяний аромат (зів'янути) трав. *(Я. Баш.)* 2. Попадало додолу покручене, (зчорніти) листя. *(М. Коцюбинський.)* 3. Стиха лущиться зерно з (перестигнути) колоса. *(М. Коцюбинський.)* 4. Бачу, як синє небо розтяли чорні (дихати) крила ворони. *(М. Коцюбинський.)* 5. В лісі вже ставало тісно від (прибувати) військ. *(О. Гончар.)* 6. Край шляху серед (палати) маків зостався свіжий горбик землі з маленьким гранчастим обеліском. *(О. Гончар.)* 7. Встали передчасно (змарніти) вдови і діти героїв. *(І. Цюпа.)* 8. Мовчання і тиха скорбота залягли в (заніміти) залі. *(І. Цюпа.)*

198*. Перекладіть на українську мову, знаходячи правильні відповідники для передачі російських дієприкметників.

1. Известно, что все способности, **отличающие** человека от животного, развились и продолжают развиваться в процессе труда. *(Максим Горький.)* 2. Вслушайтесь в дальний **рокочущий** гул. *(Л. Толстой.)* 3. Мы с ним лежим на песке у громадного камня, **оторвавшегося** от родной горы, одетого тенью, **поросшего** мхом. *(Максим Горький.)* 4. Снегирь, **отбившийся** от стаи, сидит на ольхе, красный, важный, как генерал. *(Максим Горький.)*

§ 75. Пасивні дієприкметники

Пасивні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета: *хтось погасив вогнище* — ***погашене*** *вогнище; хтось полив город* — ***политий*** *город.*

Крім того, пасивні дієприкметники можуть називати ознаку предмета, зумовлену зворотною дією того самого предмета: *хлопець умився* — ***умитий*** *хлопець; дівчина збентежилася* — ***збентежена*** *дівчина.*

1. Пасивні дієприкметники недоконаного й доконаного виду творяться від основи інфінітива (неозначена форма дієслова без суфікса ***-ти: обладна-ти, звільни-ти, нес-ти***)

а) якщо основа закінчується на *-а, -я,* то за допомогою суфікса ***-н(ий)***: ***написа(ти)*** — ***написаний, обговорюва(ти)*** — ***обговорюваний, спиля(ти)*** — ***спиляний***;

б) в усіх інших випадках за допомогою суфікса ***-ен(ий)***, перед яким, як правило, відбувається чергування приголосних (див. § 71): ***розбуди(ти)*** — ***розбуджений, в'їзди(ти)*** — ***в'їжджений, скоси(ти)*** — ***скошений, розсуну(ти)*** — ***розсунений, принес(ти)*** — ***принесений;***

в) іноді за допомогою суфікса ***-т(ий): зби(ти)*** — ***збитий, потя(ти)*** — ***потятий, розвину(ти)*** — ***розвинутий*** (і ***розвинений***).

1. Земле моя рідна! Ти вздовж і впоперек **сходжена** [*сходити*] **натрудженими** [*натрудити*] солдатськими ногами. *(М. Чабанівський.)* 2. Торувати новий шлях завжди важче, ніж іти вже **в'їжджено**ю [*в'їздити*] дорогою. *(Газета.)* 3. Добріє світ, **народжений** [*народитися*] в любові. *(Т. Коломієць.)* 4. І от ростуть за нашої доби в добу колишню **саджені** [*садити*] дуби. *(М. Рильський.)* 5. Край моря сонце золотить **укриті** [*укрити*] лісом гори. *(Н. Забіла.)*

2. У суфіксах пасивних дієприкметників *н* ніколи не подвоюється (пор. § 22): *сказаний, закінчений, запрограмований, довершений.*

1. Я слухаю світу **напружений** пульс. *(О. Підсуха.)* 2. Я хочу бачити світ **розплющеними** очима. *(І. Драч.)* 3. Ніколи не можна на-

милуватися красою Дніпра, красою **оновленої** і **оновлюваної** рідної землі. *(О. Гончар.)* 4. Цілуйте руки тільки ненині за полотно її **простелене**, за буряків рядки **провірені**, за всі стежки важкі, **незмірені**. *(О. Ющенко.)*

---

3. У суфіксах пасивних дієприкметників пишеться лише *е, є* (а не *и, ї*): *зачинити — зачинений, побілити — побілений, розбудити — розбуджений, занепокоїти — занепокоєний, присвоїти — присвоєний.*

---

1. Дороги нами **мічені** вершинами і втратами, знамена наші **січені** чужими автоматами. *(Б. Олійник.)* 2. Сумно в гаю **заспокоєнім**, вічною ніччю **придавленім**. *(Леся Українка.)* 3. Мало відваги, не досить уміння — треба **розчислених** сил, щоб подолати земне тяжіння помахом **струджених** крил. *(Л. Первомайський.)* 4. Як радію за ту я людину, що **загублену** радість знайшла. *(В. Сосюра.)*

---

4. Пасивні дієприкметники відмінюються, як прикметники твердої групи (див. § 59). Пасивні дієприкметники в українській мові короткої форми не мають, порівняйте: рос. *награждён* — укр. *нагороджений;* рос. *окончен* — укр. *закінчений;* рос. *закрыт* — укр. *закритий.*

199*. Перепишіть, розкриваючи дужки. Від дієслів, що в дужках, утворіть пасивні дієприкметники і поставте їх у потрібному роді, числі й відмінку.

I. 1. Віз весело заторохтів залізними шинами по (в'їздити) дорозі. *(О. Донченко.)* 2. Ніким не (сходити) нас ждуть путі. *(О. Ющенко.)* 3. На лугах ще трава не (косити), у полях красуються жита. *(П. Воронько.)* 4. Рівно й спокійно дише (натомитися) з праці земля. *(М. Рильський.)* 5. Жагучими пахощами дихала земля, (розпалити) сонцем. *(З. Тулуб.)* 6. Обличчя його було напруженим і (зосередити). *(Григорій Тютюнник.)* 7. В очах (скривдити) поета блиснув промінь надії. *(Л. Дмитерко.)* 8. І на (оновити) землі врага не буде, супостата. *(Т. Шевченко.)*

II. 1. Тепла ніч, (наповнити) степовими пахощами, пропливла над Асканією. *(О. Гончар.)* 2. Могутньо тягло звідусіль прісним запахом весни, свіжих вод, (розбрунькуватися) верб. *(О. Гончар.)* 3. Повні, рожеві, як діти, (збудити) зі сну, плили по небі хмаринки. *(М. Коцюбинський.)* 4. Любо впасти на зелену тінь (натрудити) і наболілим тілом. *(М. Рильський.)* 5. Ми розмістилися на возі, добре (вимостити) травою. *(А. Шиян.)* 6 Віз м'яко покотився ще не (в'їздити) дорогою. *(М. Стельмах.)* 7. Вже минули село і поїхали понад течією, (обсадити) густими старими вербами. *(І. Нечуй-Левицький.)* 8. Човен, ще не (спустити), лежить на згірку догори дном. *(О. Гончар.)*

200*. Перекладіть на українську мову.

1. Всё, **связанное** с железной дорогой, до сих пор **овеяно** для меня поэзией путешествий. *(К. Паустовський.)* 2. Между тем перед глазами **ехавших** расстилалась уже широкая, бесконечная равнина, **перехваченная** цепью холмов. *(А. Чехов.)* 3. **Истерзанные** деревья с **переломанными, расшлёпанными, срезанными** стволами и **обгоревшими** кронами редкими группами торчали по склону. *(П. Павленко.)* 4. **Раскрыт** балкон, **сожжён** цветник морозом, **опустошён поблекший** сад дождями. *(І. Бунін.)*

§ 76. Безособова форма на *-но, -то*

1. Безособова форма на ***-но, -то*** твориться від пасивних дієприкметників за допомогою суфікса ***-о: записаний — записано, налагоджений — налагоджено, накритий — накрито.*** Ця форма повністю зберігає правопис дієприкметників, від яких вона утворена: *зачинений — зачинено, в'їжджений — в'їжджено.*

1. На галяві вже **збудовано** [*збудований*] хату, **засаджено** [*засаджений*] городець. *(Леся Українка.)* 2. Останній екзамен **складено** [*складений*], школу **закінчено** [*закінчений*]. *(О. Донченко.)* 3. Більше ста верблюдів було в цей день **запряжено** [*запряжений*] у водовозки, **зав'ючено** [*зав'ючений*] бурдюками та барилами з артезіанською водою. *(О. Гончар.)*

2. Безособова форма на ***-но, -то*** вживається звичайно в значенні «хтось щось зробив». Рідше ця форма вживається стосовно до явищ природи.

1. В історичному музеї **зібрано** [*хтось зібрав*] багато експонатів. *(М. Чабанівський.)* 2. **Закінчено** [*хтось закінчив*] жнива, останній сніп **накошено** [*хтось накосив*] пшениці. *(А. Малишко.)* 3. На невисоких столах лежать карти. Там все **накреслено** [*хтось накреслив*], все **розраховано** [*хтось розрахував*]. *(В. Собко.)* 4. Дощ без устанку лив осінь і літо; луки **затоплено** [*дощ затопив*], трави **побито** [*дощ побив*]. *(П. Грабовський.)*

201*. Де це можливо, пасивні дієприкметники замініть безособовою формою на ***-но, -то.***

1. Стіл застелений полотняною скатертиною. 2. Долівка потрушена свіжою травою. 3. Дідові очі прикуті до фотокартки на стіні. 4. Корабель спущений на воду. 5. Робота закінчена. 6. Хлопці зморені денною працею.

§ 77. Творення і вживання дієприслівників

Дієприслівник означає другорядну дію порівняно з основною дією того самого предмета.

Дієприслівники бувають недоконаного і доконаного виду.

1. Дієприслівники недоконаного виду (що роблячи?) творяться від теперішнього часу дієслова за допомогою суфіксів ***-учи, -ючи*** для I дієвідміни і ***-ачи, -ячи*** для II дієвідміни. Для цього досить дієслово поставити в 3-й особі множини теперішнього часу (що роблять?) і *-ть* замінити на *-чи* (пор. § 74, п. 1): ***несуть — несучи, борються — борючись, гуркотять — гуркотячи.***

---

1. Гуляє містом одчайдушна хуга, **висвистуючи** [*висвистують*], дико **кричачи** [*кричать*]. *(М. Бажан.)* 2. Ще хвилину люди стояли тихо, немов не **вірячи** [*вірять*] в розчарування, немов чогось ще **сподіваючись.** *(М. Коцюбинський.)* 3. Юрба ще трохи погомоніла, потопталась і, **бачачи** [*бачать*], що вже нічого не зробиш, стала поволі розходитися. *(Григорій Тютюнник.)*

---

2. У кінці дієприслівників завжди пишеться буква *и*. Дієприслівники треба відрізняти від близьких за звучанням активних дієприкметників у називному відмінку множини, які на відміну від дієприслівників мають закінчення ***-і:*** дієприслівники відповідають на питання що роблячи? ***(сяючи, ревучи, сидячи)***, дієприкметники — на питання які? ***(сяючі, ревучі, сидячі)***.

---

1. Десятки прожекторів з валу вдарили промінням, **засліплюючи** [що роблячи?] **наступаючі** [які?] війська. *(О. Гончар.)* 2. Світить річка, **блукаючи** [що роблячи?] заплавами, **зникаючи** [що роблячи?] у маревах небосхилу. *(О. Гончар.)* 3. Око знов ваблять **блукаючі** [які?] вогні й рухливі тіні. *(М. Коцюбинський.)* 4. Чайка скиглить, **літаючи** [що роблячи?], мов за дітьми плаче. *(Т. Шевченко.)* 5. Спочатку ми робитимемо **літаючі** [які?] моделі аеропланів. *(О. Донченко.)*

---

3. Дієприслівники доконаного виду (що зробивши?) творяться від минулого часу дієслова доконаного виду (що зробив?) за допомогою суфікса ***-ши: сказав — сказавши, приніс — принісши, переміг — перемігши.*** У кінці цих дієприслівників теж завжди пишеться буква *и*.

---

1. Не **спитавши** [*спитав*] броду, не лізь у воду. 2. Не **взявшись** [*взявся*] до сокири, не зробиш хату. 3. Не **підбігши** [*підбіг*] — не спіймаєш. 4. Не **подумавши** [*подумав*], і кілочка не затешеш. *(Народна творчість.)*

---

4. Дієприслівник можна вживати лише тоді, коли в реченні до одного діяча відноситься щонайменше дві дії. У такому разі дієприслівником позначають менш важливу, другорядну дію.

Наприклад, не можна вжити дієприслівник в реченні *Коли в грядуще **дивимось** сьогодні, нам **уявляються** лави молоді,* бо тут кожна дія стосується іншого діяча: *дивимось — ми,* а *уявляються* (хто? що?) — *лави.*

І навпаки, в реченні *Коли в грядуще* ***дивимось*** *сьогодні, ми* ***бачим*** *лави молоді* можна вжити дієприслівник, бо обидві дії стосуються того самого діяча *ми — ми дивимось* і *ми бачим*: *В грядуще* ***дивлячись*** *сьогодні,* ***ми бачим*** *лави молоді... (М. Нагнибіда.)*

202*. Перепишіть, розкриваючи дужки. Від дієслів, що в дужках, утворіть дієприслівники.

1. Все зраділо, (стрівати) день; і день зрадів, (розцвітати), ясний, теплий, погожий. *(Панас Мирний.)* 2. В туман (загорнутись), далекі тополі в душі вигравають мінорну гаму. *(П. Тичина.)* 3. З самого ранку, (виплутатись) із тендітних тенет туману, вигулькувало сонце. *(Ю. Збанацький.)* 4. Десь за ланами гомонів, (затихати), грім. *(С. Васильченко.)* 5. Степ, (струсити) з себе росу та (зігнати) непримітні тіні, горить рівним жовто-зеленим вогнем. *(Панас Мирний.)* 6. Хто перший пройшов по неходженому степу, (прим'яти) молоду траву і (налякати) диких сайгаків? *(Є. Гуцало.)* 7. Нам вічно треба небом жити, по шию (бути) в планеті! *(М. Вінграновський.)* 8. Щастя — не знати спокою, в далі (йти) невідомі. *(О. Підсуха.)*

203*. Перепишіть, вставляючи пропущені букви *и* або *і*.

1. Чи чули ви, як в дзвоні молотка співає сталь, вітаюч.. людину? *(В. Сосюра.)* 2. Тремтяч.. тіні ажурові розквітлий кидає каштан. *(М. Рильський.)* 3. Бачу, як синє небо надвоє розтяли чорні дихаюч.. крила. *(М. Коцюбинський.)* 4. Заґелґали дикі гуси, простуюч.. кудись високо під необмеженим небом. *(М. Коцюбинський.)* 5. Напівпрозорі жовтіюч.. та червоніюч.. кетяги солодко дрімали серед лапатого листя. *(М. Коцюбинський.)* 6. Місяць підіймався все вище й вище, затьмарюючи.. своїм світлом зірки. *(І. Цюпа.)*

204*. Переробіть текст, замінюючи, де це можливо, дієслова дійсного способу дієприслівниками.

Здалека доносяться різні співи — то сходяться на «вулицю» і співають парубки та дівчата. Ось пройшов парубок вулицею. Йде він тихо, недбало похитується; подерта свитина висить у нього на однім плечі. Проходить він біля хати, завів пісні: «Гей! Та виріс я в наймах». Виспівує і йде до греблі. Там, біля греблі, під вербами збирається молодь на «вулицю». Почув пісню свого товариша, наймита, москалик і собі подав голос, коли виходив з хати. (За *Лесею Українкою. «Весняні співи».*)

205*. Перекладіть на українську мову.

1. Я лежал на диване, **устремив** глаза в потолок и **заложив** руки под затылок. *(М. Лермонтов.)* 2. **Выйдя** за ворота, мы вернули вправо и побрели не **спеша** по мягкой, пыльной дороге. *(А. Чехов.)* 3. По степи вдоль и поперёк, **спотыкаясь** и **прыгая**, побежали перекати-поле. *(А. Чехов.)*

НЕЗМІНЮВАНІ ЧАСТИНИ МОВИ

§ 78. Загальна характеристика незмінюваних частин мови

Є п'ять незмінюваних частин мови: прислівник, прийменник, сполучник, частка і вигук. З них прислівник — самостійна частина мови; прийменник, сполучник і частка — службові; вигук не належить ні до самостійних, ні до службових.

1. Прислівники характеризують дію, стан або ознаку і відповідають на питання різних обставин:

а) способу дії, міри й ступеня (як? яким способом? скільки? наскільки?): *поволі, трохи, удвічі, дощенту;*

б) місця (де? куди? звідки? яким шляхом?): *внизу, ліворуч, здалеку, навпростець*;

в) часу (коли? доки? відколи? як довго?): *позавчора, довіку, зранку, щодня*;

г) причини (з якої причини? чому?): *спросоння, зопалу, зозла*;

д) мети (з якою метою? навіщо?): *навмисно, наперекір, у гості.*

Прислівники звичайно стоять при дієсловах.

2. Прийменники служать для приєднання залежних іменників (або займенників) до інших слів: *вийшов **назустріч** гостям, розмова **про** врожай, готові **до** жнив, далеко **від** нас.*

3. Сполучники служать для поєднання між собою однорідних членів речення та речень: 1. *Дивлюсь **і** слухаю; світить, **але** не гріє; великі **та** малі; рано **чи** пізно; вечір **або** ніч.* 2. *В повітрі дощ, **і** гречка пахне тепло, **немов** розлився бурштиновий мед. (М. Рильський.)*

4. Частки служать для надання висловлюванню чи окремому слову певного смислового або емоційного відтінку: ***не** злякаюся; **майже** рік; встиг-**таки**; **невже** правда; **о** люди.*

5. Вигуки виражають емоції та спонукання, не називаючи їх, а також відтворюють звуки природи, тварин тощо: *ой, ах, лишенько, годі, агов, гиля, тпру, дзень, кукуріку, ш-ш-ш.*

206. Випишіть підряд у колонку словосполучення в такому порядку: 1) з прислівниками; 2) з прийменниками; 3) із сполучниками; 4) з частками.

Зберігати в пам'яті; язик не повертається; сміх і горе; звідусіль потрошку; скоса дивитися; про вовка помовка; згадав навіть позаторішнє; мир або війна; дощенту зруйнувати; бадьорий наперекір знегодам; що ж поробиш; стиха розмовляли; плоть і кров; було та загуло; триматися осторонь; зовсім неправильно; іти проти течії; ударив би лихом; стояти поперек горла; любов чи ненависть; смакувати наперед; став, щоб допомогти; дякую за увагу; бути насторожі; тьмяний, мов осінній день; дух аж забиває.

Ключ. У першому слові кожного словосполучення підкресліть другу букву. З цих букв прочитаєте закінчення вислову Ю. Яновського: *«Тому роду не буде переводу ..»*

§ 79. Правопис прислівників, утворених від прикметників

Найбільше прислівників походить від прикметників. Прислівники від прикметників утворилися трьома способами:

а) за допомогою суфіксів *-о, -е: щоденний — щоденно, схвильований — схвильовано, гарячий — гаряче;*

б) злиттям прийменника з короткою формою прикметника в різних відмінках: *з + далек = здалека, по + прост = попросту, за + молод = замолоду;*

в) злиттям прийменника ***по*** з повним прикметником: *по + + давній = по-давньому, по + український = по-українському.*

1. Прислівники, утворені від прикметників за допомогою суфіксів *-о, -е,* повністю зберігають правопис цих прикметників: *туманний — туманно, нескінчéнний — нескінчéнно, шалений — шалено, нежданий — неждано, коротший — коротше, важчий — важче, дорожчий — дорожче.*

1. Вечори були повні **несказáнно** [*несказáнний*] лагідної, привабливої краси. *(О. Кобилянська.)* 2. Сонце спустилось ще **нижче** [*нижчий*]. *(М. Коцюбинський.)* 3. Лукаш, тулячи до себе Мавку, все **ближче** [*ближчий*] нахиляється обличчям до неї і раптом цілує. *(Леся Українка.)* 4. А у небі блиска **вогненно** [*вогненний*] й **криваво** [*кривавий*] ляскіт батога. *(В. Сосюра.)* 5. Розколюється небо від громів і блискавиць, **скажено** [*скажений*] ревуть вітри. *(П. Загребельний.)* 6. Лист прийшов так **неждано** [*нежданий*] і **негадано** [*негаданий*], мов грім з ясного неба впав. *(В. Кучер.)*

2. Прислівники, утворені злиттям прийменника з короткою формою прикметника в різних відмінках, пишуться разом: ***віддавна, завидна, дочиста, насухо, потиху, помаленьку, згарячу.***

1. **Змалку** кохайтесь в освіті, **змалку** розширюйте ум. *(П. Грабовський.)* 2. Марійка ще раз переглянула чернетку, переписала твір **начисто.** *(О. Донченко.)* 3. Десь **здалеку** чутно втомлену пісню. *(М. Коцюбинський.)* 4. А вже березень бродить соком, усміхається сонце **звисока.** *(В. Лучук.)* 5. Пахне димом, прілою травою, і димлять **помалу** димарі. *(О. Гончар.)* 6. **Потихеньку** шумлять очерети. *(Остап Вишня.)*

3. Прислівники, утворені злиттям прийменника ***по*** з прикметником на *-ому, -и,* пишуться через дефіс: ***по-новому, по-***

сільському, по-батьківському, по-батьківськи, по-німецьки, по-вовчи.

Це стосується і прислівників, утворених таким же чином від займенників: ***по-іншому, по-всякому, по-вашому, по-твоєму.***

Три прислівники, утворені за допомогою прийменника ***в***, пишуться окремо: ***в основному, в цілому, в середньому.***

Прислівники типу *по-новому* треба відрізняти від поєднання прийменника з прикметником *по новому*. Прислівник відповідає на питання я к?: *Живемо* ***по-новому***. Прийменник з прикметником відповідає на питання п о я к о м у?: *Машини пішли* ***по новому*** *мосту*. І прийменник у цьому словосполученні пов'язується не з прикметником, а з іменником: *по мосту*.

---

1. Ніч надійшла непомітно швидко і [я к?] **по-південному** раптово. *(Ю. Смолич.)* 2. Навіть жайворонок співає зовсім [я к?] **по-іншому, по-донбасівському.** *(Ю. Яновський.)* 3. А хлоп'ята [я к?] **по-російському** не вміли і [я к?] **по-своєму, по-фінськи,** відповіли. *(Н. Забіла.)* 4. Коні знялися з місця й нешвидко побрели [п о я к о м у?] **по глибокому** снігу. *(М. Коцюбинський.)* 5. Старі люди [п о ч и й о м у?] **по дідовому** кашлю вгадували навіть погоду. *(О. Довженко.)* 6. Стосунки між ними [я к?] **в цілому** залишались добросусідськими. *(О. Гончар.)*

207 *. Перепишіть, розкриваючи дужки.

I. Ми (по) новому розуміем світ, (по) іншому і любим, і страждаєм. *(А. Малишко.)* 2. (Від) давна смілості й одвазі шумить по всесвіту хвала. *(М. Рильський.)* 3. (По) моєму, кожна людина мусить хоч раз коли-небудь сягнути свого зеніту. *(О. Гончар.)* 4. Яка ціна за день, (по) пустому прожитий? *(О. Гончар.)* 5. Я єсть той, який щоде(н,нн)о на будові, на посту. Запалився я вогне(н,нн)о і з країною росту. *(П. Тичина.)* 6. Над ними сонце ю(н,нн)о сяє, і тьмі не буде вороття. *(В. Сосюра.)* 7. Генерал (по)довгу дивився на свою карту. *(В. Собко.)* 8. Коні знялись з місця і нешвидко побрели (по) глибокому снігу. *(М. Коцюбинський.)*

II. 1. Лине (з) далеку дівочий спів. *(О. Довженко.)* 2. День був погожий, (по)осі(н,нн)ьому променистий. *(З. Тулуб.)* 3. Серце заскімлило, глухо, (по)вовчи. *(Б. Олійник.)* 4. Але вже коли я за що візьмусь, то буде (по)моєму. *(Ю. Збанацький.)* 5. Нежда(н, нн)о-негада(н, нно)о він став популярною людиною на селі. *(М. Чабанівський.)* 6. У нас усе (по)просту, (по)домашньому. *(І. Франко.)* 7. Кожен вишукував товариша (по)своєму пір'ю: пани віталися тільки до панів, купці — до купців. *(Панас Мирний.)* 8. Трясе цап бороду, бо так звик (за)молоду. *(Народна творчість.)* 9. І (по) заячому сліду інколи знаходять ведмедя. *(Народна творчість.)*

§ 80. Правопис прислівників, утворених поєднанням прийменника з іменником

1. Прислівники, утворені злиттям прийменника з іменником, який уже не вживається, завжди пишуться разом: *влітку* (немає слова «літко»), *дощенту* (немає слова «щент»), *восени* (немає форми «осени»), *навпростець, навколішках, невтямки, спересердя, упереміш, ущерть.*

1. Перебіг подвір'ям вітер, зашуміли **попідвіконню** вишняки. *(М. Стельмах.)* 2. На дереві **спросоння** тьохнула пташка, обриваючись з гілки. *(М. Стельмах.)* 3. **Знадвору** влітає в хату приглушений гомін. *(М. Коцюбинський.)* 4. Дівча бігло босими ноженятами **навпростець** по ріллі. *(Петро Панч.)* 5. Не хочеться нам товариша кидати **напризволяще.** *(О. Гончар.)* 6. Невже пішло все **нанівець:** бесіди, розмови, читання, робота в гуртку... *(О. Донченко.)* 7. Медсестри у білих халатах ходять **навшпиньки** палатами. *(В. Лучук.)*

2. Прислівники, утворені злиттям прийменника з іменником, який і тепер вживається, теж пишуться разом: *надворі, нагору, вдень.* Але їх треба відрізняти від однозвучних сполучень прийменника з іменником, які пишуться окремо: *на дворі, на гору, в день.*

Іменник завжди називає якийсь конкретний предмет (якийсь двір, подвір'я, якусь гору, якийсь день), а прислівник лише абстрактно вказує на місце (*надворі* — тобто не в приміщенні), напрямок (*нагору* — означає, що дія скерована вверх), час (*удень* — йдеться про пору, коли надворі видно) тощо. Такі ж абстрактні поняття виражають і прислівники *звечора, надвечір, пополудні, спідлоба, зроду, зсередини, запанібрата, вголос, вплач, наяву* і т. д.

Іноді відрізнити прислівник від сполучення прийменника з іменником допомагає наголос: *навіки — на вікú, надвóрі — на дворі́, нáбік — на бік, нáсміх — на сміх.*

1. У гурті робити, що **з гори** [з в і д к и? з ч о г о?] бігти. *(Народна творчість.)* А **згори** [з в і д к и?] лине жайворонкова пісня. *(Панас Мирний.)* 2. І **на гору** [к у д и? н а щ о?] високую виходжу, дивлюся, і згадую Україну, і згадать боюся. *(Т. Шевченко.)* Тарас зайшов у ворота й подався до себе **нагору** [к у д и?]. *(О. Ільченко.)* 3. І посадила я тополю **в день** [к о л и? в я к и й д е н ь?] народження Кобзаря. *(Ю. Яновський.)* Книжко-розрадо, **вдень** [к о л и?] і вночі ти до життя добираєш ключі. *(О. Підсуха.)* 4. Уже й не осінь **на дворі**, ще й не зима **надворі.** *(М. Сом.)*

3. Частина прислівників (прислівникові сполучення), утворених поєднанням прийменника з іменником, пишеться окремо. Це

зумовлено тим, що вони ще не зовсім втратили своє іменникове значення.

Сюди належать такі прислівникові сполучення: *без відома, без ладу, без пуття, без смаку, без угаву, без упину, в гості, в далечі, в міру, в ногу, в обмін, в обріз, в разі, в результаті, до відома, до вподоби, до загину, до ладу, до останку* (але *наостанку*), *до побачення, до пуття, до речі, до решти* (але *врешті*), *до смаку,* (але *всмак*), *за дня, з дому* (але *додому*), *на бігу, на весну* (але *навесні*), *на вибір, на виплат, на відчай, на віку, на гамуз, на диво, на добраніч, на жаль, на зло, на льоту, на мить, на око, на світанку, на скаку, на славу, на ходу, на щастя, над силу* (але *насилу*), *по змозі, по правді, по суті, по черзі, у височінь, у вічі, у поміч, уві сні,* а також прислівник, утворений від займенника: *на ніщо* (але *нінащо*).

Два прислівники пишуться через дефіс: *по-латині* і *на-гора.*

---

1. Він правді дивився **у вічі**, нещадно він кривду разив. *(М. Рильський.)* 2. Сонце ходить до нас не **в гості** — сонце з нами живе! *(В. Симоненко.)* 3. Найбільше мені **до вподоби** руки творців. *(Ю. Яновський.)* 4. Шторм лютував **без угаву.** *(Ю. Яновський.)* 5. Ні, не прощай, моя Маріє, а **до побачення,** мій друг. *(В. Сосюра.)*

208. Як зміниться зміст речення, якщо *вгору* написати окремо *(в гору)*, а *по волі*, навпаки,— разом *(поволі)*?

1. Лізуть **вгору** довгі, подерті шматки туману. *(М. Коцюбинський.)* 2. Щука-риба в воді **по волі** гуляє. *(Народна творчість.)*

209*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

I. 1. Краю мій! Люблю я тебе (в) день і (в) ночі, (в) ранці і (в) вечері і не знаю краю своєї любові! *(Панас Мирний.)* 2. Любіть Україну (у) сні й (на) яву, вишневу свою Україну, красу її, вічно живу і нову, і мову її солов'їну. *(В. Сосюра.)* 3. Не народилася і не народиться та сила, щоб наш народ (на)вколішки поставила. *(М. Стельмах.)* 4. Загін (по) волі просувався розпеченим степом. *(Ю. Яновський.)* 5. Час, моя пісне, (по) волі буяти, послухать, як вітер заграв понад морем. *(Леся Українка.)* 6. Герой користі не шукає (з)роду. *(Леся Українка.)* 7. Під ним коник вороненький (на)силу ступає. *(Т. Шевченко.)* 8. На виріст, і (на)силу, й на личко у батька вдавсь. *(Марко Вовчок.)*

II. 1. (В) горі — перлисті переливи хмар, яких нема на небесах чужини. *(М. Рильський.)* 2. Цілий день вітер гуде (на) дворі; (над)вечір скресає річка. *(М. Коцюбинський.)* 3. (В) день пригріло сонце, почалася відлига. *(О. Донченко.)* 4. (У)день пекучий, наковтавшись пилу, ми спраглими устами припадали до краю дерев'яного відра. *(М. Рильський.)* 5. (По)полудні прийшли на місце. *(І. Муратов.)* 6. (На)вшпиньках підійшов вечір. *(П. Тичина.)* 7. Потім чайка звилася (в) гору, (на) мить застигла над

рікою. *(О. Донченко.)* 8. (На) горі тій, на шпилечку, сяє замок з діамантів. *(Леся Українка.)*

III. 1. Порвано (на)віки ланцюги сторіч. *(М. Рильський.)* 2. Хай живе братерська єдність від сьогодні й (на) віки. *(П. Тичина.)* 3. (В) день до праці є охота, аж горить в руках робота. *(І. Франко.)* 4. Велике дерево (по)волі росте. *(Народна творчість.)* 5. Пісня (по)волі давно не літала, приборкана тугою, жалем прибита. *(Леся Українка.)* 6. І залюбки, не з наказу вірші (на)пам'ять вчать. *(М. Шеремет.)* 7. Тоді йому раптом прийшов (на) пам'ять один дитячий день. *(М. Стельмах.)* 8. (На) гору — все (в)гору та (в)гору — в'юниться дорога. *(Ю. Смолич.)*

§ 81. Правопис прислівників, утворених від числівників та прислівників

1. Прислівники, утворені злиттям прийменника з числівником, пишуться разом: ***вперше, вп'яте, водно, вдвоє, вчетверо, заодно, натроє, навосьмеро, утрьох, усімох, поодинці, подвічі, потричі, утричі.***

Як винятки пишуться:

а) через дефіс: ***по-перше, по-друге, по-третє*** і т. д.;

б) окремо: ***по одному, по двоє, по троє*** і т. д.

Ці прислівники треба відрізняти від однозвучних сполучень прийменника з числівником, які пишуться окремо: ***в перше*** (в я к е?) ***вікно, у трьох*** (у с к і л ь к о х?) ***класах, на семеро*** (н а с к і л ь к и?) ***частин.*** Прийменник у цих словосполученнях пов'язується не з числівником, а з іменником: ***в вікно, у класах, на ... частин.***

1. Земля **ушосте** зелень трав змінила. *(А. Малишко.)* 2. Ріка під містком розділялася **надвоє.** *(Я. Баш.)* 3. Незадовго до світання **поодинці** і **по двоє** [*виняток*] почали розходитись. *(М. Стельмах.)* 4. Розходились **по одному** [*виняток*], дотримуючись правил конспірації. *(О. Гончар.)* 5. Вони **вдвох** хутенько піднялися **на гору.** *(О. Десняк.)* 6. Помістилися ми **в двох** [у с к і л ь к о х?] хатах дуже добре і просторо. *(Леся Українка.)* 7. Але, **по-перше** [*виняток*], було занадто рано... **По-друге** [*виняток*], я повинен був надягти костюм. *(П. Загребельний.)*

2. Прислівники, утворені злиттям прийменника з прислівником, пишуться разом: ***відколи, відтепер, відтоді, забагато, назавжди, назавтра*** (те саме, що й «завтра»), ***післязавтра, позавчора.***

Але окремо пишуться: ***на коли, на потім, на завтра*** (в значенні «на завтрашній день»), ***до завтра, на відмінно.***

1. Побратаються **віднині** у новій моїй оселі труд натхненний на рівнині і пісні нові, веселі. *(М. Нагнибіда.)* 2. **Відколи** на світі пісні гомоніли, такої не чуто ніколи. *(Леся Українка.)*

3. Сліпі лірники сиділи; по шелягу брали і ту саму грали, що й позаторік. *(Т. Шевченко.)*

210*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Ще пам'ята (до)нині сивий Львів рядки друкованих (у) перше літер. *(Д. Павличко.)* 2. Робітники (по)двоє, (по) одинці попрямували до Олексіївської балки. *(Петро Панч.)* 3. Всі (в)чотирьох вийшли з хати. *(А. Головко.)* 4. Будинок готелю був, (по) перше, високий і міцної старовинної кладки, а (по)друге, наріжний. *(О. Гончар.)* 5. Завіса раптом роздерлась (на)двоє. *(А. Головко.)* 6. (Від)коли це ти таким розумним став? *(Григорій Тютюнник.)* 7. А ти свій войовничий запал прибережи (на)потім. *(П. Автомонов.)* 8. Потерплю (до) завтра. *(М. Коцюбинський.)*

211. Випишіть словосполучення в колонку в тому порядку, як пишуться частини, взяті в дужки: 1) разом; 2) через дефіс; 3) окремо.

Відмовився (на) відруб, заходьте (по) одному, сиділи (до) пізна, (по) справжньому влип, (по) нашому сказано, мчав (на) вскач, пропав (без) вісти, (по) вінця повен, (до) гори дном, (по) вовчому завив, складено (в)четверо, (в) цілому закінчили, перевернувся (на) бік, вийшов (на) зустріч, відклав (на) завтра, заговорив (по) французьки, видніється ген(ген), узяв (за)багато, купив (на) виплат, кинув (на) відліг, (по) іншому думав син, з ним (за) одно, написано (по) латині, це мені (до) вподоби.

Ключ. Підкресліть останню букву в останньому слові кожного словосполучення. З цих букв прочитаєте закінчення вислову голландського філософа XVII ст. Б. Спінози: *«Знаючи свої вади, ми...»*.

§ 82. Правопис складних і складених прислівників

1. Прислівники, утворені від підрядних словосполучень, пишуться разом (пор. § 43, п. 1): *в різні боки* — ***врізнобіч***, *обома руками* — ***обіруч***, *на швидку руку* — ***нашвидкуруч***, *на самий перед* — ***насамперед***, *має бути* — ***мабуть***, *не сам хотів* — ***несамохіть***, *мимо ходити* — ***мимохідь***, *в один час* — ***водночас; натщесерце, споконвіку, чимскоріш, чимдуж, чимдалі, чимраз, якраз.***

Але в прислівникових сполученнях *у сто крат* (хоч *стократ*), *тим часом* (хоч сполучник *тимчасом як*), *все одно, все рівно* всі частини пишуться окремо.

1. Епоха **повсякчас** жде подвигу від тебе. *(О. Підсуха.)* 2. **Чимдалі** дорога стає все гірша й гірша. *(Ю. Збанацький.)* 3. Сонце стояло **якраз** над головою; не гріло — палило. *(Панас Мирний.)* 4. **Тим часом** короткий осінній день гас. *(М. Коцюбинський.)* 5. Та й що варт селянин без землі? **Усе одно**, що пташка без повітря, риба без води. *(М. Коцюбинський.)*

2. Складні прислівники, утворені повторенням тих самих, синонімічних або антонімічних незмінних слів, пишуться через дефіс (пор. § 43, п. 4): *ген-ген, ледве-ледве, вранці-рано, давним-давно, повік-віків, зроду-віку, врешті-решт, тишком-нишком, геть-чисто, більш-менш, видимо-невидимо.*

Через два дефіси пишуться прислівники *пліч-о-пліч, віч-на-віч, всього-на-всього, будь-що-будь, хоч-не-хоч, як-не-як, де-не-де, колц-не-коли.*

Перша частина пишеться окремо, а дві наступні — через дефіс у прислівниках *не сьогодні-завтра, без кінця-краю, з діда-прадіда, з давніх-давен* (але *з усіх усюд*).

1. До могил героїв **повік-віків** не заросте тропа. *(М. Рильський.)* 2. Всі дні моєї подорожі я був **віч-на-віч** із народом. *(П. Тичина.)* 3. **З усіх усюд** мені Вітчизну видно. *(М. Сингаївський.)* 4. У тиху погоду в лісі ані шелесне: **тихо-тихо**, тільки **коли-не-коли** флейтою іволга заграє. *(Остап Вишня.)* 5. **Рано-вранці** крізь віконце зазирнуло в хату сонце. *(В. Лучук.)* 6. **Не сьогодні-завтра** до неї прийдуть старости. *(І. Нечуй-Левицький.)*

3. Прислівникові сполучення, утворені повторенням того самого змінюваного слова в різних відмінках, пишуться окремо: *кінець кінцем* (називний + орудний відмінки), *один одинцем, одним одно, раз у раз* (називний + знахідний відмінки), *день у день, рік у рік, раз у раз, сам на сам, час від часу, один в один, з дня на день, з ранку до вечора, з роду в рід, з кінця в кінець.*

1. Я повний приязні до сонця і йду просто на нього, **лице в лице** [*називний + знахідний відмінки*]. *(М. Коцюбинський.)* 2. Блискавка миготіла **раз у раз** [*називний + знахідний відмінки*]. *(І. Нечуй-Левицький.)* 3. **Одним єдине** [*орудний + називний відмінки*] при долині, в степу, край дороги, стоїть дерево високе. *(Т. Шевченко.)* 4. Корови **одна по одній** [*називний + місцевий відмінки*], обчухруючи рогами листя з вільшинок, виходять на галявину. *(Григір Тютюнник.)* 5. Вовка він раз **сам на сам** [*називний + знахідний відмінки*] відігнав від овець. *(Панас Мирний.)*

Та це ж просто...

Допитливий. Як багато правил на правопис прислівників!

Кмітливий. Але в більшості з них сказано: «пишуться разом». Отже, основне — запам'ятати, коли прислівники пишуться через дефіс та окремо.

212*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Так піду я в поля неозорі із піснями один (на) один. *(А. Малишко.)* 2. Люди з (давніх) давен називають жнива трудовою в (р)шиною літа. *(Д. Луценко.)* 3. Себе ми зрозуміли в (решті) решт,

коли відчули силу і відвагу. *(Л. Горлач.)* 4. Я на голос батьків з (діда) прадіда йду, розділяючи з ними і славу й біду. *(М. Сингаївський.)* 5. На чистому теплому небі тільки де (не) де біліли кущиками хмари. *(М. Коцюбинський.)* 6. Усім хотілося (чим) швидше вибратися із смердючих мочарів, і тому пішли (право)руч, бо здавалося, що там сухо. *(Григорій Тютюнник.)* 7. Сичі в гаю перекликались, та ясен раз (у) раз скрипів. *(Т. Шевченко.)* 8. (Вранці) рано, в пилипівку, (як) раз у неділю, побігла я за водою. *(Т. Шевченко.)*

213. Випишіть слова і сполучення слів у колонку. В тому порядку, як пишуться прислівники: 1) разом; 2) через один дефіс; 3) через два дефіси; 4) двома словами; 5) трьома й більше словами.

Підійшов (у) притул, раз (по) раз гукав, (по) перше, узяв (до) відома, (попід)тинню, на(сам)перед, ішли один (по) одному, накинув (на) опашки, кінець (кінцем), будь(що) будь, по(вік) віків, росте (в) глиб, виходили (по) одинці, стояв одним (один), день (у) день сох, рушив (у) чвал, встав (рано) вранці, всього (на) всього, бачив (уві) сні, (по) дружньому повір, (з) ранку (до) вечора, (по) новому йде праця, хоч (не) хоч, вивчив (на) пам'ять, в (решті) решт, зроби (чим) скоріш, (на) око помнож, поговорю сам (на) сам.

Ключ. Підкресліть останню букву в останньому слові кожного запису. З цих букв прочитаєте вислів давньоримського філософа Сенеки.

§ 83. Правопис *і* та *и* в кінці прислівників

1. У кінці прислівників після *г, к, х* завжди пишеться ***-и:*** ***навкруги, верхи, трохи, тільки, наскільки, навіки, заввишки, залюбки, мовчки, пішки, навпомацки, навпаки, дибки, звідки*** (але ***звідкіль, звідкіля***), ***тутечки; по-товариськи, по-молодецьки, почеськи.***

1. Дніпро розкішно ллється більше верстви **завширшки** попід самими горами. *(І. Нечуй-Левицький.)* 2. Була тільки п'ята година, а **навкруги** вже зовсім сутеніло. *(О. Гончар.)* 3. Листоноша **мовчки, навшпиньки** підійшов до Терентія. *(О. Довженко.)* 4. Лікар **по-батьківськи** погладив дівчину по голові. *(М. Трублаїні.)*

2. Після *ч, ж* у кінці прислівників може писатися *и* або *і:*

а) *и* пишеться в прислівниках типу *по-вовчи* та у віддієприслівникових прислівниках із суфіксами ***-ачи (-ячи):*** *по-дівочи* (частіше *по-дівочому*), *по-заячи* (частіше *по-заячому*), *по-ведмежи* (частіше *по-ведмежому*); *нехотячи* (частіше *нехотя*), *лежачи, стоячи;*

б) *і* пишеться в усіх інших випадках, зокрема в прислівниках *двічі, тричі, вночі, опівночі, позаочі, насторожі.*

1. Сонце пекло так, що й **уночі** степ пашів. *(Ю. Яновський.)* 2. **Тільки** все крешуть шаблюки та очі **по-вовчи** скрегочуть. *(П. Тичина.)* 3. В час війни **двічі** спалене, тепер воно [містечко] швидко відбудувалося і зросло майже **вдвічі**. *(В. Козаченко.)* 4. Не сумніваюся, що знайдуться такі, що в очі мені підлещуються, а **позаочі** будуть кидати на мене болотом. *(І. Франко.)*

Та це ж просто...

Допитливий. По-моєму, у вживанні ***і*** та ***и*** в кінці слів після *г, к, х* (які позначають задньоротові) та *ш, ч, ж, дж, щ* (які позначають шиплячі) є якась закономірність.

Кмітливий. Ти маєш рацію. У кінці слова після *г, к, х* буква ***і*** пишеться тільки в прикметниках і словах, що змінюються, як прикметники *(довгі, високі, глухі, такі, всякі)*, та ще в незмінюваних іншомовних словах *(хакі, Гельсінкі)*; в інших словах пишеться лише ***и*** *(дороги, стежки, шляхи; по-батьківськи; навкруги, тільки)*. І навпаки, у кінці слова після *ш, ч, ж, дж, щ* буква ***и*** пишеться лише в наказовому способі *(пиши, кажи, мовчи)*, у дієприслівниках і похідних від них словах *(пишучи, написавши; незважаючи на)* та в прислівниках типу *по-вовчи*; в інших словах пишеться лише ***і*** *(груші, кручі, межі, радощі; родючі, дужі, найвищі; наші; вдвічі, вночі)*.

214*. Перепишіть, вставляючи замість крапок *и* або *і*.

1. Мені потрібен мир навік.., а не на п'ять хвилин. *(О. Підсуха.)* 2. Опівноч.. айстри в саду розцвіли. *(О. Олесь.)* 3. Кипариси од ночі і до ранку все шумлять і шумлять навкруг.. . *(В. Сосюра.)* 4. Я входжу в ліс — трава стає навшпиньк.., кошлатий морок лапу подає. *(Л. Костенко.)* 5. Кожен колос зове його, наче батька, по імені, по-синівськ.. довірливо припада до плеча. *(Б. Олійник.)* 6. Було ще не пізно — тільк.. починало смеркати. *(Панас Мирний.)* 7. Карпо, як гуска, плавав і по-баб'яч.., і голічерева, і наввимашк... *(Панас Мирний.)* 8. Кінь осатаніло став дибк... *(Н. Рибак.)*

215*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Не крутяться (на) зад історії колеса. *(М. Бажан.)* 2. З (давніх) давен землю рясно поливали війни людською кров'ю. *(І. Волошин.)* 3. Я (в)перше в житті побачив знані тільк(и, і) з книжок, пісень і переказів наші рідні Карпати. *(Т. Масенко.)* 4. Замки завжди (на) горі стоять, бо так величніше і неприступніш. *(Леся Українка.)* 5. Сірі, глибоко запалі очі майора раз (у) раз звертались на Черниша. *(О. Гончар.)* 6. Мати говорить майже (по)шепк(и, і), але мені все чути. *(Ю. Збанацький.)* 7. Микола впізнає Нимидору (по) високому зросту. *(І. Нечуй-Левицький.)* 8. Навіть жайворонок співає зовсім (по) нашому, (по) донбасівському. *(Ю. Яновський.)*

216. (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на правопис прислівників, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Світ по-новому [*79.3*] відкривати, поете, обов'язок твій. *(М. Рильський.)* 2. Буває мить якогось потрясіння: побачиш світ,

як вперше [*81.1*] у житті. (*Л. Костенко.*) 3. І минатиме час, нанизавши сотні вражень, імен і країн,— **на** сьогодні, **на** завтра [*81.2*], **назавжди** [*81.2*] ти залишишся в серці моїм. (*Л. Костенко.*) 4. **На** жаль [*80.3*], чудес на світі не буває. (*П. Воронько.*) 5. Мене **по** волі [*80.2*] і неволі носило всюди. (*Т. Шевченко.*) 6. **На** гору [*80.2*] доступитися нелегко, зате з гори [*80.2*] зручніше [*79.1*] боронитись. (*Леся Українка.*) 7. Марширували **по** двоє [*81.1*], **по** четверо, **по** вісім чоловік у шерензі. (*З. Тулуб.*) 8. Бігти **навпростець** [*80.1*] **чимдалі** [*82.1*] було **важче** [*79.1*] (*Ю. Смолич.*) 9. Біла чайка торкає крилом, розрізає **надвоє** [*81.1*] блакить. (*П. Усенко.*) 10. Степ уже цвіте **де-не-де** [*82.2*]. (*О. Гончар.*) 11. З липи **раз у раз** [*82.3*] падали жовті листки і нишкли при землі, відходячи **назавжди** [*81.2*] з життя — як секунди часу. (*Р. Іваничук.*) 12. **Надворі** [*80.2*] стало зовсім поночі [*80.2; 83.2*]. (*І. Нечуй-Левицький.*) 13. **Навкруги** [*80.1; 83.1*] чорніло зоране поле, а згори [*80.2*], від повного місяця, лилось блакитне холодне сяйво. (*М. Коцюбинський.*) 14. Будем блукати з тобою **допізна** [*79.2*] там, за рікою, в гаю. (*В. Сосюра.*) 15. Тихо, **поволі** [*80.2*], **нога за ногою** [*82.3*], пливе валка битим шляхом у безлюдній пустелі. (*М. Коцюбинський.*) 16. Обабіч шляху то тут, то там мріють у степу хутори, як зелені острови **по** синьому [*79.3*] морю. (*Григорій Тютюнник.*) 17. Анатолій **звільна** [*79.2*] повів головою, **справа наліво** [*79.2*]. (*В. Кучер.*) 18. Він би **втричі** [*81.1; 83.2*] **дорожче** [*79.1*] заплатив за цю землю. (*М. Стельмах.*) 19. Він дивився **спідлоба** [*80.2*], якось **по-вовчому** [*79.3*]. (*І. Нечуй-Левицький.*)

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ ТА ВИГУК

§ 84. Правопис прийменників

1. Складні прийменники звичайно пишуться разом: *понад, (по + над), попід, поза, поміж, попри, посеред, поперед, побіля, задля, заради, довкола, назустріч, наприкінці, услід, внаслідок.*

1. Грудьми ставай **назустріч** злій погрозі. (*М. Рильський.*) 2. Шле день **услід** хмаркам патлатим проміння сонця з верховин. (*В. Сосюра.*) 3. Хилить вітер жита **понад** шляхом. (*В. Сосюра.*) 4. Той ніколи не доскочить слави, хто **задля** неї на землі живе. (*В. Симоненко.*)

2. Але складні прийменники з першою частиною *з(із)* пишуться через дефіс: *з-за, із-за, з-поза, з-над, з-понад, з-під, з-попід, з-поміж, з-проміж, з-серед, з-посеред.*

1. **Із-за** лісу, **з-за** туману, місяць випливає. (*Т. Шевченко.*) 2. **З-під** коріння липи било джерело погожої води. (*І. Франко.*) 3. **З-над** хмар часом прилине прощання з літом журавлине. (*П. Тичина.*) 4. Блиснуло сонце **з-поза** гір в зеленому саду. (*А. Кримський.*)

3. Кілька нових прийменників, утворених від повнозначних слів, пишуться двома і більше словами: *згідно з, залежно від, незважаючи на, під час, в результаті* (але *внаслідок*), *в силу, у напрямку до, на шляху до, у зв'язку з.*

1. **Незважаючи на** маленький вітерець, парило і робилося душно. *(Григорій Тютюнник.)* 2. До вечора вони не розмовляли між собою, хоч і бачилися в польовому таборі **під час** обідньої перерви. *(Григорій Тютюнник.)* 3. Ми йдемо серединою бульвару **в напрямку до** східців у порт. *(Ю. Яновський.)*

217. Випишіть сполучення слів у три колонки залежно від того, як пишуться прийменники: 1) разом; 2) через дефіс; 3) двома і більше словами.

(За) ради миру, (на) перекір знегодам, з (по) за хат, (із) за лісу, (на) зустріч бурі, (по) серед жит, (з) за дерев, (залежно) від обставин, (з) перед носа, (по) під вікнами, (на) прикінці відпусток, з(по) під воріт, (з) над річки, (по) за село, у (напрямку) до мене, (під) час бою, (в) наслідок чвар, (з) під коліс, (по) над хмари, (за) для вас, з(по) між гілля.

Ключ. Підкресліть останню букву в останньому слові кожного сполучення. З цих букв прочитаєте закінчення вислову давньоримського оратора Цицер на: *«Треба не тільки опанувати мудрість, а й...»*

218*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Тече вода (із)за гаю та (по) під горою. Хлюпочуться качаточка (по) між осокою. *(Т. Шевченко.)* 2. Геть (по) над морем, над хвилями синіми в'ються, не спиняться чаєчки білії. *(Леся Українка.)* 3. Ллється з (по) за хмар проміння тепле і голубувате. *(М. Рильський.)* 4. Зелений вершник з сивих гір помчавсь горбкам (на) перекір. *(Р. Братунь.)* 5. Дорога гадюкою звивалася (в) здовж потоку. *(З. Тулуб.)* 6. (По) за хатами тяглися виноградники. *(І. Нечуй-Левицький.)* 7. (З) під лісового корча б'є джерельце русявої, чистої тиші. *(Є. Гуцало.)* 8. (Під)час канікул я часто буваю в лісі.

§ 85. Розрізнення прийменників і префіксів

Прийменники з наступними словами вимовляються так само нероздільно, як і префікси: ***на гору — нагору, попід вікнами — попідвіконню, перед світанком — передсвітанковий, уві сні — увійти, по новому мосту — жити по-новому.*** Але прийменники завжди пишуться окремо, а префікси — разом або через дефіс.

Щоб розрізнити прийменники і префікси, треба пам'ятати таке.

1. Прийменники ***зі(зо), наді(надо), піді(підо), переді(передо), уві, ув*** при іменниках та займенниках не переходять у пре-

фікси і, отже, завжди пишуться окремо: ***зі мною (зо мною), піді мною, переді мною, уві сні, ув імлі.***

Виняток становлять лише прислівники ***зозла, зовсім і передовсім,*** де ***зо-*** і ***передо-*** префікси і, отже, пишуться разом.

---

1. **Зі** мною друг — і знов душа розкрита на чисте все, на світле, на живе. *(М. Рильський.)* 2. Яблуко лежить **передо** мною — світле, аж прозоре, мов янтар. *(М. Рильський.)* 3. Кричать журавлі **наді** мною. *(В. Сосюра.)* 4. Розігрався мій кінь **піді** мною. *(Народна творчість.)* 5. Таке буває тільки **уві** сні. *(П. Воронько.)*

---

2. Прийменник у реченні відноситься до іменника або особового займенника. Якщо ж він поєднується з іншою частиною мови, то стає префіксом. Порівняйте:

***з** гори — **з** високої гори — глянув **з**висока;*
***у** кімнатах — **у** двох кімнатах — зустрілись **у**двох;*
***перед** класом — **перед** усім класом — **перед**усім будь щирий;*
***по** сліду — **по** ослячому сліду — заревів **по**-ослячому.*

До іншої частини мови прийменник може відноситися лише в тому разі, якщо її вжито в значенні іменника або іменник, що мав би стояти при ній, пропущено: *з молодшими* (тобто *з молоддю*), *у старого* (тобто *у діда*), *боротися до останнього* (подиху), *говорив з усіма* (учнями), *встав о шостій* (годині).

---

1. Я не літав **в** надзоряні **країни,** а все державсь бездольної землі. *(П. Грабовський.)* 2. Що в світі любіше **над** зоряні **ночі,** що в світі ясніше **над** милого **очі.** *(М. Кропивницький.)* 3. Незвичайно здатна дитина навчилась у сільській школі читати й писати **по-українському, по-польському і по-німецькому.** *(М. Коцюбинський.)* 4. Він був менший син у батька, і все батьківське добро, **по** українському **звичаю,** припадало меншому синові. *(І. Нечуй-Левицький.)* 5. Стоїмо ми **вчотирьох** та очима лупаємо. *(І. Нечуй-Левицький.)* 6. Не для того я повертався додому, щоб сидіти **в** чотирьох **стінах.** *(П. Загребельний.)* 7. Час не стояв, було вже щось **по п'ятій** [*годині*]. *(М. Коцюбинський.)*

---

3. Щоб відрізнити прийменник від префікса в словах типу *на горі* і *нагорі,* треба спробувати вставити в них прикметник. Якщо зміст висловлювання дозволяє це зробити, то маємо справу з прийменником і пишемо окремо, якщо ні — то це префікс і пишемо разом (пор. ще § 80, п. 2): ліг ***на бік (на правий бік)*** і *відкликав товариша* ***набік; у купі*** *гною (у великій* ***купі)*** і *ми росли* ***вкупі;*** *струмок збігає* ***з гори*** *(з крутої* ***гори)*** і *зорі дивляться* ***згори; в день*** *Перемоги (в радісний* ***день)*** і *ні* ***вдень*** *ні вночі.*

---

1. Ой **на горі** [*на високій горі*] огонь горить, а в долині козак лежить. *(Народна творчість.)* 2. Зорі тихо тремтять **угорі.** *(М. Коцюбинський.)* 3. **Надворі** вже зовсім потемніло. *(І. Нечуй-Левицький.)* 4. Молодий Джеря перейшов садок і поза хатою по-

вернув **на двір** [*на панський двір*]. *(І. Нечуй-Левицький.)* 5. Увесь натовп заворушився і поповз широким шляхом із села на **гору** [*на високу гору*]. *(С. Васильченко.)* 6. Син сідає в літак, де завод на Уралі, мчить **до дому** далекого [*до далекого дому*] довгу годину. *(А. Малишко.)* 7. **В день** такий [*в такий день*] розцвітає весна на землі ... *(В. Сосюра.)*

---

4. Деякі сполучення прийменника з іменником відрізняємо від однозвучних прислівників (які пишуться одним словом) за тим, що перші мають при собі додаток у родовому відмінку (к о г о? ч о г о?), другі (прислівники) — не мають такого додатка: ***в глиб*** (ч о г о?) *землі — корінь росте* ***вглиб; з краю*** (ч о г о?) *села — моя хата* ***скраю; з боку*** (к о г о?) *товаришів — став* ***збоку; у середині*** (ч о г о?) *кімнати — спинився* ***всередині; з початку*** (ч о г о?) *місяця —* ***спочатку*** *треба подумати.*

Щоправда, іноді такі слова, як *всередині, збоку, скраю,* можуть бути й прийменниками: 1. *Усередині* (ч о г о?) *атомів діють свої, особливі закони.* 2. *Чіпка йшов збоку* (ч о г о?) *отари. (Панас Мирний.)* 3. *Це було колгоспне подвір'я. Воно стояло скраю* (ч о г о?) *мальовничого села. (Ю. Яновський.)*

---

1. А що робилось **на початку** (ч о г о?) літа — огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. *(О. Довженко.)* 2. Проблиски світла, **спочатку** такі бліді й тихі, чимдалі розросталися, потужніли. *(М. Коцюбинський.)* 3. Блискавки бігли з різних сторін до **середини** (ч о г о?) неба. *(І. Франко.)* 4. Верба товста, та **всередині** пуста. *(Народна творчість.)* 5. В двері валили селяни, проходили **в глиб** (ч о г о?) класу. *(А. Головко.)*

219*. Доповніть речення, добираючи з дужок потрібні слова або сполучення слів.

1. Ми поселились утрьох... Ми поселились у трьох... (кімнатах; в одній кімнаті). 2. На горі ... Нагорі ... (росте ліс; над нами цілу ніч гримали двері). 3. Кожен це пояснював по своєму... Кожен це пояснював по-своєму... (розумінню; і ми ніяк не могли дійти згоди). 4. Хлопці повернули в бік... Хлопці повернули вбік ... (із стежки; річки). 5. Я подався в глиб... Я подався вглиб ... (лісу; і скоро вийшов на галявину).

220. Випишіть сполучення слів у три колонки залежно від того, як пишеться частина, що в дужках: 1) разом; 2) окремо; 3) через дефіс.

(При) дніпровський край, (по) новому працює він, (у) глиб росте коріння, (у) глиб боліт, з хати (на) двір поніс, з вулиці (на) двір, (по) перше і (по) друге, (зо) зла кинув, (по) щирому руку потис, ідемо (по) новому шляху, опинився (в) середині, (зі) мною поряд, ми до всіх (по) щирому, (с) початку подумай.

Ключ. Підкресліть останню букву в останньому слові кожного сполучення. З цих букв прочитаєте відомий вислів П. Тичини.

221*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Тож третій вітер летить, співає, до всіх із ласкою та (по) рідному промовляє... *(П. Тичина.)* 2. (По) новому руслу потекло (від) тепер донецьке життя. *(О. Гончар.)* 3. Я чув (уві) сні, як (наді) мною шепотілись віковічні сосни. *(Ю. Збанацький.)* 4. Знов устає (переді) мною зелене дзеркало ріки. *(В. Сосюра.)* 5. Десь об камінь (при) бережний б'є швидка вода. *(І. Муратов.)* 6. Вода (при) березі починала каламутитись. *(М. Коцюбинський.)* 7. Розкішні крислаті кущі з буйною лозою спиналися (на) гору. *(М. Коцюбинський.)* 8. (З) гори лине жайворонкова пісня. *(Панас Мирний.)*

§ 86. Вживання прийменників

Кожна мова має свої специфічні особливості у вживанні прийменників. Навіть у таких близьких мовах, як українська та російська, прийменники використовуються по-різному (далі приклади подаються перший — російською мовою, другий — українською).

1. Російському прийменнику ***по*** в українській мові відповідають:

а) прийменник ***по:*** *гулять* ***по*** *городу — гуляти* ***по*** *місту; резьба* ***по*** *дереву — різьба* ***по*** *дереву; ударить* ***по*** *мячу — ударити* ***по*** *м'ячу; дежурный* ***по*** *школе — черговий* ***по*** *школі; товарищ* ***по*** *оружию — товариш* ***по*** *зброї;* ***по*** *возможности —* ***по*** *можливості,* ***по*** *змозі; видно* ***по*** *глазам — видно* ***по*** *очах;*

б) орудний відмінок без прийменника: *идти* ***по*** *берегу — йти берегом; украинец* ***по*** *происхождению — українець родом; огромный* ***по*** *своим масштабам — величезний своїми масштабами; старший* ***по*** *возрасту — старший віком (за віком);* ***по*** *почте — поштою;* ***по*** *временам — часами;* ***по*** *целым дням — цілими днями;*

в) прийменник ***з:*** ***по*** *обеим сторонам —* ***з*** *обох боків; пособие* ***по*** *литературе — посібник* ***з*** *літератури; экзамен* ***по*** *физике — екзамен* ***з*** *фізики; знать* ***по*** *газетам — знати* ***з*** *газет;* ***по*** *моей вине —* ***з*** *моєї вини;* ***по*** *собственной воле —* ***з*** *власної волі;* ***по*** *принуждению —* ***з*** *примусу;* ***по*** *той причине —* ***з*** *тієї причини;* ***по*** *случаю —* ***з*** *нагоди;*

г) прийменник ***за:*** *плыть* ***по*** *течению — пливти* ***за*** *течією (за водою); добрый* ***по*** *натуре — добрий* ***за*** *вдачею (доброї вдачі); медик* ***по*** *образованию — медик* ***за*** *освітою; каждому* ***по*** *его труду — кожному* ***за*** *його працею;* ***по*** *моим сведениям —* ***за*** *моїми відомостями;* ***по*** *образцу —* ***за*** *зразком;* ***по*** *последней моде —* ***за*** *останньою модою;* ***по*** *поручению —* ***за*** *дорученням;* ***по*** *свидетельству —* ***за*** *свідченням;* ***по*** *собственному желанию —* ***за*** *власним бажанням; тоска* ***по*** *родине — туга* ***за*** *батьківщиною;*

д) прийменник ***на:*** *называть* ***по*** *имени — називати* ***на*** *ім'я;* ***по*** *адресу —* ***на*** *адресу;* ***по*** *виду —* ***на*** *вигляд (з вигляду);* ***по*** *его зо-*

*ву — **на** його поклик; **по** заказу — **на** замовлення; **по** просьбе — **на** прохання; **по** требованию — **на** вимогу;*

е) прийменник ***через:** отпуск **по** болезни — відпустка **через** хворобу; **по** недоразумению — **через** непорозуміння; **по** ошибке — **через** помилку (помилково);*

є) прийменники ***у, в:** **по** направлению к лесу — **у** напрямі до лісу; **по** выходным дням — **у** вихідні дні; **по** понедельникам — **у** понеділки (понеділками, щопонеділка); **по** делу — **у** справі;*

ж) прийменник ***до:** коса **по** пояс — коса **до** пояса; **по** воскресенье включительно — **до** неділі включно; с 1961 **по** 1986 год — від 1961 **до** 1986 року; прийтись **по** вкусу — припасти **до** смаку;*

з) інші засоби: ***по** получении — **після** одержання; **по** возвращении — **після** повернення; смотря **по** погоде — залежно **від** погоди; комиссия **по** составлению резолюции — комісія **для** складання резолюції; мероприятия **по** — заходи **щодо**; **по** обыкновению — **як** звичайно.*

2. Російському прийменнику ***в*** в українській мові відповідають:

а) прийменники ***у, в:** идти **в** кино — йти **в** кіно; завернуть **в** бумагу — загорнути **в** папір; тетрадь **в** клетку — зошит **у** клітинку; **в** детстве — **у** дитинстві;*

б) прийменник ***до:** ходить **в** школу — ходити **до** школи; поступить **в** институт — вступити **до** інституту; поехать **в** город — поїхати **до** міста (**у** місто); принять **во** внимание — взяти **до** уваги;*

в) прийменник ***на:** порвать **в** клочки — порвати **на** шматки; вода превращается **в** пар — вода перетворюється **на** пару; **в** пользу — **на** користь; **в** рассрочку — **на** виплат; **во** весь рост — **на** весь зріст; три раза **в** день — тричі **на** день;*

г) інші засоби: ***в** один день — **за** один день; **в** двух шагах — **за** два кроки; щель **в** ладонь — щілина **з** долоню; **в** пять часов — **о** п'ятій годині; сказать **в** двух словах — сказати двома словами; **в** последнее время — останнім часом.*

3. Російському прийменнику ***при*** в українській мові відповідають:

а) прийменник ***при:** библиотека **при** заводе — бібліотека **при** заводі; **при** свидетелях — **при** свідках; читать **при** лампе — читати **при** лампі; **при** температуре в тридцать градусов — **при** температурі тридцять градусів; **при** скорости — **при** швидкості; **при** желании — **при** бажанні; **при** случае — **при** нагоді;*

б) прийменники ***біля, коло, поруч**: **при** входе — **біля** входу; **при** дороге — **біля** дороги; он находился **при** мне — він був **коло** мене (**зі** мною);*

в) прийменники ***за, під час:** **при** условии — **за** умови (**при** умові); **при** всякой погоде — **за** будь-якої погоди; **при** жизни — **за** життя; **при** Богдане Хмельницком — **за** Богдана Хмельницького; **при** Парижской коммуне — **під час** Паризької комуни; **при** исполнении служебных обязанностей — **під час** виконання службових обов'язків;*

г) інші засоби: *при сём прилагаются — до цього додаються; при одном воспоминании — від самої згадки; при помощи друзей — за допомогою друзів; при помощи скальпеля — за допомогою скальпеля; при часах — з годинником.*

4. Російському прийменнику ***на*** в українській мові відповідають:

а) *прийменник **на**: **на** столе — на столі; **на** некоторое время — на якийсь час; перевести **на** украинский язык — перекласти **на** українську мову; **на** моих глазах — **на** моїх очах;*

б) орудний відмінок без прийменника: ***на** днях — днями; приехать **на** пароходе — приїхати пароплавом (**на** пароплаві); обучаться **на** родном языке — вчитися рідною мовою; говорить **на** украинском языке — розмовляти українською мовою;*

в) інші засоби: ***на** следующий день — наступного дня; **на** всякий случай — **про (на)** всякий (всяк) випадок.*

5. Російському прийменнику ***из-за*** в українській мові відповідають:

а) прийменник ***з-за, із-за**: **из-за** границы — **з-за** кордону; **из-за** облаков — **із-за** хмар; **из-за** угла — **з-за (з-поза)** рогу;*

б) прийменник ***через**: **из-за** вас — **через** вас; **из-за** неосторожности — **через** необережність.*

222*. Перекладіть на українську мову.

1. **По морю** шла волна, и пена, облизывая борта, тотчас таяла. *(К. Паустовський.)* 2. Слышно, как вздыхают кони, тоскуя **по** приволью степей. *(Максим Горький.)* 3. **По вечерам** доктор оставался один. *(В. Панова.)* 4. **Из-за** шума падающего ливня ничего не было слышно. *(І. Тургенєв.)* 5. **В** Севастополь они прибыли только **в** восемь вечера. *(А. Гайдар.)* 6. Баржи **у** берега почернели от сырости. *(К. Паустовський.)* 7. **Благодаря** отцу я и сёстры знаем французский, немецкий и английский языки. *(А. Чехов.)* 8. **Несмотря на** столь позднее время, в лесу ещё можно было видеть кое-где перелётных и неперелётных птиц. *(В. Арсеньєв.)*

§ 87. Правопис сполучників

---

1. Сполучники, як би вони не були утворені, звичайно пишуться разом (одним словом):

а) *адже, аніж, ніж, отже, отож, таж, також, теж, тож;*

б) *аби, мовби, немовби, ніби, начеб, неначеб, щоб, якби;*

в) *мовбито, немовбито, нібито, начебто, неначебто, тобто, цебто;*

г) *абощо, тощо, якщо;*

д) *притому, притім, причому, причім, проте, зате, затим.*

---

1. Гетьте, думи, ви хмари осінні! **Тож** тепера весна золота! *(Леся Українка.)* 2. **Таж** ми з тобою колись були товариші. *(Леся Українка.)* 3. **Якби** ви вчились так, як треба, то й мудрість би була

своя. *(Т. Шевченко.)* 4. А він коня поганяє, **нібито** й не бачить. *(Т. Шевченко.)* 5. Темінь упала на місто раптово, **начебто** хто спустив завісу. *(Вал. Шевчук.)* 6. Дівчата спросонку спершу перегукуються з кимось, **немовби** пробуючи голоси. *(І. Ле.)* 7. Якщо втрачено все, залишається совість. *(Л. Первомайський.)*

---

2. Частина сполучників може мати при собі частки, з якими вони пишуться тільки окремо, а саме: ***адже ж, або ж, але ж,*** *бо ж,* ***все ж, хоч би, хоча б, коли б, коли б то.***

Окремо пишуться всі складові частини в таких сполучниках: *та й, то й, дарма що; так що, тому що, через те що, для того щоб, з тим щоб, в міру того як, з тих пір як.*

У кількох сполучниках перші дві частини пишуться разом, наступні — окремо, а саме: ***тимчасом*** *як,* ***незважаючи на*** *те що,* ***затим*** *що.*

---

1. Є почуття такі прозорі, що **коли б** з них відлити зорі, вони б світились, як небесні. *(П. Воронько.)* 2. Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, **незважаючи на те що** другого дня треба було рано встати. *(І. Нечуй-Левицький.)* 3. **В той час як** надворі все вигоряло, барометр уже третій день показував у конторі дощ. *(О. Гончар.)* 4. Прогуло прокляте лихо **та й** заснуло. *(Т. Шевченко.)* 5. Даю тобі цей меч, **дарма що** ти не сильна. *(Леся Українка.)*

---

3. Сполучники з підсилювальними частками *отож-бо, тож-то, тому-то, тим-то, якби-то, тільки-но* пишуться через дефіс.

---

1. Добре, дуже б добре було, **якби-то** воно так сталося, як гадається. *(Т. Шевченко.)* 2. Миру над світом сіяє маяк, **тим-то** спокійно свій невід рибак кидає в море, що піниться й грає. *(М. Рильський.)* 3. **Тільки-но** Хаєцький сів з товаришами снідати, за вікнами вдарила важка гармата. *(О. Гончар.)*

223. Випишіть сполучення слів у три колонки залежно від того, як пишеться частина, що в дужках: 1) разом; 2) окремо; 3) через дефіс.

Бо (ж) він орел, все (ж) не розумію, а (би) був хліб, цеб (то) я прошу, та (ж) це мій брат, якби (то) так було, коли (б) то діло йшло на лад, (тим) часом як усі мовчали, (як) би ж не він, немов (би) так і треба, тому (то) застерігаю, (при) тому смішний до сліз, сміх та (й) тільки, ніби (то) навмисне, хоч (би) хто один, то (ж) будь розумним, начеб (то) я осел, неначе (б) уві сні.

Ключ. В останньому слові кожного сполучення підкресліть останню букву. З цих букв прочитаєте закінчення вислову М. Горького: «Прекрасна посада — ...»

224*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Глянь, моя сестронько, та (ж) я щаслива! *(Леся Українка.)* 2. Ніч мине, як вже не раз минала,— то (ж) недарма темрява

тремтить. *(Леся Українка.)* 3. Як (би) я турбувався лиш про себе, вже б онімів давно від самоти. *(Д. Павличко.)* 4. Пам'ять могла б убити нас, коли (б) не мала рятівної властивості забувати. *(Л. Первомайський.)* 5. Одна в нас голова, хоч (би) ми як несли її високо. *(М. Рильський.)* 6. Дарма (що) рудим називають, (за) те ж серце в нього золоте. *(О. Гончар.)* 7. Вода палахкотіла жовтим вогнем, наче (б) то горіло ціле море. *(Вал. Шевчук.)* 8. Як (би) то далися орлиніі крила, за синім би морем милого знайшла. *(Т. Шевченко.)*

§ 88. Розрізнення сполучників та інших частин мови

Для правопису важливо вміти розрізняти складні сполучники *таж, теж, тож, якби, якже, якщо, щоб, проте, зате, притому, причому* (які пишуться разом) і однозвучні поєднання інших частин мови *та ж, те ж, то ж, як би, як же, як що, що б, про те, за те, при тому, при чому* (які пишуться окремо).

1. Сполучники можна замінити іншими синонімічними сполучниками: *таж — адже, теж — також, тож — тому, якби — коли б, якже — якщо, якщо — коли, щоб — аби, проте — однак, зате — але, притому — до того ж, причому — і то.*

Однозвучні ж поєднання інших частин мови замінити сполучниками не можна.

1. На те й лихо, **щоб** [*аби*] з тим лихом боротись. *(Т. Шевченко.)* 2. Угору стяг, а світоч — в руки, і, **що б** [*сполучником не можна замінити*] не сталося,— вперед! *(М. Старицький.)* 3. Загинув би, напевно, люд нещасний, **якби** [*коли б*] погасла та маленька іскра любові братньої. *(Леся Українка.)*. 4. Тільки ти не бійсь... **Таж** [*адже*] то так близько. *(І. Франко.)* 5. Скорить повинні дощову ми непокірну хмару,— **тож** [*тому*] сіймо у ріллю нову пшеницю яру. *(М. Рильський.)* 6. Народна пісня — **то ж** [*сполучником не можна замінити*] вона усій землі окраса. *(М. Рильський.)*

2. Сполучники членами речення не бувають і не відповідають на питання (на питання може відповідати все підрядне речення, а не сам сполучник).

Однозвучні ж поєднання слів є членами речення і відповідають на питання в реченні: я к а? — *та ж*; я к е? — *те ж*; щ о? — *то ж*; я к? я к и м с п о с о б о м? — *як би, як же*; щ о? — *що б*; п р о щ о? п р о я к е? — *про те*; з а щ о? з а я к е? — *за те*; п р и ч о м у? — *при тому, при чому.*

1. **Що б** [щ о?] не робив, роби тільки найкраще. *(І. Кульська.)* 2. **Щоб** [*питання не можна поставити*] прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці. *(М. Коцюбинський.)* 3. Я люблю

тебе, друже, **за те** [з а щ о?], що не можу тебе не любити. *(В. Сосюра.)* 4. Вночі все **та ж** [я к а?] декорація світу: море, вершини гір, місяць. *(О. Гончар.)* 5. **Якби** [*питання не можна поставити*] оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила золотую арфу. *(Леся Українка.)* 6. **Як би** [я к? я к и м ч и н о м?] не крутила хуртовина, блисне промінь — крига розтає. *(З. Гончарук.)* 7. Та **то ж** [щ о?] було за чорних днів, за темряви тяжкої. *(М. Рильський.)*

225*. Чому виділені слова пишуться по-різному?

Тимчасом як інші хлопці билися між собою, немов півні, або гралися та пустували хорошенько, Остап **тим часом** усе походжав, та поглядав, та замишляв. *(Марко Вовчок.)*

226*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Як (би) я була зіркою в небі, я б не знала ні туги, ні жалю. *(Леся Українка.)* 2. Вітри проспівають над хвилями нив про (те), як в негоду він край боронив. *(П. Усенко.)* 3. Де б він не був, що (б) з ним не трапилося, звикнув ніколи не схиляти голову. *(Петро Панч.)* 4. Наша сила — то (ж) лавина... *(П. Тичина.)* 5. Блискавки тримав поет в руці — то (ж) блискавки він кидав і з трибуни. *(П. Тичина.)* 6. Хотіла б я піснею стати у сюю хвилину ясну, що (б) вільно по світі літати, що (б) вітер розносив луну. *(Леся Українка.)* 7. Все одно, що (б) не сталось, ми не розлучимось. *(Леся Українка.)* 8. У мене одна думка: як (би) нам нашу красну мову так високо підняти, як підняв її Шевченко у пісні. *(Панас Мирний.)*

§ 89. Правопис часток

Частки пишуться окремо, разом і через дефіс.

1. Частки ***би (б), же (ж), то*** (вказівна), ***ось, он*** звичайно пишуться окремо від інших слів: *сказав **би**, зроби **ж**, адже **ж**, як **же** бути, що **то** за, **ось** як, **ось** коли, **он** куди, **он** який*

Разом вони пишуться лише в складі сполучників та інших часток: ***авжеж**, **атож**, **аякже**, **таж**, **мовби**, **немовби**, **немовбито**, **неначебто**.*

Частки ***ось*** і ***он*** пишуться разом лише в словах ***осьде*** і ***онде***. Але залежно від вимови їх можна писати й окремо: ***ось де, он де***.

1. Як **же** не любити всемогутній труд! *(В. Сосюра.)* 2. Все так **же** над озером мріє калина, де юність моя протекла. *(В. Сосюра.)* 3. Пішов **би** я в Україну, пішов **би** додому, там **би** мене привітали, зраділи **б** старому. *(Т. Шевченко.)* 4. Чи **то** так сонечко сіяло, чи так мені чого було. *(Т. Шевченко.)* 5. А серце б'ється, свіжий вітер дише, **немовби** хоче остудить чоло. *(М. Рильський.)* 6. **Тож** як мудрості доходиш,— хочеться і жить, і жить! *(П. Тичина.)*

2. Разом пишуться частки ***аби-, де-, -сь, ані-, ні-, чим-, чи-, як-, що-***: ***абихто, дехто, хтось, ніхто, аніхто, аніскільки, чимало, чимдалі, чимшвидше, якраз, якнайшвидше, щодня, щороку.***

Але частку ***що***, коли вона стоїть після слова, до якого відноситься, пишемо окремо: ***тільки що, поки що, ледве що, дарма що.***

---

1. Батьківське надбання не **абищо**! *(Леся Українка.)* 2. Море **дедалі** втрачало спокій. *(М. Коцюбинський.)* 3. На клумбах горіли маки, а ранні левкої **тільки що** розпускались. *(М. Коцюбинський.)* 4. **Щохвилі, щомиті**, як птиця в блакиті, співай, моє серце, співай! *(В. Сосюра.)* 5. Ляля **анітрішечки** не змінилася за цей рік. *(І. Вільде.)* 6. Сьогодні йому, як **ніколи**, хотілося **чимскоріш** виїхати за місто. *(Л. Дмитерко.)*

---

3. Через дефіс пишуться частки ***казна-, хтозна-, будь-, -небудь, -бо, -но, -то*** (підсилювальна), ***-от, -таки: казна-який, хтозна-де, будь-де, де-небудь, скажи-бо, слухай-но, якби-то, отакий-то, як-от, вивчив-таки.***

Але частку ***таки***, коли вона стоїть перед словом, яке підсилює, пишемо окремо: ***таки вивчив, таки домігся свого.***

Через дефіс пишеться іншомовна частка ***екс-*** у значенні «колишній»: ***екс-чемпіон, екс-президент, екс-директор.***

---

1. Не **так-то** робиться все хутко, як швидко оком ізмигнеш. *(І. Котляревський.)* 2. Сонце **тільки-но** сіло десь за лісовими хащами. *(М. Коцюбинський.)* 3. Вже **хтозна-скільки** часу минуло з тої пори. *(В. Кучер.)* 4. Гукати в минуле — даремна турбота, гукай у майбутнє — **хто-небудь** почує. *(О. Підсуха.)* 5. Вона не терпіла **будь-якого** бруду. *(О. Гончар.)* 6. Я зрозумів в **труді-таки**, що крила мрії — дві руки. *(М. Нагнибіда.)* 7. Чарівне море, та наймиліша серцю **таки земля**. *(Р. Іваничук.)*

---

4. Але частки, названі в пп. 2 і 3, пишуться окремо, якщо між ними й словами, яких вони стосуються, стоїть інше слово: ***аби-хто — аби до кого; ніщо — ні про що; щогодини — що дві години; щодень — що не день, що другий день; щодо — що ж до; казна-хто — казна з ким; будь-який — будь на якому; хтозна-хто — хтозна й хто; іди-бо — іди ж бо; якби-то — якби ж то; все-таки — все ж таки.***

---

1. Любіть працю на Землі, бо без цього не буде щастя нам і дітям нашим **ні на якій** планеті. *(О. Довженко.)* 2. Цей дріт приносить телеграми **хтозна з якої** далини. *(М. Рильський.)* 3. Тішся, дитино, поки ще маленька, **ти ж бо** живеш навесні. *(Леся Українка.)* 4. Земле чужая, **яка ж бо** ти рідна для мене! *(Леся Українка.)* 5. **Що кілька метрів** зупинялися передихнути. *(О. Гончар.)* 6. **Що не день**, то все тривожніш ставало на слободі. *(А. Головко.)*

Допитливий. Я зовсім заплутався з часткою *то*...

Кмітливий. Воно й не дивно, бо є аж три частини *то*: вказівна — пишеться окремо *(що то за краса)*, підсилювальна — пишеться через дефіс *(отака-то його да)* і словотворча — пишеться разом *(тобто, немовбито, начебто)*.

---

227. Випишіть слова й словосполучення в три колонки залежно від того, як пишеться частина, що в дужках: 1) окремо; 2) разом; 3) через дефіс.

Написав (би), немов (би), як (небудь), економимо (чи) мало, спотикається (що) разу, казна (що), надумав (таки), електроніка (ж), майнув тільки (що), та (ж) так, (екс) чемпіон, роздивився (таки), а все (ж) таки, експериментують з чимо (сь), отакий (то), робить (аби) як, ні (до) кого, іди (ж) бо, пішов (аби) куди, (будь) куди, чого (б) небудь, (ні) скільки, стань (бо), (он) куди, іди (що) найшвидше, (ген) далеко, тільки (но), ось (так), шурхотить начеб (то), ото (ж), все (таки), отак (от), гойдають (ся), от (же).

Ключ. Підкресліть перші букви. З них прочитаєте вислів Ч. Дарвіна.

228*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

I. 1. Прикрашаймо (ж) землю свою, юні друзі, (що) дня, (що) години. *(М. Рильський.)* 2. Як знав (би) я ціну перепочинку, коли (б) утоми справжньої не знав? *(П. Дорошко.)* 3. Він (таки) попогрів тут чуба, чистячи колодязь. *(О. Гончар.)* 4. Добре складалось поки (що): і робота була йому до смаку, і люди милі. *(О. Гончар.)* 5. Усяк до чого(небудь) вдався. Той робить те, другий — друге. *(Л. Глібов.)* 6. Часом і досі здається мені, що (й) зараз поклепай хто (небудь) косу під моїм вікном, я зразу помолодшав (би), подобрішав і кинувсь до роботи. *(О. Довженко.)* 7. (Ні) чого так я не люблю, як запах снопів тільки (но) скошеного і зв'язаного хліба. *(І. Цюпа.)* 8. — Не грайся хлібом, то (ж) бо гріх! — іще до немовляти, щасливий стримуючи сміх, бувало каже мати. *(М. Рильський.)*

II. 1. Зростай (же), добрий, пречудовий світе! *(П. Тичина.)* 2. (Ні) що так не красить людину, як натхнення. *(О. Гончар.)* 3. Мистецтво вічне, вічне (бо) життя! *(Д. Павличко.)* 4. Хоч (би) артисту[1] руки відрубали, він все (таки) творить не перестане. *(Леся Українка.)* 5. Можна прострелити мозок, що думку народить, думки (ж) не вбить! *(В. Симоненко.)* 6. Мене пече (що) днини жагуча спрага щастя для людини. *(І. Драч.)* 7. Маю серце широкеє — ні (з) ким поділити! *(Т. Шевченко.)* 8. І сонце — (хтозна) відкіля взялось! — гарячий одсвіт кидає на стіни. *(М. Рильський.)*

III. 1. Добрі жнива колись(то) будуть. *(Т. Шевченко.)* 2. Без ворогів можна в світі як (небудь) прожити. *(Т. Шевченко.)* 3. Не

---

[1] Тут: митцеві.

втирайте (ж) мої сльози, нехай собі ллються, чуже поле поливають (що) дня і (що) ночі. *(Т. Шевченко.)* 4. Одежа на ньому (аби) яка, сорочка розхристана, чоботи порвані. *(Г. Квітка-Основ'яненко.)* 5. Нам (ні) чого втрачать, хіба (що) кайдани! *(А. Головко.)* 6. Сьогодні бійці з більшим нетерпінням, ніж (будь) коли, чекали бою. *(О. Гончар.)* 7. Хіба (ж) то не для нас — усе, що ми створили, що оросив наш піт і освятила кров? *(М. Рильський.)* 8. Який швидкий! На волю! Ти (но) краще не дуже(то) на проміння вилазь. *(Леся Українка.)*

§ 90. Правопис *не* з іменними частинами мови та прислівником

Слід розрізняти заперечну частку ***не***, яка завжди пишеться окремо, і префікс ***не-***, який завжди пишеться разом.

Заперечна частка ***не*** заперечує щось, відкидає, перекреслює *(**не** робота, **не** прийшов, **не** забуду, **не** ти)*, а префікс ***не-*** творить нові слова, часто з протилежним змістом *(**не**робство, **не**забутній, **не**забаром)*.

1. Тільки разом ***не*** пишеться тоді, коли слово без ***не*** не вживається: *невдаха, нездара, негода, неук; невблаґанний, невпинний, нещадний; невдовзі, невтямки, неподалік, нещодавно, нехотя.*

---

1. **Нескоримим** [*їм*] навік хай квітує земля! *(П. Усенко.)* 2. Прекрасні і **невмирущі** пісні склав наш народ на вічну пам'ять і **немеркнучу** славу про свою багатовікову боротьбу. *(Ю. Смолич.)* 3. Іскра тліла в попелі важкім і ятрилась, мов **незагойна** рана. *(Леся Українка.)* 4. Вітер **несамовито** стугонів віконницями, гудів у комині. *(О. Донченко.)*

---

2. Завжди окремо ***не*** пишеться з числівниками, займенниками і прийменниками: *не два, не десять, не перший, не четвертий, не ми, не наш, не будь-який* (але виняток: *неабиякий* і *не абиякий*), *не до речі, не з руки.*

---

1. Старезний самотній прадуб, що шумів віттям **не один** вік, похилився над Дніпром вже майже без гілля. *(О. Довженко.)* 2. **Не ти**, брате, перший, **не ти** й останній. *(М. Стельмах.)* 3. Все це багатство **не** з неба впало. *(Ю. Бедзик.)* 4. Люблю співать, та тільки **не з** глухим! *(З. Гончарук.)*

---

3. З іменниками ***не*** пишеться разом і окремо. Це залежить від змісту речення.

Якщо йдеться про нове поняття, то ***не*** пишемо разом: *небезпека (загроза); небилиця (вигадка); неволя (рабство); недоля (лихо); недруг (ворог); недовіра (підозра); неправда (брехня); неприязнь (ворожість); неслава (поговір); неспокій (тривога, рух).*

Якщо ж заперечується, відкидається щось, то ***не*** пишемо окремо: ***не друг*** (а *товариш, співробітник, просто знайомий, випадкова людина, ворог*); ***не приязнь*** (а *любов, байдужість, ворожість*), ***не правда*** (а *жарт, вигадка, брехня*), ***не слава*** (а *вдячність людей, почуття обов'язку, заробіток, гроші, ганьба* і т. д.).

---

1. Рушієм і мірою життя є добро, а **не зло**, дружба, а **не зненависть** і **не поневолення.** *(О. Довженко.)* 2. Ми не лукавили з тобою, ми просто йшли; у нас нема зерна **неправди** [*брехні*] за собою. *(Т. Шевченко.)* 3. Прийдешнє осяває наші лиця, **неспокій** [*рух*] творчий з вічністю єдна. *(В. Симоненко.)* 4. Людська **недоля** [*лихо*] будила **не розпач** в мені, а бажання кращої долі, яснішої. *(Леся Українка.)* 5. Згода будує, а **незгода** [*сварка*] руйнує. *(Народна творчість.)*

---

4. З прикметниками й прислівниками ***не*** найчастіше пишеться разом: ***невибагливий*** *(скромний у вимогах)*, ***невмілий*** *(безпорадний)*, ***недобрий*** *(злий)*, ***нелегкий*** *(важкий)*, ***недалеко*** *(близько)*, ***недоброзичливо*** *(вороже)*, ***нерішуче*** *(вагаючись)*, ***несумлінно*** *(абияк)*.

Окремо ***не*** пишеться тоді, коли в реченні щось заперечується: *робота **не** важка; дорога **не** далека; надворі **не** холодно.* Іноді таке заперечення підсилюється заперечними словами ***ні, ані, ніяк, нітрохи, ніколи, ніде, ніщо, ніхто*** і под.: *робота **аж ніяк не** важка; **ні**, дорога **не** далека; надворі **нітрохи не** холодно; нам **ніщо не** страшне.*

Але з цих самих висловах (якщо в них нема заперечних слів) ***не*** можна писати й разом: *робота **неважка**; дорога **недалека**; надворі **нехолодно**.* У такому разі речення стає стверджувальним.

Завжди окремо пишеться ***не***, коли є протиставлення: *робота **не** важка, **а** легка; дорога **не** далека, **але й не** близька; надворі **не** холодно, **а так собі**.*

---

1. Туман уже вкрив морську далечінь, але тут, в бухті, він був **негустий** [*рідкий*]. *(Ю. Смолич.)* 2. В лісі поночіє, але темрява **не густа**, а прозора. *(Леся Українка.)* 3. Кому власна батьківщина з малих літ **не дорога** — той **непевна** [*сумнівна*] є людина *(П. Грабовський.)* 4. Тільки той прожив **не марно**, хто злу ішов наперекір. *(І. Муратов.)* 5. На душі у мене тепло й гарно, що **недарма** [*з користю*] я по землі ходив, що народився я на світ **немарно** [*з користю*]! *(Л. Дмитерко.)* 6. **Нелегко** [*важко*] бути людиною. *(Л. Первомайський.)* 7. Я вас прошу мене належно зрозуміти: **не легко** вгадує і око **не сліпе**, чим вийдуть у житті такі чи інші діти. *(М. Рильський.)* 8. Для щирої душі, **незлого** [*доброго*] серця не треба красномовства, тільки правди. *(Леся Українка.)*

Та це ж просто...

Допитливий. Отже, ***не*** з прикметниками й прислівниками можна писати як хочеш?

Кмітливий. Не як хочеш, а залежно від того, що хочеш сказати: заперечуєш щось — пиши окремо; стверджуєш — пиши разом.

229*. Поясніть, чому *не* з тим самим словом написано по-різному. Чи можна написати його навпаки?

1. Микола вже був **не молодий** хлопець, а чоловік з довгими вусами, з міцним станом, широкими плечима. *(І. Нечуй-Левицький.)* 2. Харитон Шакула був чоловік вже **немолодий** — літ під сорок. *(М. Коцюбинський.)* 3. Незабаром в передпокій увійшла рішучою ходою **немолода** лікарка. *(М. Стельмах.)*

230*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

I. 1. Хай розквітне веселково у (не) виданій красі наша мова калинова, наче сонце у росі. *(П. Тичина.)* 2. То (не) просто мова, звуки, (не) словникові холодини — в них чути труд, і піт, і муки, чуття єдиної родини. *(П. Тичина.)* 3. Душа народу (не) сліпа, вона стоока. *(М. Рильський.)* 4. Так, армія тоді (не) переможна, коли любов зове її на бій! *(Б. Олійник.)* 5. Я винний в тім, що світ (не) ліпший, (не) розумніший, ніж він є, хоч віддаю йому найглибше, найкраще почуття своє. *(Л. Первомайський.)* 6. Без мистецтва життя було б холодним, (не) затишним, (не) привітним. *(Л. Дмитерко.)* 7. Краса — лиш відображення земного у (не) земному дзеркалі душі! *(І. Жиленко.)* 8. В дружній сім'ї (не) порозуміння тривають (не) довго. *(О. Копиленко.)*

II. 1. Слово, моя ти єдиная зброє, ми (не) повинні загинуть обоє. *(Леся Українка.)* 2. (Не) марно, ні, боями край гримів,— минули дні і злиднів, і (не) годи. *(В. Сосюра.)* 3. Ми — (не) безліч стандартних «я», а безліч всесвітів різних. *(В. Симоненко.)* 4. Ніде (не) видно ні живої душі. *(І. Нечуй-Левицький.)* 5. На заході догоряла ніжна (не) смілива заграва. *(О. Донченко.)* 6. Крізь пелену туману проступали якісь (не) виразні силуети. *(Петро Панч.)* 7. (Не) чутними кроками увійшли в село запашні присмерки. *(Л. Смілянський.)* 8. Холодні зірки мерехтіли в темному небі, і (не) скінченний Чумацький Шлях простягся у вічність. *(О. Довженко.)*

§ 91. Правопис *не* з дієсловом

---

1. З усіма формами дієслова (крім дієприкметника) *не* звичайно пишеться окремо: ***не написати, не написав, не пишу, не писатиму, не пишучи, не написавши, не написано.***

---

1. Коли ти маєш вчинити щось погане, сім разів подумай — **і не вчини**, а добро роби **не думаючи**. *(М. Рильський.)* 2. **Не бійся** правди, хоч яка гірка. *(Л. Костенко.)* 3. **Не може** при добрі той жить, хто хоче злу й добру служить. *(І. Франко.)* 4. Хочу, щоб ні-

коли, ніколи **не зачерствіло** серце. *(М. Стельмах.)* 5. Ніхто **не міряв** серця глибочінь, ніхто **не знає меж** його, ні краю. *(А. Малишко.)* 6. Такої мови **не чувано** в сій хаті досі. *(Леся Українка.)*

---

1. Але разом ***не*** пишеться:

а) у дієсловах ***неволити, нездужатися, незчутися, ненавидіти, непокоїти, непритомніти, нетерпеливитися, нетямитися, нехтувати,*** які без ***не*** не вживаються;

б) у дієсловах ***нездужати (хворіти), непокоїтися (турбуватися), неславити (ганьбити), нестямитися (втратити самовладання)***; проте ці дієслова не слід сплутувати з дієсловами ***не здужати (не могти, не подолати), не покоїтися (не лежати, не спочивати), не славити (не прославляти), не стямитися (не прийти до тями, не встигнути збагнути)***, з якими ***не*** пишеться окремо.

---

1. Як я **ненавиджу** вас, добрі, щирі, що служите неправді, підлоті! *(І. Франко.)* 2. Це заважає вам, турбує вас, тривожить, **непокоїть**? *(М. Рильський.)* 3. **Нездужає** Катерина, ледве, ледве дише. *(Т. Шевченко.)* 4. Рук **не здужаю** здійняти, бо не їла й не пила. *(П. Тичина.)* 5. Школярі **незчулися**, коли вдарив дзвоник. *(С. Васильченко.)*

---

3. Разом ***не*** пишеться в префіксі ***недо-***, який вказує на неповноту, половинчатість дії: ***недобачати (погано бачити), недочувати (погано чути), недочути (погано почути), недолюблювати (відчувати неприязнь), недосипляти (мало спати), недоїдати (голодувати), недооцінювати (знижувати оцінку), недовиконувати (виконувати неповністю)***. Від цих дієслів треба відрізняти дієслова з префіксом ***до-***, перед якими вжито заперечну частку ***не: не добачити (не помітити), не дослухатися (не прислуховуватися), не дотягнутися (не дістати)***.

---

1. Щасливий той, хто бачив мрію, але **не доторкнувсь** її. *(Д. Павличко.)* 2. Часом думаю, що занадто замовчувати і **недоговорювати** [*затаювати*] те, що можна зовсім просто і щиро сказати, теж не слід. *(Леся Українка.)* 3. Всі, **не дослухавши** розмови, **не договоривши** слів, попливли до гурту. *(С. Васильченко.)* 4. От вона поневіряється із своїм старим в убогій хатині, **недоїдає й недосипає**. *(І. Нечуй-Левицький.)*

---

4. З дієприкметником ***не*** може писатися і окремо, і разом.

Якщо при дієприкметнику є слово, яке пояснює його, то ***не*** обов'язково пишеться окремо: ***не знаний*** (де?) *тут;* ***не бачений*** (доки?) *ще;* ***не чуваний*** (коли?) *ніколи;* ***не полоханий*** (ким?) *ніким;* ***не задоволений*** (як?) *зовсім.*

Якщо при дієприкметнику нема пояснюючого слова, то ***не*** можна писати і разом, і окремо, як із прикметником (див. § 90, п. 4): *поле* ***незасіяне*** і *поле* ***не засіяне;*** *шлях* ***нелегкий*** і *шлях* ***не легкий.***

---

1. Вимагає час новий, щоб ми діла вершили **ще не знані.** *(М. Рильський.)* 2. Мені поля задумливо шептали свої **ніким не співані** пісні. *(В. Симоненко.)* 3. Нема полону й рабства для душі, **не скутої** нікчемним **страхом** смерті. *(Д. Павличко.)* 4. А всі оті будовані і **незбудовані** твої кораблі, вони всі попереду. *(О. Гончар.)* 5. І не всі теореми доведені, **не дочитані** [*заперечення*] всі казки. *(Б. Олійник.)*

---

5. Слід розрізняти заперечне слово ***немає*** (його можна замінити формою ***нема***), у якому ***не*** пишеться разом, і дієслово ***не має*** *(він не має)*, з яким частка ***не*** пишеться окремо.

---

1. І **немає** [*нема*] маленьких людей — є лиш душі малі. *(В. Коротич.)* 2. **Немає** [*нема*] на світі нічого страшнішого за нелюдяних людей. *(І. Жиленко.)* 3. Ніхто **не має** більшої любові, як той, хто душу поклада за друзів. *(Леся Українка.)* 4. **Немає** [*нема*] щастя вічного, **немає**, є вічний бій за щастя для всіх. *(М. Нагнибіда.)* 5. Хто нічого не робить, той ніколи **не має** часу. *(Народна творчість.)*

231. Чому по-різному написано ***не*** у виділених словах?

Колись пани *не доїдали* і селяни *недоїдали.*

232*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

I. 1. Те, що ви (не) докували, я з синами докую. *(Б. Олійник.)* 2. Ми ніколи (не) скаржилися, доля наша завжди була нелегка; але наша, наша, ні в кого (не) позичена, (не) дарована ніким, ні в кого (не) просили, самі виривали власними руками і (не) хочемо іншої, (не) зміняємо на іншу. *(П. Загребельний.)* 3. Хто моря переплив і спалив кораблі за собою, той (не) вмре, (не) здобувши нового добра. *(Леся Українка.)* 4. Глухо зітхали хвилі, білі чайки (не) покоїлись над озером. *(О. Гончар.)* 5. Як (не) любити роботи розумної, праці, що дух веселить? *(М. Рильський.)* 6. Де творчості (не) має, там і життя нема. *(В. Сосюра.)* 7. Я (не) люблю, коли кричать, (не) навиджу, коли лякають, соромлюся, коли звикають, принижень несучи печать. *(В. Коротич.)* 8. Життя (не) має ціни, а воля дорожча за життя. *(Народна творчість.)*

II. 1. Хто (не) жив посеред бурі, той ціни (не) знає силі, той (не) знає, як людині боротьба і праця милі. *(Леся Українка.)* 2. Хто голоду (не) знав, (не) звідав спраги, (не) знатиме, який у хліба смак. *(П. Дорошко.)* 3. Страшнішої (не) має сліпоти, як сліпота духовна. *(П. Воронько.)* 4. (Не) зчувся — літо проминуло. *(Л. Горлач.)* 5. Вітерець з берега (не) покоїв море. *(О. Донченко.)* 6. Лише мох вкривав собою оте віковічне, ніким (не) займане каміння. *(А. Шиян.)* 7. (Не) гріє сонце на чужині. *(Т. Шевченко.)* 8. Купець той багато неправди робив: мірявши — (не) домірював, важивши — (не) доважував, дурив людей. *(Г. Григоренко.)*

III. 1. (Не) має пісні без любові, (не) має пісні без труда. *(В. Сосюра.)* 2. Засмалені матроси співають на палубі про (не) відкриті ще землі, про зелені тропічні країни. *(О. Гончар.)* 3. Синьо-рожева хмарка вгорі пливла самотньо над (не) міряним степом. *(Ю. Яновський.)* 4. Червоні маки! Скільки сягало око, жевріли і жевріли вони на луках, ніким (не) засіяні, але радуючи всіх. *(О. Гончар.)* 5. А я, молоденька, вже горя зазнала, вечероньки (не) доїла, нічки (не) доспала. *(Народна творчість.)* 6. Меншої дочки генеральша (не) долюблювала. *(Панас Мирний.)* 7. (Не) женися на багатій, бо вижене з хати, (не) женися на убогій, бо (не) будеш спати. *(Т. Шевченко.)* 8. Хто розуму (не) має, тому й коваль (не) вкує. *(Народна творчість.)*

§ 92. Правопис вигуків

Вигуки, що передають повторювані або протяжні звуки, пишуться через дефіс: *ай-ай-ай, а-а-а, ну-ну, о-го-го, агов-гов-гов, ха-ха-ха, киць-киць, ш-ш-ш, ку-ку, му-у-у, ня-а-ав, ф'ю-у-у.*

Але вигуки *леле, лелечко, пробі, цитьте, овва, цабе, агов, агуш, кукуріку, кудкудак, тарах* і под., які не передають повторюваних звуків, пишуться разом.

У вигуках *будь ласка, до побачення, на добраніч, отим то й ба, от тобі й на, оце так* і под. усі складові частини пишуться окремо, а у вигуках *їй-Богу, їй-бо, їй-право* — через дефіс.

1. **Ай-ай-ай-ай!** Як же це так, що ви не знаєте, що таке крякуха?! 2. Аж ось крякуха різко й тривожно, аж ніби захлинаючись: — **Ках-ках-ках!** 3. Коли це гусак як закричить — **ґе-ґе-ґе-ґе!** — та по воді крилами **ляп-ляп-ляп!** 4. **Їй-бо**, правда! 5. Так ото зібрались і кажете дружині й дітям: — **До побачення!** Вирушаю на лося! 6. Чи далеко ще, скажіть, **будь ласка**, до Лохвиці? (З творів *Остапа Вишні*).

233*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Ов (ов) ов!..— одзиваються збуджені гори ... га (га) га! — повторюють в тривозі далекі верхи. *(М. Коцюбинський.)* 2. Б'ється, стогне, зітхає море!.. Бу (ух)!.. бу (ух)!.. бу (ух)!.. бу (ух)! *(М. Коцюбинський.)* 3. Куд (ку) дак за п'ятак, ку (ку) рі (ку) за копійку. *(Народна творчість.)* 4. — Кру (кру)! — лунає поклик журавлів, і слід по них в німому небі тане. *(М. Нагнибіда.)* 5. (На) добраніч вам, ниви. *(М. Коцюбинський.)* 6. Ов (ва)! Не вихоплюйся, синку, з нерозумним словом, бо назад ніяково вертатися. *(М. Коцюбинський.)* 7. Не жартуй наді мною, (будь) ласка, і, говорячи, не мовчи. *(В. Симоненко.)* 8. Людей і долю проклинать не варт, (їй) Богу. *(Т. Шевченко.)*

234 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на правопис службових частин мови та вигука, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. **Не** грайся [*91.1*] хлібом, **то ж бо** [*88.2*; *89.4*] гріх! *(М. Рильський.)* 2. Що **б** [*88.2*] **не** сталося [*91.1*], однак перемагає слово чесне. *(М. Нагнибіда.)* 3. **Ні**чого [*89.2*] в світі так я **не** люблю [*91.1*], як саджати що-**небудь** [*89.3*] у землю. *(О. Довженко.)* 4. Багато радощів, **але ж бо** [*89.4*] й праці *(Леся Українка.)* 5. **І** ось **переді** мною [*85.1*] уже зростають стіни палаців **небу**валих [*90.4*]. *(М. Бажан.)* 6. Немов**би** [*87.1*] пісня забриніла здалека [*85.2*]. *(Леся Українка.)* 7. **Еге-еге** [*92.0*]! **Таж** [*89.1*] цілий ключ журавлиний. *(М. Коцюбинський.)* 8. Сон злітає з мене, **на**чебто [*87.1*] я й **не** спав [*91.1*]. *(Вал. Шевчук.)* 9. **З**-над [*84.2*] річки лине пісня голосна. *(М. Рильський.)* 10. Дуби **на** горі [*85.3*] шуміли тепер **не** стихаючи [*91.1*]. *(О. Донченко.)* 11. **Не**зважаючи на [*84.3*] малесенький вітерець, парило і робилося душно. *(Григорій Тютюнник.)* 12. **С**онце, ще **не** сховане [*91.4*] за хмари, пекло щедро. *(В. Собко.)* 13. Снігу випало **хтозна**-скільки [*89.3*]. *(О. Донченко.)* 14. Я **не**навиджу [*91.2*] рабства кайдани. *(П. Грабовський.)* 15. У свою душу бояться заглядати **хіба що** [*89.2*] злочинці. *(Д. Павличко.)* 16. Той ніколи [*89.2*] **не** доскочить [*91.3*] слави, хто **задля** [*84.1*] неї на землі живе. *(В. Симоненко.)* 17. Твої слова, **не** вмиті [*91.4*] потом **не**погамовного [*90.4*] труда, пролинуть **не**потрібним [*90.4*] льотом, **не** залишаючи [*91.1*] сліда. *(М. Рильський.)* 18. Добре тому багатому: його люди знають; а **зо** мною [*84.1*] зустрінуться — мов **не**добачають [*91.3*]. *(Т. Шевченко.)*

III. СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО РЕЧЕННЯ ТА РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ

§ 93. Речення. Виділення його на письмі

Основна одиниця спілкування — речення. Тільки оформивши слова в речення, ми можемо сказати щось іншій людині.

Речення — це осмислене сполучення слів або окреме слово, граматично й інтонаційно оформлене як відносно закінчена цілість.

Наприклад, у тексті: *Людина! Гордо слово це звучить в палких устах невтомної людини, що підкоряє гори і долини в ім'я грядущих років і століть (М. Рильський.)* — є два речення. Перше складається з одного слова, друге — з багатьох слів.

Друге речення в наведеному вище прикладі поділити на менші окремі речення не можна. Справді, ще частина: *Гордо слово це звучить в палких устах невтомної людини* — може бути реченням (якщо її вимовити з інтонацією закінченості). Але друга частина: ... *що підкоряє гори і долини в ім'я грядущих років і століть* — сама по собі граматично й інтонаційно не закінчена і тому не сприймається як речення.

В усній мові на початок і кінець речення вказує відповідна інтонація. На письмі на початок речення вказує велика буква, на кінець — крапка, знак питання, знак оклику, три крапки.

1. У кінці розповідного і спонукального речень звичайно ставиться крапка: 1. *Навряд чи десь по інших країнах співають так гарно і голосно, як у нас на Україні. (О. Довженко.)* 2. *Учітесь, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь. (Т. Шевченко.)*

2. Якщо ж розповідне чи спонукальне речення вимовляється з особливою, піднесеною інтонацією, то в кінці такого речення ставиться знак оклику: 1. *Як любо йти коханою землею і рідний вітер пити без кінця! (В. Сосюра.)* 2. *Веснянійте, далі сині, наливайтесь сонцем, дні! (В. Сосюра.)*

3. У кінці питального речення ставиться знак питання: *Як світ новий з старого збудувати? Як научить байдужих почувати? (Леся Українка.)*

Якщо ж питальне речення вимовляється з особливим почуттям, то ставиться ще й знак оклику: *Рідна наша, наша мати, з чим, священна, порівняти широчінь твою ясну?! (М. Нагнибіда.)*

4. Три крапки в кінці речення ставлять тоді, коли хочуть показати, що думка не закінчена або що треба зробити велику паузу: *А навколо далі, а навколо спокій... Скільки того щастя на землі моїй!.. (В. Сосюра.)*

---

235. Перепишіть, ставлячи в кінці речень крапку, знак питання чи знак оклику.

1. О рідне слово, хто без тебе я *(Д. Павличко.)* 2. Як хороше, як весело на білім світі жить *(Л. Глібов.)* 3. Мій запас вигуків захвату трудно збільшити Чудово, прекрасно, чарівно, дивно, гарно, дивовижно *(Т. Масенко.)* 4. Що узяв я з собою в дорогу Я узяв лише чисте сумління *(О. Підсуха.)* 5. Як надолужить години прогаяні *(О. Підсуха.)* 6. Хто сказав, що все уже відкрито *(В. Симоненко.)* 7. Чи є ще слово десь чорніше, ніж слово прокляте — війна *(Г. Донець.)*

236. Перепишіть. Текст розбийте на речення і абзаци, замість рисок поставте потрібні розділові знаки. Перевірте себе за «Intermezzo» М. Коцюбинського, звідки взято цей уривок.

Я утомився / мене втомили люди / мені докучило бути заїздом / де вічно товчуться оті створіння / кричать / метушаться і сміються / повідчиняти вікна / провітрити оселю / викинуть разом із сміттям і тих / що смітять / нехай увійдуть у хату чистота і спокій / хто дасть мені втіху бути самотнім / смерть / сон / як я чекав їх часом / а коли приходив той прекрасний брат смерті і брав мене до себе / люли і там чигали на мене / вони сплітали своє існування з моїм в химерну сітку / намагались налити мої вуха та моє серце тим / чим самі були повні ..

БУДОВА РЕЧЕННЯ

§ 94. Найменші складові частини речення

Найменшими складовими частинами речення є члени речення (головні і другорядні), внесення та сполучники. Прийменники і частки окремо в реченні не виділяються, вони входять до складу членів речення.

Член речення — це повнозначне слово або словосполучення, яке становить найкоротшу осмислену відповідь на питання в реченні. Наприклад, у реченні: *Здається сном пахуче літо (В. Сосюра.)* — є три члени: що? — *літо;* яке воно є? — *здається сном;* яке літо? — *пахуче.* А в реченні: *Тільки Чіпка як води в рот набрав (Панас Мирний.)* — є лише два члени: хто? — *тільки Чіпка;* що робив? — *як води в рот набрав.* Якщо ці відповіді поділити на менші, то вислів утратить смисл.

1. Головні члени — підмет і присудок — становлять синтаксичний центр речення, навколо якого об'єднуються всі другорядні члени.

У синтаксичний (підметово-присудковий) центр речення можуть входити підмет і присудок *(сонце сходить)*, або кілька однорідних підметів і присудок *(дерева, кущі, трава зеленіють)*, або підмет і кілька однорідних присудків *(роса ряхтить, міниться, переливається)*, або тільки підмет *(ранок)*, або тільки присудок *(світає)*.

2. Другорядні члени — додаток, означення, обставини,— об'єднуючись навколо головних членів, пояснюють їх та один одного. Наприклад, у реченні: *Тут в кожній ягоді натхненна праця струмує (М. Рильський.)* — синтаксичний центр: що? — *праця;* що робить? — *струмує;* а навколо нього об'єднуються другорядні члени: *праця* — яка? — *натхненна; струмує* — де? — *тут; струмує* — в чому? — *в ягоді; в ягоді* — якій? — *кожній.*

3. Внесення — звертання, вставні і вставлені слова та речення, слова-речення — на питання в реченні не відповідають, але по-різному доповнюють речення: 1. *Він не прийде.— Він, **мабуть**, не прийде.* 2. *Ти допоможеш мені? — Ти, **Марів**, допоможеш мені?* 3. ***Так**, допоможу.*

4. Сполучники — сурядні, підрядні, пояснювальні — приєднують між собою окремі слова та частини в реченні: *Не жаль мені, **що** житиму лиш раз, **та** жаль, **що** згасне мрій моїх алмаз. (Д. Павличко.)*

237*. Визначте кількість членів у кожному реченні. Знайдіть у них внесення і сполучники.

1. Того, можливо, не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ. *(М. Рильський.)* 2. Розсипає сонце щедрою рукою золотаві квіти в тихому гаю. *(В. Сосюра.)* 3. Ми казали про вічну любов, і хотів я такої любові. *(В. Сосюра.)* 4. А дівчина була як сонце! *(Марко Вовчок.)* 5. Чорні жилаві руки були наче з заліза. *(М. Коцюбинський.)* 6. Ми мусимо іти до згоди через найглибші в світі броди. *(О. Підсуха.)* 7. І ти, Україно, розкажеш піснями тисячоліттям про наші віки. *(З. Гончарук.)* 8. В романтику, друже, дорога відкрита. *(В. Лучук.)*

§ 95. Підмет

Щоб правильно визначити будову речення, а отже, й поставити розділові знаки, треба насамперед знайти в ньому підмет і присудок (синтаксичний центр).

1. Підмет називає предмет, про який щось стверджується або заперечується в реченні, і відповідає на питання хто? що?

---

1. (хто? що?) **Я** з тих країв, де над Дніпром цвітуть, шумлять (хто? що?) **гаї**, де з дня народження мені співали (хто?

щ о?) **солов'ї**. *(М. Нагнибіда.)* 2. В житті існує не тільки (х т о? щ о?) **«хочу»**, а й (х т о? щ о?) **«треба»**. *(О. Гончар.)* 3. (х т о? щ о?) **Багато вітрів** прошуміло над головою. *(О. Довженко.)* 4. (х т о? щ о?) **Душ з п'ять хлопців** мостилося коло столу з книжками. *(С. Васильченко.)*

---

2. Щоб перевірити, чи правильно визначено підмет, пробуємо замінити його займенниками *він, вона, воно, вони* в називному відмінку. Якщо в реченні така заміна можлива, то це підмет, якщо ні — інше слово (додаток, звертання).

---

1. Світи нам, **день** [*замінити займенником не можна*], безсмертними вогнями. *(В. Сосюра.)* — Світить нам **день** [*він*] безсмертними вогнями. 2. **Горо́д** [*його*] було засаджено всякою всячиною. *(О. Довженко.)* — **Горо́д** [*він*] був засаджений всякою всячиною. 3. **Дуби** [*вони*] сплели кошлаті віти [*їх*], шумлять в задумі **ясени** [*вони*]. *(Л. Дмитерко.)*

---

3. У підрядних реченнях підмет буває виражений сполучними словами *хто, який, що*. Слово *що* лише тоді виступає підметом, якщо його можна замінити займенником *який* або підставити замість нього іменник з головного речення.

---

1. **Хто** правду любить, той наш брат. *(Леся Українка.)* 2. Мій Києве! Нема таких туманів, **які б** [*тумани*] не розійшлися над тобою... *(М. Рильський.)* 3. Ми працю любимо, **що** [*яка, праця*] в творчість перейшла, і музику палку, **що** [*яка, музика*] ніжно серце тисне. *(М. Рильський.)* 4. Історія народів учить, **що** [*замінити не можна*] та держава велична, в якій велична мала людина. *(О. Довженко.)*

---

4. Іноді підмет буває виражений неозначеною формою дієслова, до якої не можна поставити питання х т о? щ о? У такому разі підмет визначаємо за змістом.

---

1. Лиш **боротись** — значить жить. *(І. Франко.)* 2. **Жити** у небі і **гинути** в леті — осуд старих журавлів. *(Л. Первомайський.)* 3. Яке це щастя, друже мій,— **горіти**, а **не тліть**. *(В. Сосюра.)*

---

5. Є речення, у яких нема підмета.

---

1. Іду на клич доби. *(О. Підсуха.)* 2. Треба бути щедрим і вимогливим до себе. *(О. Довженко.)* 3. В гаю давно вже стемніло. *(С. Васильченко.)* 4. І вам так приємно буде від того шовкового дотику хлібів. *(Ю. Збанацький.)*

238*. Перепишіть, підмети підкресліть однією рискою.

1. Хто не жив посеред бурі, той ціни не знає силі. *(Леся Українка.)* 2. Я в серці маю те, що не вмирає. *(Леся Українка.)* 3. Кожний із нас має в серці заряд, силу любові і ніжності, що виведе нас до мети. *(О. Гончар.)* 4. Яке це щастя — мчати на коні, а у лице тобі весняний вітер віє! *(В. Сосюра.)* 5. І знову «ура!» покотилося лісом. *(М. Стельмах.)* 6. Майже три роки минуло від того далекого світлого дня. *(О. Гончар.)* 7. Кохати — нові землі відкривати. *(І. Драч.)* 8. Так будь же тричі проклята, війна, і слався, мир, у всій своїй красі! *(О. Підсуха.)*

§ 96. Присудок

Присудок стверджує або заперечує щось у реченні і відповідає на питання що робить предмет? що з ним робиться? який він є? або що він є? тощо.

Проте не завжди легко знайти присудок за допомогою питання. У такому разі треба орієнтуватися на те, як він виражений.

1. Будь-яке дієслово в реченні, що стоїть у дійсному, умовному чи наказовому способі, а також у формі на ***-но***, ***-то***, — це завжди присудок або його складова частина[1].

1. **Жив, живеш і будеш жити,** мій народе! *(М. Рильський.)* 2. **Любіть** Україну всім серцем своїм і всіми своїми ділами. *(В. Сосюра.)* 3. Із можливого в чудесне **перекинуто** мости. *(М. Рильський.)* 4. Якби я **був скульптором, виліпив би** чудесний високий отой лоб! *(О. Гончар.)* 5. Як **не буде** птахів, то і людське серце **стане черствим.** *(М. Стельмах.)*

2. Слова *можна, треба, потрібно, слід, варто, неможливо, повинен* у поєднанні з неозначеною формою дієслова (або й самі), а також слово *нема (немає)* завжди виступають присудками.

1. До чистої мети **треба йти** чистою дорогою. *(Леся Українка.)* 2. Людині **треба,** щоб її робота залишилася після неї самої жити. *(Ю. Яновський.)* 3. Лише гуртом і пущі, і пустині з піснями, з гуком **можна перейти.** *(М. Рильський.)* 4. Де **нема** святої волі, не буде там добра ніколи. *(Т. Шевченко.)*

3. У деяких реченнях (особливо в підрядних із сполучником *щоб*) у ролі присудка виступає неозначена форма дієслова.

[1] Тут і далі, щоб стиснути громіздкий теоретичний матеріал, присудки двоскладних речень і головні члени односкладних речень, що мають форму присудків, розглядаються разом

1. Щоб **жить** — ні в кого права не питаюсь *(П. Тичина.)* 2. І я хотів життя прожити так, щоб добрим друзям радість **дарувати**. *(Л. Дмитерко.)* 3. А слова дружнього за гроші **не купити**. *(М. Рильський.)* 4. По роботі **пізнати** майстра. *(Народна творчість.)*

---

4. Іноді, щоб визначити присудок, усе речення слід поставити в минулому часі — тоді в присудку з'явиться дієслово-зв'язка *був, була, було, були.*

---

1. На лугах уже трави сонцем, соками, вітром [*були*] **напоєні**. *(М. Сингаївський.)* 2. Ніч [*була*] **наче озеро** в берегах неба. *(М. Коцюбинський.)* 3. **Тихо** [*було*] в лісі: повітря не дихне, ніщо не шеберхне. *(М. Коцюбинський.)* 4. Його слово — [*було*] **закон**. *(Ю. Збанацький.)*

---

5. У деяких випадках присудок визначається за тим, що в його складі є вказівні частки *це, то, ось, значить* або їх можна підставити.

---

1. Яке **то щастя** — свій народ у світлі бачити! *(Д. Павличко.)* 2. Віра в велике майбутнє — [*це*] мої **мозолі** на руці. *(В. Лучук.)* 3. Руки твої роботящі — **ось** твоє **щастя**. *(О. Підсуха.)* 4. Жити — [*значить*] Вітчизні **служити**. *(Народна творчість.)*

---

6. Є речення, у яких немає присудка.

---

1. Любов. В тобі і дружба, й добра згода, і радість стріч, й печаль розлук. *(В. Сосюра.)* 2. І сонце, й день, і вишня в цвіті, і творчості крилата мить. *(П. Тичина.)*

Та це ж просто...

Допитливий. Як ти так швидко знаходиш центр у реченні?

Кмітливий. Я спочатку визначаю присудок — його легше помітити — і від нього ставлю питання хто? що? (обидва разом). До речі, при цьому не забуваю, що і присудок, і підмет — це найкоротша, але осмислена відповідь на питання в реченні.

239*. Перепишіть, присудки підкресліть двома рисками.

1. Єдиний, хто не втомлюється,— час. А ми живі, нам треба поспішати. *(Л. Костенко.)*. 2. Нема такої сили, щоб нашу правоту перемогти. *(М. Рильський.)* 3. Наче рідний дім для нас була сільська далека школа. *(В. Сосюра.)* 4. Чи ж можна забуть, як шуміли гаї у моїй стороні? *(В. Сосюра.)* 5. Для мене ти як небо. *(В. Сосюра.)* 6. Це таки щастя — любити людей. *(О. Гончар.)* 7. Ніч стала здаватися непевною. *(В. Собко.)* 8. Земля лежить незасіяна, пересихає. *(І. Цюпа.)*

240*. Перепишіть, підмети підкресліть однією рискою, присудки — двома.

1. Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього. *(М. Рильський.)* 2. Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину. *(В. Симоненко.)* 3. Я син землі, що родить хліб і мрію. *(Д. Павличко.)* 4. Треба було ще глибоко розуміти, що мова тільки та невичерпно багата й гарна, яка виплекана твоїм рідним народом, яка живиться із народних джерел, що ніколи не замулюються. *(Петро Панч.)* 5. Не зупиняйся, мить, бо ти прекрасна лише у русі, у живій плавбі. *(П. Воронько.)* 6. У того, хто працює і знає мету своєї праці, завжди буде життя змістовне і повноцінне. *(О. Гуреїв.)* 7. Човни у пристанях, і згорнуто вітрила. *(М. Рильський.)* 8. Метушня слабким притаманна, безголосим властивий галас. *(Л. Костенко.)*

§ 97. Другорядні члени речення

Визначаючи другорядні члени речення, питання слід ставити від відомих членів до невідомих, починаючи від підмета і присудка.

1. Додаток відповідає на питання всіх непрямих відмінків іменника: к о г о? ч о г о?; к о м у? ч о м у?; к о г о? щ о?; к и м? ч и м?; н а к о м у? н а ч о м у? (крім х т о? щ о?). Наприклад: (к о г о? щ о?) ***Мене*** *любов* (к о г о? ч о г о?) ***ненависті*** *навчила. (Леся Українка.)*

2. Означення відповідає на всі питання прикметника і числівника: я к и й? ч и й? к о т р и й? (у всіх відмінках, родах і числах); с к і л ь к о х? с к і л ь к о м? с к і л ь к о м а? н а с к і л ь к о х? (крім с к і л ь к и?). Наприклад: *Виходить, і камінь має силу* (я к у?) ***сколихнути*** *і дитинство, і юність і* ***нагадати*** (я к і?) ***сьогоднішні*** *слова* (ч и ї?) ***матері.*** *(М. Стельмах.)*

3. Обставини відповідають на питання залежно від свого значення:

1) обставини способу дії, міри і ступеня — я к? я к и м с п о с о б о м? с к і л ь к и р а з і в? н а с к і л ь к и? я к о ю м і р о ю? Наприклад: *Він* (я к?) ***з злістю*** *одкинув од себе задачник і піднявся сердитий та збентежений* (я к о ю м і р о ю?) ***вкрай.*** *(М. Коцюбинський.);*

2) обставини місця — д е? к у д и? з в і д к и? я к и м ш л я х о м? Наприклад: (з в і д к и?) ***Із можливого*** (к у д и?) ***в чудесне*** *перекинуто мости. (М. Рильський.);*

3) обставини часу — к о л и? в і д к о л и? д о к и? я к д о в г о? Наприклад: *Так* (в і д к о л и?) ***від світання*** (д о к и?) ***до пізньої ночі*** *бігає, носиться білка маленька. (П. Воронько.);*

4) обставини причини — чому? через що? з якої причини? Наприклад: *Навіть про їжу забув* (чому?) ***через ту роботу.*** *(Ю. Збанацький.);*

5) обставини мети — навіщо? для чого? з якою метою? Наприклад: *Стомилися хлопці, присіли* (з якою метою?) ***спочити.*** *(П. Воронько.);*

6) обставини умови — за якої умови? коли? Наприклад: (за якої умови?) ***Не знайшовши броду,*** *не лізь прожогом у воду. (Народна творчість.);*

7) обставини допустовості — всупереч чому? незважаючи на що? Наприклад: *А в небі,* (незважаючи на що?) ***незважаючи на спеку,*** *вилися жайворонки. (М. Рильський.)*

Та це ж просто...

Допитливий. Я розбираю речення: *З-за лісу місяць випливає* — і ніяк не можу визначити, який це член речення *з-за лісу* — обставина місця чи додаток?

Кмітливий. І обставина, і додаток. Усе залежить від того, як поставиш питання. Якщо запитаєш: «Звідки?» — то це обставина, а якщо: «З-за чого?» — то додаток. Але мені здається, що *з-за лісу* тут більше обставина, ніж додаток.

---

241. Перепишіть речення без цифр біля слів і самостійно розберіть їх за членами. Визначте внесення і сполучники. Потім свій аналіз звірте з поданим у вправі. Цифри біля слів означають: *1* — підмет; *2* — присудок; *3* — додаток; *4* — означення; *5.1* — обставина способу дії, міри і ступеня; *5.2* — обставина місця і т. д. (див. вище нумерацію обставин); *6* — внесення; *7* — сполучники.

I. 1. Рідний[4] край[3] щиріш[5.1] любити[3] научає[2] нас[3] розлука[1]. *(Леся Українка.)* 2. Гори[1] наче линуть[2] в небо[5.2] чистим[4], легким[4] візерунком[5.1]. *(Леся Українка.)* 3. Вже[5 3] міст[1] через Дінець[4] давно[5.3] прогуркотів[2]. *(В. Сосюра.)* 4. Для мене[3] радість[1] інших[4] як своя[2]. *(В. Сосюра.)* 5. Цей[4] хліб[1], що[1] світить[2] на моїм[4] столі[5.2], поборює[2] мою[4] печаль[3] і[7] втому[3]. *(Д. Павличко.)* 6. Ті[1], що[1] творять[2] добро[3], мусять добрими бути[2]. *(О. Підсуха.)* 7. Той[1], хто[1] вас[3] обмине[2] байдуже[5 1], мабуть[6], крем'ях[3] у грудях[5.2] несе[2]. (В. Симоненко.) 8. Дурний[2], хто[1], помилок лякаючись[5.4], не сміє братись[2] до діла[3]. *(І. Франко.)*

II. 1. Я[1] той[2], що[1] греблі[3] рвав[2], а[7] не сидів[2] у скелі[5.2]. *(П. Воронько.)* 2. Ми[1] у грозах[5 6] радісно[5 1] зростали[2], щоб[7] у дні[5.2] ці[4] сонячні[4] прийти[2]. *(В. Сосюра.)* 3. Докласти треба[2] руки[3] мозолясті[4], щоб[7] красувався[2] вбогий[4] переліг[1] нечувано[5.1] багатим[4] урожаєм[3]. *(М. Рильський.)* 4. Це така[4] невимовна[4] радість[2] — бачити[1] своє[4] творіння[3], що[1] збуджує[2] в людині[3] прекрасне[3]. *(О. Довженко.)* 5. У всякому[4] ділі[3] є[2] свої[4] майстри[1] і[7] своє[4], так би мовити[6], натхнення[1]. *(О. Гончар.)* 6. В юності[5 3] ми[1] щедріші[2] на слова[3], а[7] тому[5 4] іноді[5 3] здаємося і[7] багатші[2] діями[3]. — *(І. Вільде.)* 7. І[7] в ночі[3] сил[3] таких[4] немає[2], щоб[7]

сонце[3] наше[4] погасить[2]. *(М. Рильський.)* 8. Раз[5.1] добром[3] нагріте[4] серце[1] вік[5.3] не прохолоне[2]. *(Т. Шевченко.)*

§ 98. Групи слів у реченні

Слова в реченні об'єднуються в смислово-граматичні групи: прості речення, групи підмета, присудка, додатка, означення, обставини. З членуванням слів на групи пов'язана постановка розділових знаків.

1. Синтаксичний (підметово-присудковий) центр разом із залежними другорядними членами утворює просте речення. Наприклад, речення: ***І скрізь, де генія сіяє слава, де світ новий підвівся із руїн, Франкові нашому — земний уклін!*** *(М. Рильський.)* — розпадається на три прості речення: 1. *І скрізь... Франкові нашому — земний уклін!* 2. *...де генія сіяє слава...* 3. *...де світ новий підвівся із руїн...*

2. Підмет разом із залежними другорядними членами утворює групу підмета, а присудок разом із залежними другорядними членами — групу присудка. Наприклад, у реченні: *Молода уперше в небі ластівка ширяє (М. Рильський.)* — група підмета: *ластівка* (я к а?) *молода;* група присудка: *ширяє* (к о л и?) *вперше* (д е?) *в небі.*

3. Другорядні члени разом із залежними від них іншими другорядними членами можуть утворювати групи додатка, означення, обставини. Наприклад, у реченні: *На високій скелі ранньою добою кулею підбитий сокіл клекотав (О. Олесь.)* — група обставини місця: *на скелі* (я к і й?) *високій;* група обставини часу: *добою* (я к о ю?) *ранньою;* група означення: *підбитий* (ч и м?) *кулею.*

4. Щоб правильно визначити межі тої чи іншої групи слів, треба ставити питання від визначених членів речення, починаючи від підмета й присудка, до невизначених послідовно.

Наприклад, у складному реченні: *Сині барви, якими пишалися гори ще вчора й позавчора, коли світило сонце, геть зблякли тепер (Є. Гуцало.)* — визначаємо межі простих речень. До цього спочатку знаходимо синтаксичні (підметово-присудкові) центри: 1) *барви зблякли,* 2) *гори пишалися;* 3) *сонце світило.* Потім від кожного підмета й присудка ставимо питання до другорядних членів, доки можна: 1) *барви* (я к і ?) *сині; зблякли* (я к ?) *геть; зблякли* (к о л и ?) *тепер;* 2) *гори* — залежних слів немає; *пишалися* (ч и м ?) *якими* (тобто *барвами*); *пишалися* (к о л и ?) *ще вчора й позавчора;* 3) *сонце* — залежних слів немає; *світило* (к о л и?) *коли.*

Щоб у простому реченні: *Троянди, гріючись на сонці нескупім, нам серце радують відродженням своїм (М. Рильський.)* — визначити межі дієприслівникового звороту, ставимо від дієприслівника питання до залежних слів ланцюжком, доки можна: *гріючись* (я к?) *на сонці, на сонці* (я к о м у?) *нескупім.*

242*. Перепишіть подані складні речення. Поділіть їх на прості і відділіть одне від одного комами.

1. Вставай хто живий в кого думка повстала година для праці настала. *(Леся Українка.)* 2. Там де зо́рі імлисті мчить ракета в космічній імлі. *(В. Сосюра.)* 3. Небо вночі чисте і видно як падають зірки. *(Є. Гуцало.)* 4. В повітрі дощ і гречка пахне тепло немов розлився бурштиновий мед. *(М. Рильський.)* 5. Дрімає сад і гостро пахне м'ята. *(В. Сосюра.)* 6. Приємно коли яблуко про яке думали що кисле виявляється солодким. *(О. Довженко.)* 7. Було тихо і сонце мирно лежало на водяних галявинах. *(О. Гончар.)* 8. Осінь стояла така гарна що жаль було засмічувати її пустим словом. *(М. Стельмах.)*

243*. Перепишіть подані прості речення. Визначте межі груп слів, у яких центральним є виділене слово, і відокремте їх з обох боків комами.

1. Ти пливеш моя **країно** мила до безмежних обріїв ясних. *(М. Рильський.)* 2. Берези й клени ще недавно **голі** стоять зеленим **маючи** гіллям. *(М. Рильський.)* 3. Пасма гір **чергуючись** з долинами затають далечінь. *(М. Коцюбинський.)* 4. Скелі **розкидані** купами понад берегом під кручами далеко розсипаються в морі. *(І. Нечуй-Левицький.)* 5. Верби **схилившись** над тихим Дінцем розчісують коси зелені. *(В. Сосюра.)* 6. Тільки з піснею **друзі** кохані я залишусь завжди молодим. *(В. Сосюра.)* 7. Любив **їдучи** на возі з лугу дивитися **лежачи** на зоряне небо. *(О. Довженко.)* 8. Восени **перед відльотом** у вирій тривожиться і табунами збирається птаство. *(М. Стельмах.)*

99. Типи речень

Речення бувають прості і складні, а прості — односкладні і двоскладні, непоширені і поширені, повні і неповні, неускладнені і ускладнені.

1. За кількістю синтаксичних (підметово-присудкових) центрів речення поділяються на прості і складні.

Просте речення має один синтаксичний центр: ***Я хочу правді бути вічним другом і ворогом** одвічним злу.* *(В. Симоненко.)*

Складне речення має два або більше синтаксичних центрів: ***Пахне хлібом земля, що дала** мені сонце і крила.* *(Д. Павличко.)*

2. За способом вираження синтаксичного центра прості речення поділяються на односкладні і двоскладні.

В односкладному реченні є лише один головний член (підмет або присудок) і другого не потрібно: 1. *Неповторні **картини** дитинства!* *(Ю. Збанацький.)* 2. Надворі ***смеркало і сутеніло.*** *(І. Нечуй-Левицький.)* 3. *І добру, і щастю в цьому домі **бути!*** *(М. Нагнибіда.)*

У двоскладному реченні є два головні члени (і підмет, і присудок) або один із них пропущено: 1. ***Проїхали козаки. Зникли** за обрієм.* *(Н. Рибак.)* — у другому реченні пропущено підмет *коза-*

ки. 2. Над Золотими воротами ***котиться сонце, мов диня*** *баштанами. (Б. Олійник.)* — у другому, підрядному реченні пропущено присудок *котиться*.

3. За наявністю другорядних членів прості речення поділяються на непоширені і поширені.

Непоширене речення складається тільки з синтаксичного центра, другорядних членів у ньому нема: 1. ***Гаї шумлять.*** *(П. Тичина.)* 2. ***Багато літ перевернулось, води чимало утекло.*** *(Т. Шевченко.)*

Поширене речення, крім синтаксичного центра, має один або більше другорядних членів: *Що* ***любиш ти найбільшою*** *любов'ю? — Сонце, небо, далі і тополі. (В. Сосюра.)* — обидва речення поширені (тільки друге неповне — у ньому пропущено підмет і присудок: *я люблю*).

4. За наявністю потрібних для висловлення думки членів прості речення поділяються на повні і неповні.

У повному реченні є всі потрібні члени речення; у неповному — бракує одного або більше потрібних членів речення, які встановлюються з контексту або ситуації.

Наприклад, в уривку: *Та пісня має у собі щось отруйне. Будить жадобу. Чим більше слухаєш, тим більше хочеться чути (М. Коцюбинський.)* — перше речення повне, воно зрозуміле й без наступного. Але друге без першого незрозуміле — у ньому пропущено підмет з означенням: *та пісня.* Третє речення складається з двох простих, і вони теж незрозумілі без першого — у кожному з них бракує додатка з означенням: *ту пісню* (або *її*). Отже, останні три прості речення *(Будить жадобу. Чим більше слухаєш ... тим більше хочеться чути)* неповні.

5. За наявністю однорідних членів, відокремлених членів і внесень прості речення поділяються на неускладнені і ускладнені.

У неускладненому реченні немає однорідних членів, відокремлених членів і внесень (звертань, вставних і вставлених слів та речень, слів-речень): *На високому Пагорбі Слави верби тужливо шумлять. Під веселкою у голубіні голуби летять. (В. Лучук.)*

В ускладненому реченні бувають однорідні члени, відокремлені члени і внесення: ***Напевне,*** *це й справді* ***не жінка,*** *а саме* ***літо йде*** *собі* ***загородами, лісами і, співаючи, нахиляється*** *до* ***суничників і грибовищ, підіймає*** *руки до плодючого дерева. (М. Стельмах.)*

Отже, будь-яке речення характеризується такими ознаками:

1. Характеристика речення в цілому.

За метою висловлювання	За інтонацією	За кількістю центрів
1) розповідне 2) питальне 3) спонукальне	1) неокличне 2) окличне	1) просте 2) складне

2. Характеристика простого речення.

За способом вираження центра	За наявністю другорядних членів	За наявністю всіх потрібних членів	За наявністю ускладнень
1) односкладне 2) двоскладне	1) непоширене 2) поширене	1) повне 2) неповне	1) неускладнене 2) ускладнене

Примітка. Щоб спростити записи й перевірку, далі під час аналізу речень використовуватимуться цифри з таблиць. Причому ці цифри-характеристики будуть записуватися в тому ж порядку, як ідуть колонки в таблицях.

Наприклад, цифрова характеристика речення: *Між горами старий Дніпро, неначе в молоці дитина, красується, любується на всю Україну. (Т. Шевченко.)* — матиме такий вигляд: *112. 1) 2212; 2) 2221:* Перші три цифри означають, що речення в цілому — розповідне, неокличне, складне. Наступні чотири цифри характеризують перше просте речення: *Між горами старий Дніпро... красується, любується на всю Україну* — двоскладне, поширене, повне, ускладнене. Останні чотири цифри стосуються другого простого речення: *... неначе в молоці дитина...* — двоскладне, поширене, неповне (пропущено присудок), неускладнене.

244*. Схарактеризуйте речення, користуючись цифрами, як це показано в примітці до наведених вище таблиць.

1. О земле, велетнів роди! *(П. Тичина.)* 2. Хіба є хто на землі крилатіший за людину? *(О. Гончар.)* 3. Добре нам мати на світі хорошого друга, друзів — ще краще. *(М. Рильський.)* 4. Треба слову ніжності додати, щоб уміло друзів пригортати. *(М. Сингаївський.)* 5. Товариство не для користі вибираю, а для душі. *(П. Дорошко.)* 6. Чи є слова, якими гоять рани? *(І. Жиленко.)* 7. Поміж людьми, як кажуть, добре й нам. *(Л. Глібов.)* 8. Колись мене назвав він братом, і слово це — як зірка у путі. *(М. Рильський.)*

245*. Перепишіть речення без цифр біля слів і самостійно розберіть їх за частинами (див. завдання у вправі 241). А потім схарактеризуйте їх, користуючись цифрами, як це показано в примітці до наведених вище таблиць.

1. Що^{1} для безсмертя$^{5\,5}$ народилось^{2}, від зброї^{3} смертних^{4} не умре^{2}. *(М. Рильський.)* 2. Талановиті^{4} люди^{1} жили^{2} на нашій^{4} землі$^{5.2}$. *(Б. Олійник.)* 3. Уміти^{1} жити^{3} — оце велике^{4} діло^{2}. *(І. Франко.)* 4. Лиш у труді$^{5\,6}$ живе^{2} людина^{1}, а^{7} без труда$^{5.0}$ її^{3} нема^{2}. *(В. Сосюра.)* 5. Либонь^{6}, запізно$^{5.3}$ зрозумів^{2} я^{1}, що^{7} слово^{3} треба берегти^{2}. *(Л. Дмитерко.)* 6. Нащо$^{5.5}$ правді^{3} словесна^{4} маска^{1}? *(В. Симоненко.)* 7. Земля^{1} здавалась би пусткою^{2}, якби^{7} не шелестіли^{2} сосни^{1} та^{7} дуби^{1}. *(П. Дорошко.)* 8. Не спалося^{2}, а^{7} ніч^{1} як море^{2}. *(Т. Шевченко.)*

§ 100. Інтонація і розділові знаки в реченні. Кома

Розділові знаки членують текст і речення на певні синтаксично-смислові частини. Вони полегшують сприйняття й правильне розуміння написаного.

У середині речення використовуються такі розділові знаки: кома, крапка з комою, тире, двокрапка, дужки, три крапки, лапки.

Ставлячи розділові знаки, слід орієнтуватися насамперед на будову речення, а не на інтонацію. Річ у тім, що не завжди там, де пауза, ставиться розділовий знак, і не завжди там, де є розділовий знак, робиться пауза. Особливо це стосується коми.

Коми бувають одиничні і парні.

1. Одиничні коми ставляться між однорідними членами речення і між частинами складного речення.

Де є одинична кома, завжди робиться пауза, але там, де є пауза, не завжди ставиться кома. Наприклад, у реченні: *Говорять, що матері сльози гарячі і тверде, міцнеє каміння проймають (Леся Українка.)* — після слова *гарячі* робиться більша пауза, ніж після слова *тверде*, але кома, проте, не ставиться. А в реченні: *І літо минуло, і осінь приспіла і листям пожовклим всі стежки покрила (Л. Глібов.)* — перед першим сполучником *і* та перед другим робиться майже однакова пауза, але перед одним *і* кома стоїть, а перед другим — її немає.

2. Парними комами виділяються з обох боків деякі підрядні речення, відокремлені члени речення і внесення (звертання, вставні і вставлені слова та речення, слова-речення).

Парні коми називаються так тому, що їх треба ставити обов'язково дві: одну перед відокремлюваною групою слів, другу — після неї: *Перед ним, розбігаючись на всі боки, розляглися поля. (Панас Мирний.)*

Але одна з ком не ставиться, якщо відокремлювана група слів стоїть на початку речення чи в його кінці: 1. ***В грядуще дивлячись сьогодні,*** *ми бачим лави молоді. (М. Нагнибіда.)* 2. *Мати спить,* ***над колискою сина схилившись.*** *(Леся Українка.)*

Виділена комами з обох боків частина речення промовляється переважно трохи іншим тоном або трохи швидше, ніж усе речення. Але паузи на місці парних ком робляться не завжди. Наприклад, у реченні: *Пісня наближалась і,* ***на деякий час затихнувши,*** *знову зазвучала вже недалеко за горбами (О. Донченко.)* — кома стоїть після *і*, але пауза чується перед *і* (після *і* можлива невелика затримка). А в реченні: *Розквітай,* ***мій краю,*** *веснами, цвітом яблунь і пшениць (Т. Масенко.)* — після *розквітай* пауза взагалі не чується, а після *краю* можлива лише невелика затримка.

246. Прочитайте речення вголос. Простежте, чи завжди коми збігаються з паузами.

1. Людську мисль і почуття орлине ніхто й ніщо не викине за борт. *(М. Рильський.)* 2. Хай розквітне веселково у невиданій красі наша мова калинова, наче сонце у росі. *(П. Тичина.)* 3. По країні весна пролітає і шумить журавлиним крилом. *(В. Сосюра.)* 4. Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий підіймать і, несучи вагу ту страшную, буду пісню веселу співать. *(Леся Українка.)* 5. В останньому промінні сонця грала дрібненька мушва і, мов сітка, мигтіла перед очима. *(М. Коцюбинський.)* 6. Сумно шепче ліс дрімучий, ворони літають і, здається, своїм криком бурю накликають. *(С. Руданський.)* 7. Було йому літ сімдесят чи, може, й більше. *(О. Довженко.)* 8. Розпрягайте, хлопці, коні та й лягайте спочивать. *(Народна творчість.)*

§ 101. Інші розділові знаки

Крапка з комою, тире, двокрапка, дужки, три крапки і лапки, на відміну від коми, завжди пов'язані з певною інтонацією. Вони вказують на подовження паузи, підвищення або пониження тону тощо.

1. Крапка з комою ставиться там, де й одинична кома (тобто між однорідними членами речення і між частинами складного речення), якщо розділювані нею частини порівняно далекі за змістом або мають у собі розділові знаки.

На місці крапки з комою завжди чується подовжена пауза: 1. *Немає мудріших, ніж народ, учителів; у нього кожне слово — це перлина, це праця, це натхнення, це людина. (М. Рильський.)* 2. *Біліє місяць; люди сплять. (Т. Шевченко.)*

2. Тире ставиться там, де й одинична та парні коми, а також там, де коми ставити не можна.

Одиничне тире вказує на протиставлення (можна підставити *а, але*), наслідок, наступне пояснення, раптову зміну подій тощо.

Після одиничного тире робиться вичікувальна пауза і далі тон, як правило, підвищується: 1. *У душі моїй — місця немає туманам. У душі моїй — сонце червоне буя... (В. Симоненко.)* 2. *Пісень у нас — як в тому полі колосу... (В. Лучук.)*.

Парні тире виділяють з обох боків частини речення. Частина, виділена парним тире, вимовляється підвищеним тоном: 1. *Настане — вірю я — година: загине розбрат на землі. (П. Грабовський.)* 2. *І враз — заглушаючи всю метушню і ґвалт — по квартирі розляглися широкі й повнозвучні акорди рояля. (Ю. Смолич.)*

3. Двокрапка ставиться перед однорідними членами речення, між частинами складного безсполучникового речення та перед прямою мовою. Вона завжди вказує, що далі щось розкривається, уточнюється, доповнюється.

Перед двокрапкою, як правило, тон підвищується, після неї робиться вичікувальна пауза, і далі слова промовляються звичайним тоном: 1. *У мрії все рівне: й сьогодні, й минуле, і щастя, і вічність, і мить. (В. Сосюра.)* 2. *Все на світі минає: підуть марно царства і панства, трони й корони, а любов щира останеться навіки. (С. Васильченко.)*

4. У дужки беруться вставлені слова і речення. Частина, охоплена з обох боків дужками, вимовляється пониженим тоном: *Там батько, плачучи з дітьми* ***(а ми малі були і голі)****, не витерпів лихої долі, умер на панщині. (Т. Шевченко.)*

5. Три крапки в середині речення вказують на схвильованість мови або на паузу перед важливим чи несподіваним повідомленням: 1. *І ми вертаєм... у вічну казку... до матерів. (Б. Олійник.)* 2. *Караюсь, мучуся... але не каюсь! (Т. Шевченко.)*

6. У лапки, крім прямої мови, цитат і різних власних назв, беруться також слова, вжиті в незвичному або іронічному значенні.

Такі слова, взяті в лапки, вимовляються з особливою, підкресленою інтонацією: 1. *Вчився Юрко погано.* ***«Приїздив»*** *додому або на трійках, або на двійках. (Остап Вишня.)* 2. *За два тижні* ***«великий»*** *— так вівчарі пошепки називали ведмедя — зарізав ще п'ять корів. (М. Коцюбинський.)*

7. Якщо збігається разом кілька розділових знаків, то ставимо звичайно один з них: крапку, двокрапку, три крапки, крапку з комою. Наприклад, у реченні: *Все зникло, наче в казці: місто, гори, поле, гай (Леся Українка.)* — зворот *наче в казці* треба було б виділити з обох боків комами. Але оскільки після слова *казці* перед однорідними членами стоїть двокрапка, то друга кома вже не ставиться.

Проте зберігаються:

а) кома й тире: *Мине все на світі: і злочин, і лють,— лиш праця для людства одна не минає (П. Тичина.)* — тут після слова *лють* тире поставлено після однорідних членів, а кому — між двома частинами складного речення;

б) друга дужка й будь-який знак після неї: 1. *На мене хтось-то набрехав (бодай би той добра не знав!), що я хабарики лупила... (Л. Глібов.)* 2. *Скажу я, люди добрі, й вам (до казки приказка годиться хоч і панам): не плюй в колодязь: пригодиться води напиться. (Л. Глібов.)*

---

247. Прочитайте речення вголос, дотримуючись інтонації, якої вимагають розділові знаки.

1. Людська творчість — це найбільша мука, найбільша радість на планеті нашій, найкращій — присягаюся — з планет! *(М. Рильський.)* 2. Хай буде в нас усе казкове: обличчя, одяг і душа. *(І. Жиленко.)*3. Все залежить від людських зіниць: в широких відіб'ється вся епоха, у звужених — збіговисько дрібниць.

(Л. Костенко.) 4. Ми люди прямі: що не до вподоби — у вічі прямо кажемо. *(Панас Мирний.)* 5. Ми всіх пригорнули б до серця охоче — у власній та вільній господі! *(М. Старицький.)* 6. В грудях жвавість росте; думка кличе вперед; знов я повен надії і віри. *(П. Грабовський.)* 7. І пригадалося (в вікно лилась пахуча темрява) таке далеке. *(М. Рильський.)* 8. Не упасти б! Ще хоч крок... хоч крок... Люди, де ви?! *(В. Лучук.)*

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

§ 102. Тире в простому неускладненому реченні

У простому неускладненому реченні може ставитися лише тире. В усній мові на місці тире робиться вичікувальна пауза, а наступні слова вимовляються підвищеним тоном.

1. Тире може ставитися на місці пропущеного члена речення, найчастіше — присудка, якщо цього вимагає інтонація.

1. До правди сповнені любов'ю, до кривди — [*сповнені*] ненавистю вщерть. *(В. Сосюра.)* 2. Привчав мене батько трудитись до поту, а мати — [*привчала*] любити пісні. *(П. Воронько.)* 3. В піснях — [*чується*] дівоча світла туга і вільний помах косаря [*при іншій інтонації тире тут можна не ставити*]. *(М. Рильський.)* 4. Мудрість іде без блиску, бездумність — [*іде*] у позолоті. *(А. Малишко.)* 5. В моїй душі [*живе*] весна співуча, а в небі [*ширяють*] вітер і орли [*при іншій інтонації можн тут поставити тире*]. *(В. Сосюра.)*

2. Тире можна поставити перед будь-яким членом речення, коли його треба виділити.

1. Це наша молодість мина. Та наша пам'ять — не минає. *(С. Йовенко.)* 2. Немає у житті середини. Є тільки фланги й тільки — центр. *(Б. Олійник.)* 3. Нас так багато — з сонцем у крові. *(В. Коломієць.)* 4. Послухали Лисичку і Щуку кинули — у річку. *(Л. Глібов.)*

248*. Прочитайте речення вголос. Орієнтуючись на інтонацію, поставте, де треба, тире.

1. Тягнеться до сонця соняшник крислатий, як до тебе серце, стороно моя. *(В. Сосюра.)* 2. Найбільший прояв геніальності в засіяній ниві. *(О. Довженко.)* 3. Назустріч хлопцям іскор водопад. *(М. Бажан.)* 4. Душа його прохала волі; молоді сили простору. *(Панас Мирний.)* 5. Як жити весь вік на колінах, то краще грудьми на штики. *(Б. Олійник.)* 6. Земля не може жити без сонця, а людина без щастя. *(М. Стельмах.)*

§ 103. Розділові знаки між групою підмета і групою присудка

1. Між групою підмета і групою присудка кома ніколи не ставиться (навіть якщо там чується пауза).

1. Ліси наче світилися наскрізь. *(О. Гончар.)* 2. Залитий сонцем степ одразу принишк. *(О. Гончар.)* 3. Чисте морозне повітря немов наливає насчогою все тіло. *(О. Донченко.)* 4. Ти вся була як щастя птиця з країн казкових, з царства мрій. *(В. Сосюра.)* 5. А голос у дівчини мов тої скрипки спів. *(Леся Українка.)* 6. Душа моя переповнена радістю й жалем. *(О. Довженко.)*

2. Між групою підмета і групою присудка ставиться тире, якщо між ними чується вичікувальна пауза і в групі присудка є вказівні частки *це, то, ось, значить* або їх можна поставити.

1. Яке **це** щастя — жити на цій землі! *(О. Довженко.)* 2. Праця — **то** єдина служба людям, народові, ідеалам. *(Д. Павличко.)* 3. Життя без книг — **це** хата без вікна. *(Д. Павличко.)* 4. Придержати язика вчасно — **то** нелегка річ. *(Петро Панч.)* 5. Одне — (це) творити язиком, а друге — (це) перти плуга. *(Народна творчість.)*

3. Між групою підмета і групою присудка ставлять тире також тоді, коли хочуть виділити присудок. В усній мові тут робиться вичікувальна пауза й підвищується тон.

1. Тут кожен камінь мій і кожен подих — **мій**. *(Л. Первомайський.)* 2. Ви знаєте, що таке ностальгія? Це — **хвороба**. Це хворобливий **потяг**, болюча **туга** за рідним краєм. *(О. Донченко.)* 3. У Львові є гора, зелена і врочиста, вона — **немовби** дужі **груди** міста. *(Р. Братунь.)* 4. Ніч — **як** та **печать**. Лиш паровози — **кричать**. *(П. Тичина.)*

249*. Поставте потрібні розділові знаки між групою підмета і групою присудка.

1. Боротьба за мир найсвятіша справа. *(О. Гончар.)* 2. В дитинстві вимовлене слово яснішає через роки. *(В. Коротич.)* 3. Історія це святая святих народу. *(О. Довженко.)* 4. Хтось давно ще сказав, що спів то мова душі, то голос серця. *(Панас Мирний.)* 5. Наче кулька в жонглера на вістрі наша куля земна. *(І. Муратов.)* 6. Ввесь світ був як казка, повна чудес, таємнича, цікава й страшна. *(М. Коцюбинський.)* 7. Кожному мила своя сторона. *(Народна творчість.)* 8. Найбільше добро в кожного народу це його мова. *(Панас Мирний.)*

§ 104. Розділові знаки при непоширених прикладках

Прикладка — це різновид означення. Але вона, крім того, що виражає ознаку предмета й відповідає на питання який? (як і будь-яке означення), ще й дає предметові нову назву: *місто* (яке?) ***Київ***, *річка* (яка?) ***Дніпро***, *поет* (який?) - ***романтик***.

Прикладка виражається іменником і, як правило, стоїть у тому ж відмінку, що й означуване слово: *у місті* ***Києві***, *під містом* ***Києвом***; *на річці* ***Дніпрі***, *понад річкою* ***Дніпром***. Не узгоджуються з означуваним словом ті прикладки, що беруться в лапки: *журнал* ***«Київ»***, *у журналі* ***«Київ»***; *видавництво* ***«Дніпро»***, *у видавництві* ***«Дніпро»***.

Непоширені прикладки пишуться окремо, через дефіс і можуть братися в лапки.

1. У лапки беруться прикладки, що означають умовні індивідуальні назви заводів, організацій (без слова *імені*), пароплавів, установ, спортивних команд, газет, журналів, творів тощо. Ці назви пишуться в лапках і тоді, коли вони вживаються самостійно.

---

1. Найточніший час показують годинники на центральному поштамті, на станції метро «Хрещатик» і на вежі Будинку профспілок. *(П. Загребельний.)* 2. Задля цієї оказії на груди, випнуті колесом, начепив медалі **«За відвагу»** і **«За взяття Берліна»**. *(Є. Гуцало.)* 3. Благословенна та ясна година, коли буквар до рук бере дитина, коли читає **«Кобзаря»** юнак. *(Д. Павличко.)*

---

2. Якщо спочатку йде загальна назва, а потім власна *(річка Хорол)*, то прикладка пишеться окремо, якщо ж навпаки *(Хорол-річка)* — то через дефіс.

---

1. А **чабан Горпищенко** тільки радується в душі, дивлячись, як люди смакують його водою. *(О. Гончар.)* 2. Молодий **Горпищенко-льотчик** запитує батька: «Хто цей, тату, колодязь копав?» *(О. Гончар.)* 3. **Гора Говерла** найвища в Україні. 4. Підіймає Волинь **Світязь-озера** келих. *(П. Воронько)*

---

3. Якщо спочатку йде родове поняття, а потім видове *(трава звіробій)*, то прикладка пишеться окремо, якщо ж навпаки *(звіробій-трава)* — то через дефіс.

Проте через дефіс пишуться терміни типу *жук-короїд, льон-довгунець, заєць-русак* (хоч тут іде спочатку широка, а потім вузька назва).

---

1. Трохи вище, на схилі, починався вже ліс, де у тіняві з-під крайніх кущів виглядала **трава копитняк**. *(І. Муратов.)* 2. Не **сон-трава** на могилі вночі процвітає, то дівчина заручена калину

саджає. *(Т. Шевченко.)* 3. Кружляє над полем чорний **птах ворон**. 4. З криком сів на груди ворон, чорний **ворон-птах**. *(П. Тичина.)* 5. **Заєць-русак** більший від **зайця-біляка** і живе в південних областях.

---

4. В інших випадках прикладки з означуваними іменниками, як правило, пишуться через дефіс — незалежно від їхнього місця (*учитель-фізик* і *фізик-учитель*).

---

1. **Козаки-запорожці** своєю мужністю дивували світ. *(Петро Панч.)* 2. Над сивим Дніпром струнка береза розпустила зелені **коси-віти**. *(А. Шиян.)* 3. Милуйся, милуйся **свічками-березами** і прозорим воском **кленів-шептунів**. *(М. Довженко.)* 4. Немов **вуж-велетень**, плазує серед степу шлях. *(М. Коцюбинський.)* 5. Старий згадав свою Волинь святую і **волю-долю** молодую. *(Т. Шевченко.)*

250. Запишіть словосполучення в дві колонки: 1) ті, що пишуться через дефіс; 2) ті, що пишуться окремо.

1. Гігант (паровоз), меч (риба), плазун (удав), риба (івасі), учитель (фізик), негній (дерево), пан (директор), місто (воїн), красень (пароплав), месник (партизан), добротворець (сонце), трава (буркун), громадяни (глядачі), палаци (музеї), Люб'язь (озеро), квітка (нарцис), газ (азот), творець (народ), народи (брати), гриб (трюфель), вітер (пустун).

Ключ. Підкресліть останню букву в останньому слові кожного словосполучення. З цих букв прочитайте закінчення вислову М. Коцюбинського: *«Дружба має рі ні вияви, але...»*

251*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Мене Вітчизна (мати) колихала і піднесла до сонця на руках. *(М. Стельмах.)* 2. Нема краю можливостям матері (природи), як немає межі людському розуму. *(О. Довженко.)* 3. Час (шуліка) летить, і немає йому вороття. *(Є. Гуцало.)* 4. Травою (берізкою), немов павутинням, заплівсь квітник. 5. Ми йдемо по Львову, тчемо по дорозі килимок (розмову), ниточку між нами слово (човник) тягне. *(Д. Павличко.)* 6. Я на палубі пароплава (Некрасов). *(О. Довженко.)* 7. Вечір (мисливець) підстрелене сонце несе у сірому ягдташі. *(Л. Костенко.)* 8. Жовтий-прежовтий метелик мов дражнився: сяде на буркун (траву) й гойдається. *(Ю. Яновський.)*

§ 105. Зв'язок між словами і коми в простому реченні

Вживання коми в простому реченні залежить від характеру синтаксичного зв'язку між словами і групами слів.

Синтаксичний зв'язок буває підрядний, опосередкований, сурядний і позаграматичний.

1. При підрядному зв'язку одне слово виступає як головне, а друге — як залежне, тобто від одного слова до другого можна поставити питання. Наприклад, у реченні: *Над зеленими ярами вставав легесенький туман (І. Нечуй-Левицький)* — підрядним зв'язком поєднані між собою такі пари слів: *туман* (що робив?) *вставав; туман* (який?) *легесенький; вставав* (де?) *над ярами; над ярами* (якими?) *зеленими.*

Схематично ці зв'язки можна показати так:

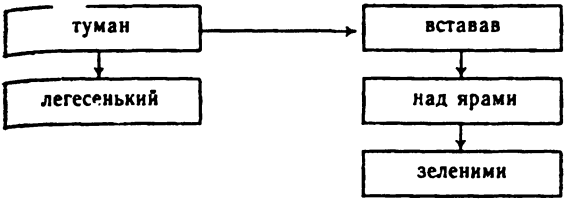

У реченні між словами і групами слів, поєднаними підрядним зв'язком, коми не ставляться. Виділяються лише з обох боків комами відокремлені члени речення (докладно про відокремлення див. § 109—114).

---

1. Ледве помітний світанок став ширяти над лісом. *(Ю. Яновський.)* 2. Виноград на зігнутих гілках гостинно простягає свої солодкі грона. *(М. Рильський.)* 3. І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав. *(Т. Шевченко.)*

---

2. Нерівноправні слова і групи слів у реченні поєднуються між собою також опосередкованим зв'язком, тобто не безпосередньо, а через інші повнозначні слова. Наприклад, у реченні: *Орли дивляться на сонце розплющеними очима (І. Драч.)* — слова *орли* і *на сонце, орли* і *розплющеними очима* пов'язані не безпосередньо, а через слово *дивляться.*

Це легко простежити за схемою:

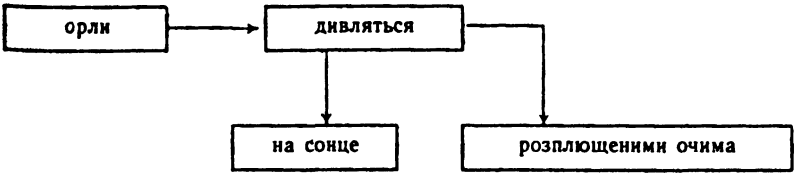

Слова і групи слів, поєднані опосередкованим зв'язком, комами одне від одного в реченні не відділяються.

---

1. В саду колгоспному допитливий юнак опилення тонкі досліджує закони. *(М. Рильський.)* 2. Яблука на голому гіллі світяться спокійно серед саду в сумовитій надвечірній млі в сумовиту пору листопаду. *(Є. Гуцало.)* 3. В далечінь холодну без жалю

за літом синьоока осінь їде навмання. *(В. Сосюра)*. 4. Сірим змієм плазує шлях з гори у долину поміж зеленою травою безкрайого степу. *(Панас Мирний.)* 5. За селом на вечірній дорозі у промінні осіннього сонця я зустрів своїх батька-матір. *(М. Вінграновський.)*

---

3. При сурядному зв'язку слова поєднуються між собою як рівноправні. Наприклад, у реченні: *На липах з'явилося **свіже, молоде, пахуче** листя (В. Собко.)* — слова *свіже, молоде, пахуче* поєднані сурядним зв'язком (виступають як рівноправні).

Це добре видно на схемі:

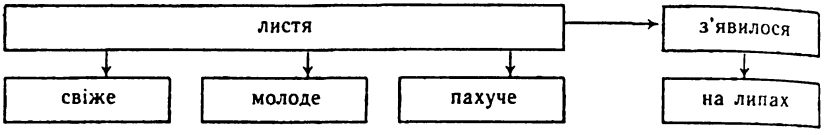

У реченні між словами, поєднаними сурядним зв'язком, коми можуть ставитися і можуть не ставитися (докладно про це див. §§ 106—107).

4. При позаграматичному зв'язку повнозначні слова в реченні не відповідають на жодне питання і з іншими словами поєднуються тільки за змістом. Наприклад, у реченні: *І, може, в тихій твоїй хаті я буду знову розмовляти з тобою, друже мій (Т. Шевченко.)* — до повнозначних слів *може* і *друже мій* не можна поставити питання від інших слів, вони ніби випадають із тканини речення.

На схемі видно, що ці слова стоять поза граматичним зв'язком з іншими словами:

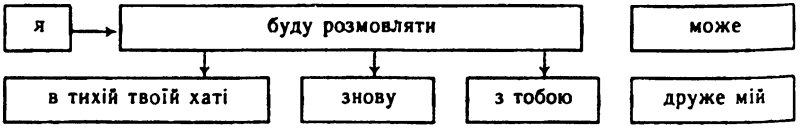

Повнозначні слова і групи слів, які стоять поза граматичним зв'язком у реченні, звичайно виділяються з обох боків комами (докладно про це див. §§ 115—118).

---

1. **Певне**, в світі ніхто живий без мрії не прожив. *(Леся Українка.)* 2. І золотої, й дорогої мені, **щоб знали ви**, не жаль моєї долі молодої. *(Т. Шевченко.)* 3. **Може**, ще раз сонце правди хоч крізь сон побачу. *(Т. Шевченко.)* 4. Довго в землі визрівають алмази, **синок**. *(І. Жиленко.)*

252 *. Перепишіть. Поставте коми лише між словами, пов'язаними сурядним зв'язком, та виділіть з обох боків комами лише слова, які стоять поза граматичним зв'язком.

1. У небі сонце і весна і журавлиний крик. *(О. Підсуха.)* 2. І дивиться на обриси планети з висот космічних перший космонавт. *(Л. Дмитерко.)* 3. Осінній холодок над спраглою землею шатро гаптоване широко розіп'яв. *(М. Рильський.)* 4. Скупе проміння осіннього сонця самітньо відсвічує немічною прозолотою на білому тілі беріз. *(О. Донченко.)* 5. Під самою хатою росли червоні білі рожеві маки. *(І. Нечуй-Левицький.)* 6. Над ґанком висіли важкі кетяги пов'язаної в пучки калини. *(М. Стельмах.)* 7. Без мови рідної юначе й народу нашого нема. *(В. Сосюра.)* 8. Гірських вершин досягають на жаль не тільки орли. *(О. Довженко.)*

ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 106. Поняття про однорідні члени речення

Однорідні члени в одному плані стосуються того самого слова в реченні, відповідають на те саме питання і вимовляються з інтонацією переліку або протиставлення.

Однорідними можуть бути лише слова одного плану як за смислом, так і за граматичним оформленням.

Наприклад, правильно сказано:

1. *Тут були і **авіатори**, і **танкісти**, і **артилеристи**.* *(О. Гончар.)* Але до цього переліку не можна додати: «... ***і офіцери***» — бо це поняття іншого плану, ніж попередні назви.

2. Люблять жінки свою ланкову ***за слово*** тверде, ***за*** веселу ***вдачу*** й надійну ***дружбу***. *(А. Шиян.)* Проте було б неправильно це речення оформити так: «за слово тверде, за веселу вдачу і **що вона надійна подруга**» — бо член речення і підрядне речення не можуть бути рівноправні.

3. *Наш обов'язок — сумлінно **вчитися** і **допомагати** батькам.* Але не можна сказати: «...сумлінно вчитися і **допомога** батькам» — бо іменник і неозначена форма дієслова не поєднуються як однорідні.

Однорідні члени речення поєднуються між собою сурядним зв'язком:

а) без сполучників: *Ми чуєм трав зелений **крик**, дощів задумані **рефрени** (І. Драч.);*

б) за допомогою одиничних сполучників *і, та, а, але, проте, зате, однак, все ж, або, чи* (такий сполучник вживається тільки один раз між двома однорідними членами речення): 1. *І так **свіжо і синьо** у **небі й душі**, тільки никнуть квітки посмутнілі.* *(В. Сосюра.)* 2. ***Вирветься крик чи іржання та й знову у шумі зіллється*** *(П. Тичина.);*

в) за допомогою повторюваних сполучників *і... і, та... та, або... або, чи... чи, то... то, ні... ні* (такий сполучник повторюється два або більше разів підряд): ***І сонце, й***[1] ***день, і вишня*** *в цвіті,* ***і творчості крилата мить*** *(П. Тичина.);*

г) за допомогою парних сполучників *не тільки... а й; як... так і; хоч... але; якщо не... то* (перша частина такого сполучника ставиться перед першим однорідним членом, друга — перед другим): *Мужню силу* ***хоч похилить горе, та не зломить,*** *в підлість не поверне. (І. Франко.)*

Однорідні члени речення бувають непоширені (виражені одним повнозначним словом) і поширені (виражені групою слів).

1. Якщо в простому реченні є два або більше підметів, присудків чи однакових додатків, то вони однорідні.

---

1. Ми віддамо Вітчизні всі **пориви**, і дум **політ**, і **силу** наших рук. *(В. Сосюра.)* 2. В своїй хаті своя й **правда**, і **сила**, і **воля**. 3. В яру колись гайдамаки табором **стояли, лагодили** самопали, ратища **стругали**. 4. Наша **дума**, наша **пісня не вмре, не загине**. *(З тв. Т. Шевченка.)*

---

2. Якщо при означуваному слові є два або більше означень, то вони можуть бути однорідними і неоднорідними (***важка, чорна*** *хмара* і ***важка чорна*** *хмара*).

Означення неоднорідні, якщо вони в різних планах характеризують предмет ***(безмежний золотий пшеничний лан);*** однорідні — якщо характеризують предмет в одному плані (наприклад, у позитивному: ***холодна, чиста, смачна*** *вода.*) Однорідні вони й тоді, коли являють собою перелік ознак ***(сині, червоні, фіолетові смуги)***.

Однорідні означення звичайно можна замінити одним словом ***(важка, чорна хмара — гнітюча)***. І вимовляються вони, на відміну від неоднорідних, з інтонацією переліку.

---

1. Світало. **Голубі, сині, фіолетові, рожеві** [*різнобарвні*] пасма снувались над горами. *(І. Цюпа.)* 2. Знову потекли **теплі, лагідні, задумливі** [*приємні*] дні. *(В. Козаченко)*. 3. Якось раз над містечком стояла **тиха, місячна** [*погожа*] літня ніч. *(І. Нечуй-Левицький.)* 4. У полі зацвітуть **пахучі, ніжні, голубі** [*привабливі*] фіалки. *(О. Гончар.)* 5. Як гостро свистить **гострокрила, примхлива, одважна, бездумна, безумна, розумна** [*перелік ознак*], як світ і життя, ластівка! *(М. Рильський)*. 6. Кругом хати росли **старі велетенські волоські** [*неоднорідні: у різних планах*] горіхи. *(І. Нечуй-Левицький.)* 7. Вся кучерява долина здається залитою **буйними зеленими морськими прозорими** [*у різних планах*] хвилями. *(І. Нечуй-Левицький.)*

---

[1] Треба мати на увазі, що *і* та *й* — це той самий сполучник, тільки в різному звучанні.

3. Два означення однорідні, якщо першим стоїть непоширене означення, а другим — поширене *(літній, залитий сонцем день)*. Якщо ж вони стоять навпаки — то неоднорідні *(залитий сонцем літній день)*.

1. **Рівний, залитий сонцем** [*однорідні: непоширене + поширене*] степ одразу принишк. *(О. Гончар.)* 2. Ніч розкидала над селом своє **темне, всипане зорями** [*непоширене + поширене*] шатро. *(І. Цюпа.)* 3. З ластівками прокидався **яблуневий, у білих накрапах** [*непоширене + поширене*] сад. *(М. Сингаївський.)* 4. На лісових горбках солодко пахли **нагріті сонцем стиглі** [*неоднорідні: поширене + непоширене*] суниці. *(О.Донченко.)* 5. У **стомлених від безсоння голубих** [*неоднорідні: поширене + непоширене*] очах хлюпнула радість. *(І. Цюпа.)*

4. Означення, які стоять після означуваного слова, звичайно однорідні.

1. Бідні люди хотіли собі побудувати дім — **тривкий, кам'яний, вигідний.** *(І. Франко.)* 2. Твої очі — як те море **супокійне, світляне.** *(І. Франко.)* 3. У темряві **густій, тяжкій** і **рівній** прокинувсь я. *(М. Рильський.)*

5. Обставини однорідні лише тоді, коли вони являють собою перелік *(у парках, садах і лісах; вранці, вдень і ввечері; радісно, весело, із запалом)*.

Якщо ж обставини по-різному характеризують дію, то вони неоднорідні *(вранці у парку радісно)*. Неоднорідні також обставини, які хоч і відповідають на те саме питання, проте доповнюють одна одну, залежать одна від одної *(на галявині в лісі)*.

Наприклад, у реченні: *Шумлять сади над берегами в моєї юності краю (В. Сосюра.)* — обставини місця *над берегами* і *в моєї юності краю* неоднорідні, бо вони по-різному вказують на місце і від однієї до другої можна поставити питання: *над берегами* (якими?) *в моєї юності краю* (остання група слів, крім обставинного, має ще й означальний відтінок). Так само в реченні: *Гострим полиском хвилі спалахують після бурі у місячну ніч (Леся Українка.)* — обставини *після бурі* і *у місячну ніч* хоч і відповідають на те саме питання коли?, проте не в одному плані стосуються присудка *спалахують*. Тут можна поставити питання в зворотному порядку: *у місячну ніч* (яку?) *після бурі* — або ще: *у місячну ніч* (а коли саме?) *після бурі*. А можна слова *після бурі* розглядати і як додаток: *спалахують* (після чого?) *після бурі* (коли?) *у місячну ніч*.

1. [де?] Над тихою святковою землею [як?] золотими мазками починається ранок. *(М. Стельмах.)* 2. [де саме? на

чому?] На темнім матовім листі [де?] в гаю [як часто?] де-не-де видніє осіння позолота. *(Леся Українка.)* 3. [де саме?] Широкою долиною [якою? де?] між двома рядками розложистих гір тече [де?] по Васильківщині невеличка річка Раставиця. *(І. Нечуй-Левицький.)* 4. І [коли?] вдень, і [коли?] ввечері [*однорідні*] там соловей співав *(Л. Глібов.)*

Та це ж просто...

Допитливий. Виходить, у реченні: *І котилось над містом пахуче, високе, рожеве, тепле сонце, як матір'ю спечений хліб (Б. Олійник.)* — між означеннями я можу поставити коми і можу не поставити — і помилки не буде?

Кмітливий. Ні, не буде. Але тоді по-різному читатимуться означення: у першому разі — з інтонацією переліку, в другому — без пауз. І в першому разі сонце сприймається як щось приємне, рідне, у другому ж — просто як висока рожева тепла пляма, яка пахне.

Допитливий. А в реченні: *Сонце сміялося серед чистого, безхмарного неба (І. Франко.)*?

Кмітливий. Тут уже без коми не обійтися, бо *чисте* й *безхмарне* — це синоніми, слова з однаковим значенням; у різних планах їх аж **ніяк** не вживеш.

253*. Знайдіть однорідні означення і поставте між ними коми.

I. 1. Червоним великим колом заходило сонце. *(С. Васильченко.)* 2. В густім зеленім березовім гаю над Дністром весело щебетали пташки. *(І. Франко.)* 3. Сірі ледве помітні в тумані плавні непривітно шуміли. *(М. Коцюбинський.)* 4. Хто хоч раз на віку бачив такі болючі смертельною вогкістю обведені пташині очі, той ще більше має шанувати усе живе. *(М. Стельмах.)* 5. Промерзлі до темного дрожу блакитні каштани в руках задубілих тримають погаслі свічки. *(Л. Первомайський.)* 6. На товстих куцих пальцях блищали важкі золоті персні з дорогими блискучими камінцями. *(І. Нечуй-Левицький.)* 7. Чумаки їдуть з Криму в темних просмолених сорочках. *(О. Довженко.)* 8. Полилися веселі хорові народні пісні. *(І. Нечуй-Левицький.)*

II. 1. Навпроти широко відчинених задимлених дверей стояли в ряд в урочистих позах ковалі. 2. Навіть у підполковника Самієва смуглява старанно виголена щока була вкрита темною плівкою запеченої крові. 3. Стояло сухе осіннє надвечір'я. 4. Все було окутане чорною непроглядною тьмою. 5. Воронцова Шура впізнала відразу. Ті ж сірі завжди насторожені очі під рудими кошлатими бровами. Спокійні врівноважені рухи. 6. Будь вона не єдиною дівчиною в батальйоні, Черниш, здається, однаково впізнав би її. Довгообраза білолиця з примруженими великими очима. 7. Якось на подвір'я, де зупинився Багіров із своїми бійцями, зайшов високий інтелігентної зовнішності дідуган з паличкою в руці у широкому кофейного кольору макінтоші. 8. Смугляве з орлиним носом обличчя іноземця ще зберігало сліди колишньої вроди. *(О. Гончар. «Прапороносці».)*

254* Знайдіть однорідні члени речення і поставте між ними коми (перед одиничними, неповторюваними *і*, *й* коми не ставте).

1. Тож ставай до хороводу і за піснею народу далі йди в святкову ніч щастю власному навстріч! *(М. Бажан.)* 2. Ми в'їжджаємо на шкільне подвір'я, де ясніє великими вікнами двоповерхова з червоної цегли школа. *(М. Стельмах.)* 3. Горять міняться на очах сині зелені бузкові оранжеві й бурштинові легкі осяйні хмарини. *(В. Козаченко.)* 4. Високо під небом вечірнім пролетіли величезним табуном дикі гуси у плавні на ніч. *(М. Коцюбинський.)* 5. Високо над грядою гір ключем пролітали в сонячному небі якісь бистрі тонкошиї птахи. *(О. Гончар.)* 6. Раптом над ним пронеслась, мов хмара, тінь великого з розпростертими крилами птаха. *(В. Гжицький.)* 7. Вилізли тіні з садків з-під стріх із-за повіток. *(А. Головко.)* 8. За чорними шибками хлюпотів дощ, якось тужно надсадно шуміли на вітрі мокрі обважнілі сосни. *(В. Козаченко.)*

255*. Перепишіть, виправляючи помилки, пов'язані з неправильним вживанням однорідних членів речення.

1. Наталка не тільки вміє щиро кохати, а й боротися за своє щастя. 2. Наталка шанує, піклується й допомагає своїй матері. 3. В «Інститутці» Марко Вовчок показала безправне становище кріпаків, свій гнівний протест проти гноблення людини людиною. 4. У «Лісовій пісні» діють і люди, і Мавка, і різні міфічні істоти. 5. «Лісова пісня» вчить нас чесності у взаєминах з іншими людьми, любити красу, бережно ставитися до природи. 6. Усі видатні українські письменники й поети писали не тільки про страждання рідного народу, а й кликали його до боротьби за свою волю. 7. Аналізуючи твір, треба враховувати його тему і які засоби використовує автор для її розкриття. 8. На вулицях, площах і парках сьогодні було особливо людно.

§ 107. Розділові знаки між однорідними членами речення

---

1. Між однорідними членами речення (непоширеними і поширеними) звичайно ставляться коми (крім випадків, зазначених у пунктах 2 і 3).

---

1. Люблю роботи **грім**, і **грюк**, і **кров** живу у жилах. *(М. Рильський.)* 2. Я звідав **радість** у труді, і **щастя** творчості, і **піт**. *(М. Нагнибіда.)* 3. Я **живу**, і **борюсь**, і **творю** для людей. *(В. Забаштанський.)* 4. Хочу **бачити**, **знати**, **чути**, і **любити**, й **творити** красу. *(Л. Первомайський.)* 5. Моє **щастя**, і **ніжність**, і **гнів** я у пісні б хотів зберегти. *(В. Сосюра.)* 6. Він не боявся **ані реву** бурі, ані **гуркоту** громів. *(І. Франко.)* 7. І йому треба

пособити дружнім **потиском** руки, чи вірним **словом**, чи **поглядом**. *(М. Стельмах.)* 8. А здебільшого стоять вони [*дуби*] навіть у погожу пору якщо **не похмурі**, то важкувато **спокійні**. *(Є. Гуцало.)*

---

2. Не ставиться кома між двома однорідними членами речення, якщо вони з'єднані одиничним сполучником *і(й), та (=і), або, чи*. Проте, якщо *та* вжито в значенні *але*, то кома ставиться.

---

1. Ми в боротьбі **пройшли** крізь **бурі і негоди і творимо** [*пройшли і творимо*] життя незборне, молоде. *(В. Сосюра.)* 2. Краю мій. **Люблю** я тебе **вдень і вночі, вранці і ввечері і не знаю** [*люблю і не знаю*] краю своєї любові. *(Панас Мирний.)* 3. Сонце **обливало** землю рожевим світом і ніжно **цілувало** тисячами своїх гарячих іскорок. *(Панас Мирний.)* 4. Дівчата **підбирали** викопані буряки **і**, обрізавши гичку [*тут виділено відокремлену обставину*], **складали** в купи. *(О. Донченко.)* 5. Іноді глибоку тишу порушує **стукіт** дятла **чи шерех** збитої білкою кедрової шишки. *(О. Донченко.)* 6. Вузенька стежечка **щезала** часом серед кам'яної пустині **або ховалась** під виступом скелі. *(М. Коцюбинський.)* 7. Старий батько **сидить** коло хати **та** [*і*] **вчить** внука маленького чолом оддавати. *(Т. Шевченко.)* 8. **Тече** вода в синє море, **та** [*але*] **не витікає**. *(Т. Шевченко.)*

---

3. Не ставиться кома і між двома непоширеними однорідними членами речення, з'єднаними повторюваним сполучником *і... і, ні... ні*, якщо це стійкий вислів типу: *і сміх і гріх, і сяк і так, і вдень і вночі, ні вдень ні вночі, ні світ ні зоря, ні се ні те, ні сіло ні впало, ні живий ні мертвий, ні пуху ні пера, ні в тин ні в ворота, ні за що ні про що, ні слуху ні духу* тощо.

---

1. Світ який — **ні краю ні кінця!** *(В. Симоненко.)* 2. Бурлаки стояли **ні живі ні мертві.** *(І. Нечуй-Левицький.)* 3. Похнюпився Бурмило, стоїть **ні в сих ні в тих.** *(Л. Глібов.)* 4. Антон Безбородько не раз бував **і на коні і під конем.** *(М. Стельмах.)* 5. **І сміх і гріх** було дивитися на цю недоладну постать, натоптану злобою і болем. *(М. Стельмах.)*

---

4. Між двома однорідними членами речення ставиться тире, якщо другий член протиставляється першому (перед ним можна встановити сполучник *а, але*), виражає причину, наслідок, доповнення, раптову зміну подій.

---

1. Ні, **не вагання** — [*а*] **рівновага** стала долею митця. *(Є. Плужник.)* 2. Хай вітер в вічі, **умри** — [*але*] **не стій!** *(М. Бажан.)* 3. **Було** колись — [*та*] **минулося, не вернеться** знову.

(Т. Шевченко.) 4. Всі **оглухли — похилились** в кайданах. *(Т. Шевченко.)* 5. Вулицею **прогупотів** роз'їзд — **зник** у степу... *(А. Головко.)*

---

5. Іноді між значно поширеними або далекими за змістом однорідними членами ставлять крапку з комою.

---

1. А над самою водою верба **похилилась**; аж по воді **розіслала** зеленії віти. *(Т. Шевченко.)* 2. **Сидить** батько кінець стола, на руки **схилився; не дивиться** на світ божий; тяжко **зажурився.** *(Т. Шевченко.)* 3. Розжеврене, червоне сонце низько **спустилося**; багряним світлом **грало** на деревах. *(Леся Українка.)*

Та це ж просто...

Допитливий. Я чув, нібито між двома однорідними членами перед першим повторюваним сполучником кома не ставиться.

Кмітливий. Такого правила нема. Якщо сполучник повторюваний, то коми ставляться між усіма однорідними членами речення. А взагалі, кількість ком завжди на одну менше, ніж є однорідних членів, і ще на стільки менше, скільки є одиничних сполучників *чи, або, та (-і), і (й)*. А щоб не забути цих сполучників, запам'ятай: ***чиаботаі коми ковтає.***

256*. Подумайте, чому в поданих реченнях нема ком, хоч сполучник *і* в кожному з них вжито двічі.

1. Люблю твій шум і шепіт серед поля і серцем чую силу наливну. *(А. Малишко.)* 2. Дощ періщив з самого початку і досі не переставав і не зменшувався. *(В. Гжицький.)*

257*. Перепишіть, вставляючи, де треба, коми між однорідними членами речення.

I. 1. Ми працюємо для миру й живем для миру на землі. *(В. Сосюра.)* 2. Виходь іди дорогами земними і від людей візьми і людям дай. *(П. Дорошко.)* 3. Ми йдем і йдем несем вогні і творим блиск і творим дні! *(В. Чумак.)* 4. Не хлібом єдиним а творчості дивом а криком дитини існує людина. *(І. Жиленко.)* 5. Тільки млява боязка людина не любить і боїться риску. *(Леся Українка.)* 6. Не визнаю ні любові ні дружби ні приятелювання до перших заморозків чи до першого грому. *(М. Стельмах.)* 7. Є в коханні і будні і свята, є в ньому і радість і жаль, бо не можна життя заховати за рожевих ілюзій вуаль. *(В. Симоненко.)* 8. Навколо великих людей і круг їхньої пам'яті завжди точиться явна чи приглушена боротьба. *(М. Рильський.)*

II. 1. Хто може сонце погасить і землю вибити з орбіти? *(В. Сосюра.)* 2. Радість і чудо найбільше для людини — її рука. Бере і дає карає і милує пестить і нищить будує і палить творить і любить. *(П. Загребельний.)* 3. Промчав верхівець у вухатій насунутій на самі брови шапці. *(В. Козаченко.)* 4. Не чужим

а своїм законом я на білім світі живу. *(П. Дорошко.)* 5. Переможець лиш тоді похвалить, коли подоланий похилить чоло йому до ніг і порох поцілує з-під стіп його. *(Леся Українка.)* 6. Життя і мрія в згоді не бувають і вічно борються, хоч миру прагнуть. *(Леся Українка.)* 7. Людина вигадала себе і від того страждає. *(Р. Іваничук.)* 8. Коли б часом нам ті пироги та наїдки та напитки не вилізли боком. *(І. Нечуй-Левицький.)*

III. 1. Доводилося вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? *(Панас Мирний.)* 2. Ззаду кожної підводи торохтить відро або задимлений казанок. *(Григорій Тютюнник.)* 3. Довкола розкинулись мило барвисті дрібні береги домочки й садочки і люди отари і луки й луги. *(Леся Українка.)* 4. Вже сонце котилось до темного бору і в теплім промінні купало і ярі лани і веселую гору. *(Леся Українка.)* 5. Вересневе сонце непомітно зайшло за потріскані негусто хмари і зразу ж розіслало аж за ліс недобілені полотна. *(М. Стельмах.)* 6. Прокинувся чоловік ні світ ні зоря... *(Ю. Збанацький.)* 7. Дивлюся: так буцім сова летить лугами берегами та нетрями та глибокими ярами та широкими степами та байраками. *(Т. Шевченко.)* 8. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу чи ловити щучок руками, скаламутивши воду. *(О. Довженко.)*

258*. Перепишіть, вставляючи на місці рисок, де треба, тире або коми.

1. Не вітер / буря над землею в замети клала білий сніг. *(Л. Первомайський.)* 2. Дужі хвилі ринуть / і ридають / і здіймаються все вгору. *(Леся Українка.)* 3. Хоч не зруйнована / руїна ся будова, з усіх кутків тут пустка вигляда. *(Леся Українка.)* 4. Шумів вітер за тином, по садках, поза хатами / листя жовте зривав. *(А. Головко.)* 5. Скільки дійсних випадків / і казок / і кривавих легенд було розказано цієї ночі. *(А. Головко.)* 6. Семен стояв ні в сих / ні в тих, тримаючи в руках торбинку. *(М. Коцюбинський.)* 7. Хмаривсь день якусь хвилину / потім знову заяснів. *(П. Тичина.)* 8. Рвонувсь гудок в безкрає небо / розлігсь по місту / і затих. *(Р. Братунь.)*

§ 108. Узагальнюючі слова і розділові знаки при них

У реченні при однорідних членах може бути узагальнююче слово, яке є тим самим членом речення, що й однорідні члени.

Узагальнююче слово виступає ніби замінником усіх однорідних членів. Найчастіше в ролі узагальнюючих вживаються слова *все, всі, ніхто, ніщо, скрізь, усюди, завжди, ніколи, ніде* і подібні.

Узагальнююче слово в реченні може стояти як перед однорідними членами, так і після них.

Узагальнююче слово перед однорідними членами вимовляється з попереджувальною інтонацією, після — з підсумковою.

1. Якщо в реченні є узагальнююче слово, то перед однорідними членами ставиться двокрапка, а після них — тире.

---

1. Ранок зачинався тихий та лагідний, **все** наокіл: і **трави**, і **дерева**, і **кущі** — наче завмерло. *(Ю. Смолич.)* 2. **Всюди**: і **на вулицях**, і **круг стадіону**, і **обабіч дороги** до заводу — росли молоді осокори, клени й каштани. *(В. Собко.)* 3. **Скрізь** червоно: **на небі**, і **на узгір'ях**, і **на горі**. *(Марко Вовчок.)* 4. **Усе** в чеканні: спілі **краплі** рос, **земля** і **місяць**, **вишні** і **тополі**. *(Б. Олійник.)* 5. **Луки**, **гори**, пишні **сади** — **все** зелене і принишкле. *(О. Гончар.)* 6. **Березу**, **вільху** і **ліщину**, **дубів могутність** величаву і навіть тихий **верболіз** — люблю я **ліс**. *(П. Воронько.)*

---

2. Іноді однорідні члени виділяються з обох боків тире, тобто тире ставлять і перед однорідними членами. У такому разі однорідні члени вимовляються з підвищеною інтонацією.

---

1. І **все те** — і штормуюче **море**, і голубіюче **небо**, і далекі, ледь окреслені **хмари** — пройняте легеньким серпанком рухливого туману. *(Ю. Збанацький.)* 2. **Усе** навпіл — і **труд**, і **піт**, **любов** і **дні** гарячі. *(Д. Луценко.)* 3. Рідній матері-Вітчизні **все** віддай — **життя** і **труд**. *(П. Усенко.)*

---

3. Іноді, найчастіше в діловому та науковому стилях, перед однорідними членами ставлять двокрапку навіть тоді, коли в реченні нема узагальнюючого слова. Така двокрапка не обов'язкова.

---

1. На пароплав, що пливе по річці, діють: **сила тяжіння**, **виштовхувальна сила** води, **сила тяги** гвинтів, **сила опору** води. 2. На простому, батьком змайстрованому столі їх чекає: і святий **хліб**, і **картопля**, і варена **кукурудза**, і **голубці**. *(М. Стельмах.)* 3. Було: трави зім'ятий **запах**, і лісу глухуватий **гук**, і **небо** в зоряних накрапах, і **дощ**, і серця **перестук**... *(В. Лучук.)*

---

4. Якщо при узагальнюючому слові є слова *а саме, як-от, наприклад,* то перед ними ставиться кома, після них — двокрапка: *Всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок — можна було викосити косою в траві. (О. Довженко.)*

259*. Перепишіть, ставлячи всі потрібні розділові знаки між однорідними членами речення та при узагальнюючих словах.

1. Робітник за станком і поет на папері всі ми творим щасливий наш світ. *(В. Сосюра.)* 2. Завод і лан село і місто злились

в єдину пісню чисту. *(М. Рильський.)* 3. Усе навколо дерева птахи люди сповнене весняної пружної нестримної сили. *(В. Собко.)* 4. А Соловей аж горло надриває і на всі заставки співає щебече і свистить і тьохкає і торохтить. *(Л. Глібов.)* 5. І на тім рушникові оживе все знайоме до болю і дитинство й розлука й твоя материнська любов. *(А. Малишко.)* 6. Тихо. І земля і вода і повітря все поснуло. *(М. Коцюбинський.)* 7. Тягнуться до сонця і квітки і трави віти кучеряві гори голубі. *(В. Сосюра.)* 8. Вся громадськість повинна взятися за охорону нашої чарівної природи і птахів і звірів і садів і лісів. *(Остап Вишня.)*

260*. Перепишіть, вставляючи потрібні розділові знаки в простому неускладненому реченні та при однорідних членах речення.

1. Слова полова, але огонь в одежі слова безсмертна чудотворна фея, правдива іскра Прометея. *(І. Франко.)* 2. Все блищить новизною будинки посадки вулиці квіти школи все росте, все хорошіє з кожним днем. *(О. Довженко.)* 3. Весь ліс в інеї в крихкому казково розкішному уборі. *(О. Гончар.)* 4. Вкрились квітами левади і переліски й поля. *(Д. Павличко.)* 5. Соняшники вийшли на городи і до ставка вмиватися біжать. *(М. Сингаївський.)* 6. Усе ніби поменшало і звузилось і дорога і городи і стежка в березі і круча над Россю. *(І. Нечуй-Левицький.)* 7. Сірі широко розплющені очі дивились на світ з упевненою довірливістю. *(Є. Гуцало.)* 8. Весь степ сьогодні наче повен радості повен серпневого світла й простору. *(О. Гончар.)*

261 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо траплятьcя помилки на вживання розділових знаків у простому неускладненому реченні та при однорідних членах речення, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Яке це щастя — [*103.2*] відчувати плече товариша в ряду. *(В. Сосюра.)* 2. Ідеш собі вулицею, [*99.1*] і кожна людина перед тобою [*103.1*] як сторінка із книжки. *(О. Копиленко.)* 3. Усім: [*108.1*] і екскурсантам, [*107.1*] і простим людям — [*108.1*] рекомендуються ґав не ловити. *(Остап Вишня.)* 4. Хлопці збентежились, почервоніли [*107.2*] і стояли мовчки [*105.2*] ні живі [*107.3*] ні мертві. *(В. Гжицький.)* 5. Перлами-росою [*104.4*], сонцем, далиною [*105.1*] вмиваються поля. *(В. Сосюра.)* 6. На все осінь щедра — [*108.2*] на кавуни, [*107.1*] і на дощі, і на холодні роси. *(Ю. Збанацький.)* 7. З-за обрію вставало червоне [*106.2*] вранішнє сонце [*107.2*] і радісно вітало молоду [*106.2*] зелену землю. *(Ю. Збанацький.)* 8. Міцне листя на старому дубі [*103.1,2*] мов дзвінкі дукати у намисті. *(Л. Дмитерко.)* 9. Краще ми на Єнісей поїдемо [*107.2*] або на Кременчук. *(О. Довженко.)* 10. Любив, [*99.1*] коли скидалась велика риба в озері [*107.2*] чи в Десні на заході сонця. *(О. Довженко.)* 11. В тихій воді було видно синє [*106.2*] глибоке небо. *(І. Нечуй-Левицький.)* 12. Від вогнів вартових [*105.1*] дві дороги на морі зустрілись: [*108.1*] смуга мертво-зелена [*107.2*] й криваво-червона стяга.

(Леся Українка.) 13. Під виноградними лозами [*106.5*] на траві лежить великий, [*106.3*] в яскравих квітах [*106.2*] полтавський килим. *(О. Корнійчук.)* 14. І трави, [*107.1*] й ниви, і небо, й сонце — [*108.1*] все, усе змінилось у хлопчика в очах. *(І. Франко.)* 15. Поважно та тихо [*106.5*] у ранню пору [*106.5*] на високую гору [*105.1*] сходилися полковники. *(Т. Шевченко.)* 16. Над тілом **бійця-партизана** [*104.4*] нахилиться **мати-зима** [*104.4*] і сивими косами вкриє. *(П. Воронько.)* 17. Передають поетам поети [*105.2*] з душі у душу, із мови в мову [*105.2*] свободу духу і правду слова. *(Л. Костенко.)*

ВІДОКРЕМЛЕНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 109. Відокремлені уточнюючі члени речення

Відокремлений уточнюючий член речення конкретизує зміст однойменного попереднього члена, звужуючи або обмежуючи його значення. Уточнюючі члени відповідають на питання а де саме? а коли саме? а як саме? а який саме? а що саме? і под. (*внизу, біля підніжжя гори; вчора, о першій годині; темний, аж чорний*).

Але за уточнюючі не слід сприймати такі члени речення, які пов'язані з однойменними членами підрядним (див. § 105, п.1; § 106, п. 5) або опосередкованим (див. § 105, п. 2) зв'язком.

Відокремлені уточнюючі члени речення в усній мові виділяються паузами та зміною інтонації, а на письмі — з обох боків комами, рідше — тире.

1. Найчастіше уточнюючими бувають обставини місця, часу, а іноді — й обставини способу дії, означення, присудок, підмет, додаток.

---

1. [де?] Коло самого дому, [а де саме?] **під вікнами,** росли кущі жовтої акації. *(І. Нечуй-Левицький.)* 2. [де?] Там, [а де саме?] **за річкою,** сплелися парубочі дзвінкі, розгонисті, гарячі голоси. *(М. Рильський.)* 3. [звідки?] Згори, [а звідки саме?] **з міста,** текли до води запахи вечірніх лип. *(Ю. Яновський.)* 4. [коли?] Рано, [а коли саме?] **за холоду,** з росою добре жати. *(І. Франко.)* 5. Данилко [як?] радо, [а як саме?] **з підскоком,** біг до сусідів. *(Петро Панч.)* 6. Над оболонню висять низько [які?] білі, [а які саме білі?] **аж прозорі,** хмари. *(І. Нечуй-Левицький.)* 7. Під синім склепінням високого неба розкинувся [який?] широкий, [а який саме широкий?] **аж до самого обрію,** степ. *(Ю. Бедзик.)* 8. [хто?] Ми, [а хто саме?] **школярі,** набираємо взимку свіжих знань у голову. *(Ю. Яновський.)*

2. Іноді виділення тих чи інших членів речення як уточнюючих залежить від того, який зміст вкладає автор у своє висловлювання. Відповідно до цього і вимовлятимуться вони з різною інтонацією.

---

1. [де?] **Там,** [а де саме?] **далеко,** [а де саме далеко?] **на Вкраїні,** сяє сонечко ясне. *(П. Грабовський.)* — [де?] **Там далеко під горами** смужкою блищить Дніпро. *(І. Нечуй-Левицький.)* 2. [де?] **У нас,** [а де саме?] **на Волині,** найбільші й, мабуть, наймальовничіші озера.— Мені здається, що пейзажі [де?] **в нас на Україні** якоїсь приголомшливої краси й величі. *(Ю. Яновський.)* 3. [де?] **Десь далеко,** [а де саме?] **за темною смугою лісу,** обізвався грім. *(С. Васильченко.)* — [де?] **Далеко за річкою** блиснуло щось. *(М. Коцюбинський.)* 4. [де?] **Під липою,** [а де саме] **над самим джерелом,** стояв чотиригранний камінь. *(І. Франко.)* — [де?] **Понад Россю над самим берегом** росли довгими рядками верби та лози. *(І. Нечуй-Левицький.)*

---

3. Відокремлені уточнюючі члени речення можуть вводитися в речення також за допомогою слів *тобто, цебто, або (=тобто), чи (=тобто), а саме, наприклад, зокрема, у тому числі, особливо, навіть, хіба що, причому, мабуть.* Такі слова від уточнюючих членів речення комою не відділяються.

---

1. Щастя [кого?] художника, [а кого саме?] зокрема письменника, невіддільне від щастя його народу. *(П. Воронько.)* 2. Людина розкладає розумом на найпростіші елементи [що?] все довкола, [а що саме?] навіть саму себе. *(Ю. Мушкетик.)* 3. [хто?] Більшість, [а хто саме?] особливо молодь, вбачали в поїздці до Морниці веселу розвагу. *(І. Вільде).* 4. [хто?] Вальдшнеп, [а хто це?] або [*тобто*] лісовий кулик,— благородна птиця. *(Остап Вишня.)*

Та це ж просто...

Допитливий. У реченні: *На краю великого міста у кривобокій хаті сидять троє (Панас Мирний.)* — я виділив комами *у кривобокій хаті,* і мене виправили. Хіба це не уточнююча обставина?

Кмітливий. Ні. Адже ці троє сидять не на краю великого міста, а в хаті. Тому й питання треба ставити так: *сидять* [де?] *у кривобокій хаті* [у якій?] *на краю великого міста.* Отже, тут уточнення нема.

262*. Знайдіть відокремлені уточнюючі члени речення і виділіть їх комами.

I. 1. Там за горами вже давно день і сяє сонце, а тут на дні міжгір'я ще ніч. *(М. Коцюбинський.)* 2. А десь далі на південь

мріє залита сонцем заплава. *(О. Гончар.)* 3. У повитих свіжим туманцем далях серед розливу зелені бовваніють острови сіл у садках. *(О. Гончар.)* 4. Далеко внизу біля самих кущів верболозу п'яно гойдали головами соняшники. *(Ю. Мушкетик.)* 5. І сьогодні в цей вечір іскристий не забуть мені слів тих твоїх. *(В. Сосюра.)* 6. Десь на дні мого серця заплела дивну казку любов. *(П. Тичина.)* 7. Квіти особливо пальми й аспараґуси відразу навіяли життя у мертві кімнати. *(І. Вільде.)* 8. Каффа поділялася на три частини: фортецю або цитадель, місто й передмістя. *(З. Тулуб.)*

II. 1. Далеко зліва вставав на обрії легкий білий дим. *(О. Гончар.)* 2. За річкою попід кучерявим зеленим лісом вся гора вкрита розкішними килимами ярини. *(М. Коцюбинський.)* 3. Ой, чи так красно в якій країні, як тут на нашій рідній Волині! *(Леся Українка.)* 4. А віддалеки з села дівоча пісня долітає. *(М. Рильський.)* 5. Цитати із дум та з пісень без музичного їх оформлення тобто без мелодії багато втрачають. *(М. Рильський.)* 6. Се не казка, а билиця або бувальщина, сказать. *(Т. Шевченко.)* 7. У тій хатині у раю я бачив пекло. *(Т. Шевченко.)* 8. Одвага мед п'є або сльози ллє. *(Народна творчість.)*

§ 110. Відокремлення додатків

Відокремлюються додатки, що мають значення виключення або виділення і починаються словами *крім, окрім, опріч, за винятком, зокрема, особливо, наприклад, на відміну від.*

1. Старий зараз ніякої роботи не визнає, **окрім пасіки.** *(М. Стельмах.)* 2. Всі, **за винятком Бойчука,** здивовано дивилися на шкіпера. *(М. Трублаїні.)* 3. Щоб ви знали, ні на яку іншу птицю, **крім качок,** у Тихона не піднімалася рука. *(О. Довженко.)* 4. Густі, непрохідні ліси закривали весь простір, **окрім високих полонин.** *(І. Франко.)* 5. На світі все знайдеш, **крім рідної матері.** *(Народна творчість.)*

§ 111. Відокремлення обставин

1. Відокремлюються з обох боків комами обставини, виражені дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами.

1. **Стаючи на обраний гостинець,** ми знаємо хто шлях той торував. *(В. Коротич.)* 2. Учися чистоти і простоти і, **стоптуючи килим золотий,** забудь про вежі темної гордині. *(М. Рильський.)* 3. Хочеться, щоб, **нищачи старе,** одразу люди і нове ростили! *(В. Лучук.)* 4. Не може при добрі той жить, хто хоче злу й добру служить, бо, **хтівши догодить обом,** він стане злу рабом! *(І. Франко.)* 5. Степ, **струснувши з себе росу та** [*сполучник поєднує дві*

однорідні обставини] **зігнавши непримітні тіні,** горить рівним жовто-зеленим кольором *(Панас Мирний.)* 6. Хлопчики сиділи на крутому березі, **звісивши ноги,** і [*сполучник поєднує два однорідні присудки, а не обставини*], **стежачи за вудочками,** вели тиху розмову. *(Ю. Яновський.)* 7. На кладці, **обнявшись,** стояли дві дівчини і, **забувши про все на світі,** виводили стару сумовиту пісню. *(М. Стельмах.)* 8. Усяка пташечка, **радіючи,** співала. *(Л. Глібов.)*

---

2. Не відокремлюються, як правило, одиничні дієприслівники, якщо вони вказують на спосіб дії (як? яким способом?). Такі дієприслівники звичайно виражають основну дію в реченні.

---

1. Я йшов [як?] **не поспішаючи** [*не поспішав*]. *(Л. Первомайський.)* 2. Остап стояв [як?] **вагаючись** [*вагався*]. *(М. Коцюбинський.)* 3. Життєву путь свою [як?] нерівно і [як?] **хитаючись** верстав я. *(М. Рильський.)* 4. Не так тії вороги, як добрії люди — і окрадуть [як?] **жалкуючи,** [як?] **плачучи** осудять. *(Т. Шевченко.)* 5. Умовк кобзар [як?] **сумуючи** [*засумував*]: щось руки не грають. *(Т. Шевченко.)*

---

3. За бажанням автора можуть відокремлюватися обставини, що починаються словами *всупереч, наперекір, на зло, попри, залежно від, відповідно до, згідно з, подібно до, у зв'язку з, завдяки, внаслідок, на випадок, за браком, за відсутністю, на відміну від, особливо* тощо.

Обов'язково відокремлюються обставини з прийменниками *незважаючи на, починаючи з, кінчаючи* (які подібні до дієприслівників).

---

1. **Наперекір огню і смерті,** полки незборені і вперті боям виходили навстріч. *(М. Упеник.)* 2. А дуб стоїть незламно **всім напастям наперекір.** *(І. Цюпа.)* 3. У цю ніч партизанський загін, **згідно з ухвалою підпільного обкому,** покинув територію свого району. *(М. Стельмах.)* 4. **Незважаючи на погану погоду,** біля освітленого під'їзду театру панувало пожвавлення. *(В. Собко.)*

263*. Перепишіть, відокремлюючи комами обставини, виражені дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами.

I. 1. Під вітром вгинаючи лінії прості повис нерухомий за вікнами дощ. *(Є. Плужник.)* 2. Вони стояли мовчазні вдивляючись в далеке минуле своє і своїх батьків і линучи думкою в майбутнє. *(О. Довженко.)* 3. З людиною буває часто так, що добре знаючи колишнього події вона сучасності ні в зуб не розуміє. *(М. Рильський.)* 4. Лиш хто народу рідного не любить, піде по світу тихим жебраком і просячи до щастя шлях загубить. *(Д. Павличко.)* 5. Троянці в човни посідавши і швидко їх поодпихавши по вітру гарно поплили. *(І. Котляревський.)* 6. Старий

підводиться і не прощаючись іде, зникає десь внизу за курганом. *(О. Гончар.)* 7. Він дивився на стовп сонячного проміння, що продершись крізь вікно ліг на стіни чотирма золотими плямами. *(М. Коцюбинський.)* 8. Літак помалу рушив з місця і пружно погойдуючись на товстих шинах коліс поїхав по зеленому полю аеродрому. *(В. Собко.)*

II. 1. Грає сонце промінцями, білий сніг стає струмками, і співаючи струмки шлях знаходять до ріки. *(М. Стельмах.)* 2. Виблискувала в лузі річка і звиваючись губилася в зелених шатах надбережного гаю. *(А. Шиян.)* 3. Блакитний час прикинувшись водою тече в піщаних, чистих берегах. *(Є. Гуцало.)* 4. Веслує літо в хмарну обологу по заводях просмоленим човном, і натомивши у мандрівці ноги лягає день спочити за горбом. *(Є. Гуцало.)* 5. Сонях дістав із грудей золотаве, задимлене серце і закохавшись у ластівку ластівці віддає. *(Є. Гуцало.)* 6. Іван з жахом побачив, як виткнувшись з-за галузок застряли головами бородаті цапи. *(М. Коцюбинський.)* 7. Зозуля не тільки кує, а захопившись ще й хававкає. *(О. Донченко.)* 8. Про журавлів ти більше не співала, а серцем відчуваючи грозу хапливим рухом крадькома втирала солону, теплу і гірку сльозу. *(Л. Дмитерко.)*

264*. Знайдіть відокремлені обставини і виділіть їх комами.

1. Бійці сиділи деякий час задумавшись. 2. У цих міжгір'ях особливо вночі дуже легко було заблудитись. 3. Міст перегорівши з гуркотом повалився в воду. 4. Незважаючи на таку рань було зовсім тепло. *(З тв. О. Гончара.)* 5. Та сказано йому, що князь приймає тільки почавши од дванадцятої години. *(І. Нечуй-Левицький.)* 6. А Чіпка наперекір світові й людям якийсь веселий, радий. *(Панас Мирний.)* 7. Микола замість панського лану вийшов на своє поле. *(І. Нечуй-Левицький.)* 8. Захід погас не розгорівшись. *(О. Донченко.)*

§ 112. Невідокремлені означення

1. Якщо означення стоїть безпосередньо перед означуваним іменником (або перед сполученням прикметника з іменником) і не має обставинного відтінку, то воно не відокремлюється (***безмежний степ; залитий сонцем степ; залитий сонцем безмежний степ***).

1. **Омиті росами** квітки розтулюють повіки. *(В. Сосюра.)* 2. І **сп'янілий до нестями** вечір квітами пропах, солов'їними піснями заливається в кущах. *(В. Сосюра.)* 3. Теплом дихала **настояна на травах та квітах** земля. *(Ю. Збанацький.)* 4. Зорі сплять на холодних [*однорідні*, див. § 105, п. 3], **морозом зв'ялених** травах. *(Л. Первомайський.)* 5. Над селом стояв **звичайний в осінню пору** туман. *(М. Коцюбинський.)* 6. **Розтоптана танками** мертва земля безмовно лежала навкруг. *(Л. Первомайський.)*

2. Не відокремлюється одиничне непоширене означення, яке стоїть безпосередньо після означуваного іменника, якщо воно не має обставинного відтінку *(ліс зелений)*.

1. На київських вулицях **шумних** каштани давно одцвіли. *(В. Сосюра.)* 2. Тихе озеро **незриме** віє духом **трав'яним**. *(М. Рильський.)* 3. Вітер берези **смутні** хилить в солодкій дрімоті, в тихому сні. *(М. Рильський.)*

3. Звичайно не відокремлюються неузгоджені означення. Але коли автор хоче підкреслити важливість такого означення, то виділяє його комами, іноді — тире.

1. Стала наближатися година [я к а ?] **рушати в дорогу.** *(С. Васильченко.)* 2. Настала осінь [я к а ?] **з вітрами холодними, з дощами дрібними.** *(Леся Українка.)* 3. А була б у них [я к а ?] **хоч на курячій ніжці** хатина — о, жили б! *(А. Головко.)* 4. Брянський, [я к и й ?] **з туго перетягнутим станом, з білявою пишною чуприною** [*ці ознаки автор хоче підкреслити*], стоїть, облитий променями призахідного сонця. *(О. Гончар.)*

4. Від означення слід відрізняти виражений дієприкметником або прикметником присудок, який ніколи не відокремлюється (див. § 103, п. 1).

1. Ниви колгоспні **розкриті** [*присудок*] дням золотим у теплі. *(В. Сосюра.)* 2. А навкруги вся ніч **переповнена** [*присудок*] розміреним шумом хлібів. *(О. Гончар.)* 3. Герої славою **повиті** [*присудок*], зоріє кожного ім'я. *(П. Усенко.)* 4. Город ровом **обкопаний** (присудок), дерева глиною **замазані** (присудок). *(Грицько Григоренко.)* 5. Весна **мандрувала загадкова, сонячна, вітряна** [*присудок із значенням: була загадкова і т. д.*]. *(Н. Рибак.)* 6. Шлях **стелився їм далекий** [*присудок із значенням: був далекий*]. *(З. Тулуб.)*

§ 113. Відокремлені означення

Відокремлені означення в усній мові виділяються паузами та інтонацією, а на письмі — комами з обох боків, зрідка — тире.

1. Відокремлюються означення, якщо вони стосуються особового займенника *я, ти, він* і т. д. Іноді займенник може бути пропущений.

1. Дніпро! **Ти** тихо в день ясний пливеш, **заглиблений в минуле...** *(О. Олесь.)* 2. **Він** стояв на кормі з веслом, **суворий і краси-**

вий, і дивився вперед поверх нас. *(О. Довженко.)* 3. **Розтривожений, він** до самого ранку не склепив очей. *(Петро Панч.)* 4. Хороше, і дивно, і радісно стає **мені, малому,** в цім світі... *(М. Стельмах.)* 5. **Невідомий нікому,** сідаю на лавку, слухаю і дивлюся. *(М. Стельмах.)* 6. **Малий,** сиджу біля вікна і всього боюсь. *(Є. Гуцало.)*

---

2. Відокремлюються поширені узгоджені означення (дієприкметниковий або прикметниковий зворот), якщо вони стоять після означуваного слова.

---

1. **Рука, засмагла від роботи,** нам сіє благодатний мир. *(М. Рильський.)* 2. Хвала тому, хто людям у приполі несе **слова, подібні хлібу й солі, і співи, гідні сіяча!** *(М. Рильський.)* 3. Лірична пісня — це душа народу, це безмежне **поле, засіяне зернами історії** і [*сполучник поєднує два однорідні означення*] **заквітчане людськими надіями.** *(М. Стельмах.)* 4. Якби помножити **любов** усіх людей, **ту, що була, що є й що буде,** [*означення поширене підрядними реченнями*] — то буде ніч... Моя ж любов — як день. *(В. Сосюра.)*

---

3. Два або більше непоширених означення після означуваного іменника обов'язково відокремлюються лише тоді, коли перед цим словом є вже узгоджене означення. В іншому випадку — відокремлення необов'язкове.

---

1. **Досвітні** огні, **переможні, урочі,** прорізали темряву ночі. *(Леся Українка).* 2. Бескиди сиві, **червоні** скелі, **дикі, непевні,** нависли над нами. *(Леся Українка.)* 3. **Батькові** руки, **важкі, загорілі,** лежать на колінах у плетиві жил. *(М. Масло.)* 4. Надворі зненацька сипнув дощ — **рівний, теплий, рясний.** *(Я. Баш.)* 5. Леліє даль **волога і блакитна.** *(М. Бажан.)*

---

4. Відокремлюються означення, відділені від означуваного слова іншими членами речення (хоч у поетичній мові, залежно від інтонації, вони можуть і не відокремлюватися).

---

1. **Осяяний сонцем,** перед нами розкрився зовсім новий **світ.** *(О. Довженко.)* 2. **Срібним маревом повиті,** коло сіл стоять **тополі.** *(Леся Українка.)* 3. **Обліплені роями бджіл у квітні,** гудуть **сади.** *(В. Лучук.)* 4. Попід стрімкими кручами, **запінена,** мчала на південь річка. *(О. Десняк.)* 5. **Поле** німує, **знесилене літом,** спить мертвим сном, **руде, обдерте.** *(М. Коцюбинський.)* 6. Тихі, ніжні **зорі** спадали з неба — **білі, непрозорі** — і клалися в намети. *(Леся Українка.)* 7. Щасливий той, хто **вільну й горду** [*поетична інверсія*] посіяв **пісню** у серця! *(Т. Масенко.)*

5. Відокремлюються означення, якщо вони мають обставинний відтінок (до них, крім питання який?, можна поставити ще питання чому?, за якої умови? незважаючи на що?, і стоять вони переважно на початку речення).

1. **Скроплений живлющою росою,** росток пробився на безмежжі нив [*пробився* (чому?), *бо був скроплений...*]. *(П. Дорошко.)* 2. **Покинута людьми на довгі дні,** дорога помирає в бур'яні [*помирає* (за якої умови?), *якщо покинута...*]. *(Д. Павличко.)* 3. Ліда, **вражена,** помалу відступає від нього [*відступає* (чому?), *бо вражена*]. *(О. Корнійчук.)*

Та це ж просто...

Допитливий. Так багато правил...

Кмітливий. А я завчив одне, основне правило: означення не відокремлюється, якщо воно стоїть (1) **безпосередньо** (2) **перед** (3) **іменником** і (4) **не має обставинного відтінку.** З нього легко виводжу правила, коли означення відокремлюються. Для цього замінюю умови на протилежні: «безпосередньо» на «небезпосередньо», «перед» на «після», «іменник» на «займенник», «не має обставинного відтінку» на «має обставинний відтінок».

265*. Знайдіть відокремлені означення і виділіть їх комами.

I. 1. Як не любити любов'ю наснажених, мудрістю сповнених книг, троп невідомих, дерзань ще не зважених і небосхилів нових? *(М. Рильський.)* 2. Буде бите царями сіянеє жито! *(Т. Шевченко.)* 3. Та не однаково мені, як Україну злії люди присплять лукаві і в огні її окраденую збудять. *(Т. Шевченко.)* 4. Михайло Коцюбинський напоєний соками багатющої землі своєї — і через те він став безсмертним. *(П. Тичина.)* 5. Гарячі коні помахували обтиканими виноградним листям головами, а дівчинка у вінку з виноградної гіллячки тягла за собою на віз кілька стятих батьком довгих лозин з делікатним лапатим листом та позакручуваними тоненькими вусиками. *(М. Коцюбинський.)* 6. Наляканий громовицею кінь тихенько заіржав. *(М. Стельмах.)* 7. Сірі султани пилюки звихреної конем осідали на скошеній стерні. *(Григорій Тютюнник.)* 8. Рівно й спокійно дише натомлена з праці земля. *(М. Рильський.)*

II. 1. Сповнений любові я іду по вулиці вузькій. *(В. Сосюра.)* 2. Він стоїть на мурі юний і прекрасний і кладе цеглини, зводить дім новий. *(В. Сосюра.)* 3. А тут шугають у небі реактивні літаки з швидкістю блискавок, і ефір переповнений голосами та піснями людськими. *(О. Гончар.)* 4. Налита сонцем і вітрами хлюпоче веслами весна. *(М. Стельмах.)* 5. Ми стежками підемо ясними по залитих весною полях. *(В. Сосюра.)* 6. Поля пробуджені сонцем від зимового сну злегка парували. *(В. Козаченко.)* 7. Враз темніє, і до цвяшків подібні прорізуються зорі мовчазні в осіннім небі. *(Л. Первомайський.)* 8. На галяву вискакує з гущини сарна і зачарована чудовим концертом зупиняється. *(М. Коцюбинський.)*

III. 1. Світ до захмеління прекрасний розступався на всі чотири боки від них. 2. Ясні, охоплені багрянцем гори стояли до самого небокраю. 3. Причаїлися гори заворожені красою ніколи не бачених степів. 4. Спокійний, сумирний стоїть сад. (З тв. *О. Гончара.)* 5. Нова хата біла, чепурна привітно виглядала з-за обголених лихою осінньою негодою груш. *(Панас Мирний.)* 6. Ми розправляли плечі у труді, і мозолі нам зігрівав тверді ще теплий кусень взятий з рук у мами. *(Т. Коломієць.)* 7. А далі знов полились вже дивні мелодії співучі, глибокі та ясні. *(І. Нечуй-Левицький.)* 8. Сполоханий світлом хижак звів голову й пильно дивився у віконце. *(М. Трублаїні.)*

266*. Переробіть речення так, щоб невідокремлені поширені означення стали відокремленими і навпаки.

1. Тепла ніч, напоєна степовими пахощами, пропливала над Асканією. *(О. Гончар.)* 2. У відкритім степу ні душі, лише дене-де бовваніє похилена вітром тичка з соняшничини. *(О. Гончар.)* 3. В заволоченому хмарами небі не вгледіти жодної зірки. *(Н. Рибак.)* 4. Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь. *(М. Коцюбинський.)* 5. В небі мерехтіли густо посіяні, політньому веселі зорі. *(Ю. Збанацький.)* 6. Над берегом послався невеликий, густо зацвічений білою ромашкою луг. *(В. Козаченко.)* 7. Одягнений у хвою, шумить дрімучий темний бір. *(Н. Забіла.)*

§ 114. Відокремлення прикладок

1. Прикладки відокремлюються в тих самих випадках, що й означення взагалі (див. § 113), з тою лише різницею, що тут для виділення частіше використовують тире.

1. І, **притомлений Котигорошко,** я на груди землі упаду. *(А. Малишко.)* 2. **Щастя, воно,** як ластівка, живе не під кожним дахом. *(Л. Талалай.)* 3. **Солов'ї, нічні товариші мої,** у сад злетілись до вікна. *(П. Воронько.)* 4. **Дзвіночок сміху — мій син** — прокидається вранці. *(Є. Гуцало.)* 5. Доцвітали **конвалії** в травах, **голубої весни прапори.** *(В. Симоненко.)* 6. **Мандрівник вічний** — невблаганний **час** іде вперед, його не зупинити [*іде* (чому?), *бо він мандрівник...*]. *(Л. Дмитерко.)* 7. **Палкий патріот і переконаний співець дружби народів, Павло Григорович Тичина** з незмірною ніжністю говорить і про Горького, і про Коцюбинського, про Гурамішвілі [*говорить* (чому?), *бо він патріот...*]. *(М. Рильський.)*

2. Завжди відокремлюються прикладки, які приєднуються до означуваного іменника словами *тобто, або (=тобто), чи*

(=тобто), наприклад, зокрема, особливо, на ім'я, на прізвище, так званий, родом (пор. §§ 109, п. 3; 110).

---

1. Ви забуваєте другу любов поетів, **наприклад любов Данте до Беатріче,** а я власне таку мала на думці. *(Леся Українка.)* 2. Ягід навколо, **особливо дикої малини,** була сила-силенна. *(О. Донченко.)* 3. За шофера ми поставили тракториста Серьогу, **на прізвище Півень.** *(Ю. Яновський.)* 4. У журбі отакій і подружився Давид з одним австріяком, **на імення Стах.** *(А. Головко.)*

---

3. Прикладка із словом *як* відокремлюються лише тоді, коли вона має відтінок причини. В інших випадках прикладка із словом *як* не відокремлюється.

---

1. **Як визволителів своїх** нас зустрічали на кордоні. *(О. Підсуха.)* 2. Ліс зустрів мене **як друга** горлиць теплим воркуванням... *(М. Рильський.)* 3. У горах Брянський, [ч о м у?] **як командир,** зустрівся з новими труднощами. *(О. Гончар.)* 4. Івась, [ч о м у?] **як менший,** завжди терпів від Карпа. *(Панас Мирний.)* 5. Не треба забувати заслуг Рильського **як перекладача** [*Рильського-перекладача.*]

267*. Знайдіть відокремлені прикладки і виділіть їх комами або тире.

1. Встає над землею людина господар своєї землі. *(М. Бажан.)* 2. Перед тобою світ великий том розкритий. *(М. Рильський.)* 3. Дивлячись на людей, усміхався і мій батько великий добрий чоловік. *(О. Довженко.)* 4. Благословенна щедрість! Все від неї від щедрості думок, сердець і рук. *(В. Симоненко.)* 5. Я полководець миру сонце несу у жмені. *(Д. Павличко.)* 6. Ярема гнувся, бо не знав, не знав сіромаха, що виросли крила... *(Т. Шевченко.)* 7. Бодай кати їх постинали отих царів катів людських! *(Т. Шевченко.)* 8. Шевченко як поет відомий усьому світові.

268*. Перепишіть, виділяючи відокремлені члени речення.

1. Любов до вітчизни починається з любові до берізки біля рідної хати, до стежки на городі втоптаної дитячими ногами. *(М. Рильський.)* 2. Дніпро внизу розлитий сяє, грає, котить води. *(М. Рильський.)* 3. У Моринцях в Шевченковім краю хай буде вік благословенна хата така убога і така багата. *(Т. Коломієць.)* 4. Не називаю її раєм тії хатиночки у гаї над чистим ставом край села. *(Т. Шевченко.)* 5. Греблею йшла череда і здіймаючи куряву ревла та мекала. *(М. Коцюбинський.)* 6. Димок від розкладених на землі вогнищ прозорими струмочками здіймався до блакитного неба. *(М. Коцюбинський.)* 7. Один-однісінький серед морської рівнини бовваніє крейсер вдалині, і крім нього ніде ні паруса, ні катерка. *(О. Гончар.)* 8. Озеро схоже на велетенську пласку чашу. *(Є. Гуцало.)*

269 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на розділові знаки при відокремлених членах речення, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Там, по тому боці, [*109.1*] були хащі кущів і дерев — [*114.1*] густі й непролазні зарослі,— [*101.7*] і від них пахло вогкістю і рясним листям. *(Ю. Смолич.)* 2. Черниш уже не бачив нічого, [*110.0*] крім протилежного берега, [*113.2*] завихреного вогнем. *(О. Гончар.)* 3. Очерет кінчається, відкривається чимала, [*106.3*] обрамлена заростями [*112.1*] галявина. *(О. Гончар.)* 4. Вдалині, на обрії [*109.1*], з'явилася щогла [*112.3*] з білим вітрилом. *(М. Трублаїні.)* 5. Освітлена місяцем [*112.1*] шхуна [*103.1*] стояла непорушно на водній поверхні. *(М. Трублаїні.)* 6. Звивиста вогниста смуга повільно ворушилася десь далеко [*106.5; 109.2*] на потемнілому обрії. *(О. Гончар.)* 7. Високо, трохи не серед неба [*109.1*], стояв місяць, [*113.3*] ясний, блискучий, повний. *(І. Нечуй-Левицький.)* 8. Покроплена майським дощиком [*112.1*] земля [*103.1*] ніби дихала пахощами [*105.1*] весняних майських квіток. *(І. Нечуй-Левицький.)* 9. Наперекір суховіям та чорним бурям [*111.3*] повсюди йде акація за людиною. *(О. Гончар.)* 10. Степ, оповитий тишею [*113.2*], дихав пахощами росяних трав. *(Петро Панч.)* 11. В садку поета щедрого, Максима [*114.1*], вербова гілочка з'явилася мала, що в Кос-Аралі дальньому росла [*114.3*] як віра і любов непогасима. *(О. Ющенко.)* 12. В срібнім верболозі, [*114.1*] таємні спільники мої, не підкоривши серця прозі [*111.1*], співають пізні солов'ї. *(М. Рильський.)* 13. Хата [*112.4*] посипана зеленою, пахучою травою, кутки [*112.4*] обставлені клечанням, сіни [*112.4*] прибрані квітами *(Ю. Яновський.)* 14. Мене там мати повивала [*107.2*] і, повиваючи [*111.1*], співала, свою нудьгу переливала [*105.1*] в свою дитину. *(Т. Шевченко.)* 15. Погулявши коло бджіл [*107.2*] і наївшись огіркових пуп'янків [*111.1*], натрапив я на моркву. *(О. Довженко.)* 16. Я йшов [*112.4*] стривожений, безтямний, німий. *(І. Франко.)* 17. Богдан, як індивідуаліст [*114.3*], сидів окремо, [*109.1*] за маленьким столиком. *(П. Колесник.)*

СЛОВА, СИНТАКСИЧНО НЕ ПОВ'ЯЗАНІ З ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ (ВНЕСЕННЯ)

§ 115. Звертання

Звертання — це слово або словосполучення в реченні, що називає особу, іноді — предмет, до якого звернена мова.

Звертання може виражатися одним словом (непоширене) і групою слів (поширене).

У вимові перед звертанням паузи звичайно немає, є пауза тільки після нього, але на письмі звертання обов'язково виділяється

з обох боків комами: *Світи нам, **день,** безсмертними огнями, шуміть, **сади,** роди зерно, **земля!** (В. Сосюра.)*

На початку речення, залежно від інтонації, звертання може виділятися і знаком оклику — тоді наступне слово пишеться з великої букви: ***О слово рідне!** Ти стоїш на чаті предковічних пам'яток святині. (П. Куліш.)*

До звертання в реченні не можна поставити питання, але граматично (рід, число) воно може пов'язуватися з присудком. Тому, щоб не сплутати його з членами речення, треба мати на увазі ще й таке.

1. Іменник у кличній формі (разом із залежними словами) виступає в реченні лише звертанням.

---

1. Рости, міцній, **моя Вітчизно,** во ім'я щастя на землі! *(В. Сосюра.)* 2. Сій, **сіваче,** в людські груди правди вічної зерно. *(П. Грабовський.)* 3. Благословенний будь, **мій рідний краю!** *(Д. Павличко.)* 4. **Мріє,** не зрадь! *(Леся Українка.)*

---

2. Звертання не замінюється займенниками *він, вона, воно, вони* (пор. § 95, п. 2). При ньому стоять або можна поставити займенники другої особи *ти, ви, твій, ваш* у будь-якому відмінку. (Ці займенники до групи звертання не входять.)

---

1. **Учитель мій!** Як ми **тебе** любили... *(В. Сосюра.)* 2. Хай, **милі друзі, вам** щастить у дружбі вірній, в праці мирній. *(М. Рильський.)* 3. **Україно моя,** мені в світі нічого не треба, тільки б голос **твій** чути і ніжність **твою** берегти. *(А. Малишко.)* 4. Я люблю **тебе, поле,** простір **твій,** широчінь, **твої** пахощі й цвіт. *(П. Дорошко.)* 5. Хлюпни нам [*ти*], **море,** свіжі лави! **О земле,** [*ти*] велетнів роди! *(П. Тичина.)* 6. Зіроньки [*вони — підмет*] ясні небо покрили, вийди [*ти*], **дівчино, серденько миле.** *(Народна творчість.)*

---

3. У групі звертання можуть бути однорідні члени, відокремлені означення тощо. Тоді всередині такого поширеного звертання ставляться розділові знаки відповідно до загальних правил.

---

1. Будь славен, **мир, поля,** [*107.1*] **і ріки, і цвіт червоної зорі!** *(В. Сосюра.)* 2. Слався, **наша юність,** [*107.1*] **і сади, й діброви, і міста, і села, край орлиний мій!** *(В. Сосюра.)* 3. Оставайтеся здорові, **мої високії тополі** [*107.2*] **і хрещатий барвіночку!** *(Т. Шевченко.)* 4. Прощай, **синє море,** [*113.3*] **безкрає, просторе.** *(Леся Українка.)* 5. **Слово,** [*114.1*] **моя ти єдиная зброє,** ми не повинні загинуть обоє! *(Леся Українка.)*

---

4. Вигуки від звертання відділяються комами. Якщо слова *ти, ви* підсилюють вигук, то вони теж відділяються разом з вигуком. Не відділяються лише слова *о, ой,* якщо вони вжиті як підсилювальні частки.

---

1. **Гей,** юнаки, **гей,** молодість світу, доля планети у ваших руках. *(І. Нехода.)* 2. **Гей ви,** далі ясні, безкінечні й сині, як чудесно в світі молодому жить! *(В. Сосюра.)* 3. **Ох,** пісне, чому, як той птах, не летиш? *(М. Рильський.)* 4. **«Ой** [*вигук*], сину!» — «Мамо!» І скрипнула дверми, і впала на поріг. *(А. Малишко.)* 5. І погляд твій німий, **о** [*частка*] мати, понад землею загримів. *(М. Рильський.)* 6. **Ой** [*частка*] Дніпре, мій Дніпре, широкий та дужий, багато ти, батьку, у море носив козацької крові. *(Т. Шевченко.)*

270*. Знайдіть звертання і виділіть їх комами. Якщо в звертаннях є однорідні або відокремлені члени, то теж поставте, де треба, коми.

I. 1. Крізь сотні сумнівів я йду до тебе добро і правдо віку. *(В. Стус.)* 2. Я сонця жду, і сонце зійде, і ранок прийде — вір моя мила, жди і радій! *(О. Олесь.)* 3. Агей поети глибше тон. *(П. Тичина.)* 4. Зачерпнімо любі друзі ми води одним відерцем! *(П. Тичина.)* 5. Лети моя пісне за гори й долини. *(В. Сосюра.)* 6. З-над річки лине пісня голосна. *(М. Рильський.)* 7. Розлягайся скибо чорна, сійся зерно і рости! *(М. Рильський.)* 8. Зеленійте доли і лужечки і орли здіймайтесь ув імлі, розливайтесь круті бережечки по вкраїнській молодій землі! *(А. Малишко.)*

II. 1. Дзвени моя пісне крилата в вітрах світової весни. 2. О мій народе Прометея ти маєш душу молоду. 3. Тобі країно моя і перший мій подих, і подих останній тобі. *(З тв. В. Сосюри.)* 4. Я всі слова свої не злі, всю душу пристрасної вдачі, всі почуття мої гарячі тобі Вітчизно віддаю. *(П. Воронько.)* 5. Якою ж ви силою володієте сині небесні потоки ви білі хмари і ти пахуча земле, що з одного робиш звіра, а з другого голуба? *(Григорій Тютюнник.)* 6. Лети ж о ніч, щоб день тобі на зміну прийшов новий. *(В. Сосюра.)* 7. Не стелись тумане не шуміть тополі не печальте очі ви берізки голі! *(В. Сосюра.)* 8. Прощайте росяні долини і села сповнені краси. *(О. Підсуха.)*

§ 116. Вставні слова і речення

Вставні слова і речення виражають особисте ставлення мовця до висловлюваної ним думки.

Вставні слова і речення не несуть нової інформації, вони лише певним чином оцінюють, уточнюють основне повідомлення. Наприклад, маємо інформацію: *Буде дощ.* За допомогою вставних слів і речень цій інформації, не змінюючи її, можна надати різних відтінків: 1. ***Безумовно,*** *буде дощ.* 2. ***Здається,*** *буде дощ.* 3. ***Кажуть,*** *буде дощ.* 4. ***На жаль,*** *буде дощ.* 5. ***Майте на увазі,*** *буде дощ.* 6. ***Отже,*** *буде дощ.*

У реченні вставні слова і речення:

1) виражають упевненість або невпевненість у тому, що повідомляється: *безумовно, безперечно, звісно, звичайно, справді, і справді, само собою зрозуміло, розуміється, певна річ, ясна річ,*

правду кажучи, сказати по правді, признатися, ніде правди діти, щоправда, смію запевнити, слово честі, я знаю, я певен, мабуть, може, а може, можливо, певно, напевно, очевидно, видно, здається, ймовірно, бува, сподіваюся, можна сказати, треба гадати, припустімо тощо;

2) вказують на джерело повідомлення: *кажуть, як кажуть, каже, мовляв, повідомляють, за висловом..., за вченням..., на думку..., на мою думку, гадаю, по-моєму, по-вашому, пам'ятаю, чую, бачу* тощо;

3) виражають задоволення чи незадоволення мовця: *на щастя, на диво, на радість, на жаль, на сором, як на зло, як на лихо, як на гріх, нівроку, соромно казати, чого доброго, хвалити долю, нарешті* тощо;

4) привертають, активізують увагу співрозмовника: *чуєте, чуєш, знаєте, бач, бачите, погодьтесь, уявіть собі, майте на увазі, зверніть увагу, прошу вас, даруйте на слові, пробачте, між нами кажучи* тощо;

5) вказують на порядок думок, зв'язок між ними, спосіб висловлення їх: *по-перше, по-друге, нарешті, з одного боку, з другого боку, до речі, між іншим, крім того, а крім того, навпаки, отже, а отже, значить, таким чином, виявляється, власне (кажучи), наприклад, зокрема, взагалі, зрештою, так би мовити, одне слово, словом, коротше кажучи, повторюю* тощо.

Вставні слова і речення не є членами речення, тобто не відповідають на жодне питання в реченні (див. § 105, п. 4).

Вставні слова і речення в усній мові не завжди виділяються паузами, але на письмі обов'язково відокремлюються з обох боків комами, рідше — тире.

Щоб правильно виділити їх, треба орієнтуватися як на їхнє значення, так і на деякі інші ознаки.

1. Лише вставними бувають слова *мабуть, по-перше, по-друге, щоправда, крім того, а втім, отже,* у середині простого речення *однак, одначе* і *проте*. І, навпаки, ніколи не бувають вставними слова *навіть, майже, приблизно, принаймні, все-таки, мовби, неначе, нібито* і, отже, не виділяються комами.

---

1. Для нас у ріднім краї **навіть** дим солодкий та коханий. *(Леся Українка.)* 2. **Мабуть,** ніщо так не радує людський зір, як зримий результат роботи. *(Ю. Мушкетик.)* 3. Хто не живе для інших, той, **отже,** й для себе не живе. *(Ю. Мушкетик.)* 4. З борців насміхалася доля, зростала, **проте** [*у середині простого речення*], їх громада. *(П. Грабовський.)* 5. Сонце зайшло, **проте** [*на початку простого речення*] ще було видно. *(О. Гончар.)* 6. **А втім,** відомо вже, що зазнають змін і зорі, і сонце, так само, як і люди. *(О. Гончар.)* 7. Злива тривала **майже** годину. *(М. Трублаїні.)* 8. Вона йшла сама і так жваво про щось говорила, наче круг неї було **принаймні** з десяток слухачів. *(С. Журахович.)*

2. Якщо в простому реченні, крім синтаксичного (підметово-присудкового) центра, є ще присудок *(здається, кажуть, уявіть, треба гадати)* або підмет і присудок *(я знаю, я певен, ясна річ)*, то таке речення зі своїм центром слід без вагань виділяти.

Присудок вставного речення (див. § 96) найчастіше буває виражений способовою формою дієслова *(здається, розуміється, смію запевнити, сподіваюся, припустімо, як кажуть, чуєте, пробачте, знай, бач, прошу, мовляв, може)*, рідше — неозначеною формою дієслова в поєднанні з іншими словами *(ніде правди діти, можна сказати, треба підкреслити, так би мовити, хвалити долю)*.

Без вагань виділяємо і вставні слова, що мають форму дієприслівникового звороту *(правду кажучи, між нами кажучи, власне кажучи)* або біля яких можна поставити слово *кажучи (напевно, за висловом..., по-вашому, до речі, між іншим, власне, одним словом)*.

---

1. По вулиці йду і, **здається**, уперше розплющив я очі на світ. *(О. Підсуха.)* 2. **Здається** вічністю [*присудок*] буття маленька мить, перед якою навіть смерть безсила. *(Л. Дмитерко.)* 3. **Здавалось**, загримів десь на небі грім. *(С. Васильченко.)* 4. Біліло небо, білястим **здавалося** [*присудок*] тонко вібруюче повітря. *(О. Гончар.)* 5. **Буває**, часом сліпну від краси. *(Л. Костенко.)* 6. Диво дивнеє на світі з тим серцем **буває**! *(Т. Шевченко.)* 7. В неволі тяжко, хоча й волі, **сказать по правді**, не було. *(Т. Шевченко.)* 8. **Кажуть**, весь поміст у пеклі з добрих замірів зложився! *(Леся Українка.)*

---

3. В інших випадках, щоб упевнитися, чи дане слово справді вставне, перевіряємо його питанням (спочатку знайшовши підмет і присудок). Якщо слово в реченні відповідає на питання — то воно не вставне і виділяти його комами не можна; якщо ж не відповідає — то воно вставне і його виділяємо комами.

Питання до слів ставимо такі: як? — *справді, взагалі, таким чином, навпаки, очевидно, безперечно, певно;* коли? — *нарешті, зрештою;* як часто? — *звичайно;* з якою метою? — *на щастя.*

---

1. Поки живий, я хочу [як?] **справді** жити. *(І. Франко.)* 2. **Справді** [*це правда*], добре сміється той, хто сміється останній. *(М. Стельмах.)* 3. **Видно** [*присудок*] шляхи полтавськії і славну Полтаву. *(І. Котляревський.)* 4. **Видно** [*мабуть*], було вже пізно, бо ніде по хатах не світилося. *(Панас Мирний.)* 5. Поїдемо, **певно** [*мабуть*], човном, коли море буде таке тихе, як нині. *(М. Коцюбинський.)* 6. Роби кревно й ходи [як?] **певно**. *(Народна творчість.)* 7. **Звичайно** [*само собою зрозуміло*], вовкулаки — це химери. *(М. Рильський.)* 8. У комірчині [як часто?] **звичайно** стояли бідони з молоком. *(Григорій Тютюнник.)*

271. Поясніть, як розділові знаки змінюють зміст поданих речень.

1. Він **певно** знає. *(М. Коцюбинський.)* — Він, **певно**, знає. 2. Антін **очевидно** вагався. *(М. Коцюбинський.)* — Антін, **очевидно**, вагався. 3. Він **здається** мертвим.— Він, **здається**, мертвий.

272*. Знайдіть вставні слова і речення і виділіть їх комами.

I. 1. Мабуть то й буде ідеальне суспільство майбутнього, коли потребою для кожної людини стане робити для іншої тільки щось добре, приємне, корисне, може навіть самопожертовне. *(О. Гончар.)* 2. Не можна кажуть людині помолодшати, а подобрішати завжди можна. *(О. Гончар.)* 3. Всяке трапитись може на довгім віку. *(О. Підсуха.)* 4. Ти мене, кохана, проведеш до поля, я піду — і може більше не прийду. *(М. Рильський.)* 5. Невже і справді неминучість є у чергуванні радості і лиха? *(Л. Первомайський.)* 6. Справді краще в ріднім краю хоч і кості положить, ніж в чужині в супокою, хоч би і в достатку, жить. *(І. Франко.)* 7. Трудно розказати, для чого власне нам потрібна мрія і що вона таке, та певне в світі ніхто живий без мрії не прожив. *(Леся Українка.)* 8. На жаль світ побудований так, що щастя людства здобувається ціною чиїхсь страждань. *(О. Довженко.)*

II. 1. Треба хліба людині й металу, треба музики і п'єдесталу, та мабуть над усе до загину треба віри людині в людину. *(В. Забаштанський.)* 2. Здається гори перевертав би й не чув би втоми. *(М. Коцюбинський.)* 3. Виходить немає нічого неможливого для людини, її розуму й сили. *(С. Голованівський.)* 4. Ідуть дівчата в поле жати та знай співають ідучи. *(Т. Шевченко.)* 5. Може ви чули, як пахне земля? *(Т. Масенко.)* 6. Я люблю, як буває осінню пахне яблуками у хаті. *(А. Малишко.)* 7. День побратався нарешті з погодою, в небо підніс малинові знамена. *(А. Малишко.)* 8. Чисте небо не налягало на гори, а навпаки своєю високою легкою синявою довершувало, гармонійно доповнювало їх. *(О. Гончар.)*

§ 117. Вставлені слова і речення

Вставлені слова і речення вносять у речення додаткову інформацію. Залежно від того, як вставлені слова і речення вимовляються, їх виділяють з обох боків комами, тире або дужками. Їхня ж інтонація залежить від змісту і від волі автора.

У вставлених реченнях розділові знаки ставляться відповідно до загальних правил. У кінці їх крапка не ставиться, але може стояти знак оклику або знак питання.

1. Якщо вставлене речення вимовляється майже таким самим тоном, як і основне, то воно виділяється з обох боків комами.

---

1. Звали нашого діда, **як я вже потім довідавсь,** Семеном. *(О. Довженко.)* 2. Лишилася у нас, **і зовсім це не хиба,** глибока шана повсякчас — так! — до святого хліба! *(М. Рильський.)*

---

2. Якщо вставлені слова чи речення вимовляються підвищеним тоном, то вони виділяються з обох боків тире.

---

1. Є ж люди на землі — **а то б не варто й жити,**— що крізь щоденний труд уміють і любити, і усміхатися, і мислити, й шукать. *(М. Рильський.)* 2. В щирім серці, в чесних грудях — **вірю, знаю!** — квіти є! *(В. Симоненко.)* 3. Орю свій переліг — **убогу ниву!** — та сію слово. *(Т. Шевченко.)* 4. Годинник бив — **що з ним?** — зовсім не ту годину. *(І. Жиленко.)*

---

3. Найчастіше вставлені слова чи речення вимовляються пониженим тоном. Тоді вони виділяються дужками або іноді комами з тире.

---

1. Відцвів воронець, облетіли на вітрах маки польові **(рано вони зацвітають і швидко гаснуть),** зате літо смагляве вже виглядає із-за кучугур. *(О. Гончар.)* 2. З-за погрібника пахло м'ятою **(росло її там, густої та холодної, багато),** а від хати несло духом матіоли. *(Є. Гуцало.)* 3. У затінках попід гінкою ліщиною **(рибалки тут щоосені вудлища собі ріжуть)** прозоро-зелені шпичаки конвалій, кропива з-під торішнього листя пнеться *(Григір Тютюнник.)* 4. Зі скреготом і брязкотом у двір,— **якщо те, що залишилося, можна назвати двором,**— в'їжджають два бульдозери. *(О. Довженко.)*

273*. Перепишіть, виділяючи потрібними розділовими знаками вставлені речення.

1. Там батько, плачучи з дітьми а ми малі були і голі, не витерпів лихої долі, умер на панщині. *(Т. Шевченко.)* 2. А Ярема страшно глянуть по три, по чотири так і кладе. *(Т. Шевченко.)* 3. А все-таки її люблю, мою Україну широку, хоч я по їй і одинокий бо, бачте, пари не найшов аж до погибелі дійшов. *(Т. Шевченко.)* 4. Я вийшов за садок гілля обторкало мої плечі та шапку, полишивши на них білі пухнасті квітки з снігу, і став дивитися на дорогу, котрою в'їхав позавчора до цього села. *(Григір Тютюнник.)* 5. Взагалі Данилко за багато років приятелювання з пасічником помітив, що той не любить бувальщин «Я таке й без тебе знаю, надивився», а все навертає розмову на щось незвичайне, дивовижне, хоч воно й вигадане. *(Григір Тютюнник.)* 6. Незнайомий подививсь в очах його щось тепле, чоловічне! на мене глянув він ласкаво. *(П. Тичина.)*

§ 118. Слова-речення та вигуки

Слова-речення (стверджувальні слова *так, авжеж, гаразд, добре, еге, ага, атож,* заперечне *ні,* питальні *що ж, а що*) та вигуки в усній мові виділяються паузами, на письмі — комами, знаками оклику або (в середині речення) тире.

1. На початку речення слова-речення та вигуки виділяються комою або, при окличній інтонації, знаком оклику.

1. **Так**, я вільний, маю бистрі думи-чарівниці. *(Леся Українка.)* 2. **Ні**, не марний труд ваш, люди ясночолі! *(В. Сосюра.)* 3. **Ні!** Я покорити її не здолаю, ту пісню безумну, що з туги постала. *(Леся Українка.)* 4. **Гей**, піду я в ті зелені гори, де смереки гомонять високі. *(Леся Українка.)* 5. **Гай! гай!** Море, грай, реви, скелі ламай! *(Т. Шевченко.)*

2. У середині речення слова-речення та вигуки виділяються з обох боків комами або, якщо при них є знак оклику,— тире.

1. Життя не нива, **ні**, воно — дорога між злом і добром, буттям і небуттям. *(Л. Дмитерко.)* 2. Земле рідна, **о**, чим далі ти від мене, тим дорожча. *(Д. Павличко.)* 3. **Ну, що ж**, нехай хлопець змалку звикає до правди. *(І. Цюпа.)* 4. Дерево не здержало — так ведмідь додолу впав — **гуп** — та просто на вовка. *(Народна творчість.)*

3. Проте слова *о, ой,* рідко *ох і, ну й,* якщо автор вживає їх у ролі підсилюючих часток, комами не відділяються.

1. **О** світе! Як збагнути твій закон? *(Л. Горлач.)* 2. Люди як промені, що не згасають, **о** ні! — лиш повертаються в сонце. *(І. Жиленко.)* 3. **Ой** зацвіла червона калина над криницею. *(Народна творчість.)* 4. **Ой** ти, дівчино, з горіха зерня, чом твоє серденько — колюче терня? *(І. Франко.)* 5. Вальс Шопена... **Ну** хто не грав його і хто не слухав? *(М. Рильський.)*

4. Слід відрізняти слова-речення *так, ні, гаразд, що ж* та вигуки від однозвучних часток і членів речення, які ні в усній мові, ні на письмі не відокремлюються.

1. **Так** [*обставина міри*] ніхто не кохав. Через тисячі літ лиш приходить подібне кохання. *(В. Сосюра.)* 2. **Так** [*тож*] будьмо єдині! Ми — квіти життя. *(В. Сосюра.)* 3. Мовчи, **так** [*то*] подумають, що ти розумний. *(Народна творчість.)* 4. А човен **хить-хить** [*присудок*] під лозою. *(Григір Тютюнник.)* 5. **Ну** [*присудок*] до танців, до танців, кобзарю. *(Т. Шевченко.)*

274*. Перепишіть, виділяючи потрібними розділовими знаками слова-речення та вигуки.

I. 1. О які були великі зорі, як синіло й склилось навкруги! *(М. Рильський.)* 2. Прощавайте, ждіте волі,— гей на коні, всі у путь! *(П. Тичина.)* 3. Тисячоголосе «ура» покотилося берегом. *(О. Гончар.)* 4. О вірю я, що з'явиться вона, загублена, сподіваная воля. *(М. Старицький.)* 5. Так я буду крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні. *(Леся Українка.)* 6. Всі, у кого серце вірне сонцю нашої весни, сійте зерно гей! добірне в нерозмежені лани! *(М. Рильський.)* 7. Ах як всього багато: неба, сонця, веселої зелені. *(М. Коцюбинський.)* 8. Так молодо, радісно й дзвінко. *(В. Сосюра.)*

II. 1. Весно, ох довго ж на тебе чекати! *(І. Франко.)* 2. О люди, люди, свою душу не замикайте на замки! *(П. Тичина.)* 3. О бідний той, хто крізь завої сині іде самотньо, мовчки, без мети. *(М. Рильський.)* 4. Ох і хитрий, усе знає, а випитує. *(Григорій Тютюнник.)* 5. Все на очах мінялося, і тільки твоя любов ні? *(О. Гончар.)* 6. О ні розлуки вічні, як вічний подих далини. *(П. Воронько.)* 7. Кує зозуля. Б'є молоточком у кришталевий великий дзвін ку-ку! ку-ку! і сіє тишу по травах. *(М. Коцюбинський.)* 8. Ні сонний спокій зовсім нам не сниться, ні нас не вабить ніжна тишина — прийдешнє осяває наші лиця, неспокій творчий з вічністю єдна. *(В. Симоненко.)*

275 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на виділення слів синтаксично не пов'язаних з членами речення, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Найвища, [*116.3*] **по-моєму,** краса — це краса вірності. *(О. Гончар.)* 2. Нічого, [*116.1*] **мабуть**, для простих людей не було й немає ненависнішого, ніж війна, вояччина, мілітаризація. *(О. Гончар.)* 3. **О** [*115.4*] краю мій рідний, [*115.1*] як сонце, цвіти в душі моїй, [113.2] **повній тобою.** *(В. Сосюра.)* 4. І сонце **навіть** [*116.1*] у тумані для тебе радісно цвіте. *(В. Сосюра.)* 5. **О** [*118.1*], як люблю я рідну землю. *(П. Воронько.)* 6. **Ні** [*118.1*], я себе не можу уявить без тебе, [*115.2*] **Дніпре**, як і без тополі. *(М. Вінграновський.)* 7. **Гей** [*115.4*], **Гомере український, гей, Остапе Вересаю** [*115.1*], низько кланяюсь і низько б'ю тобі своїм чолом! *(Є. Гуцало.)* 8. Прийми, **о мати** [*115.3*], слово це від сина, як генію твоєму чесний дар. *(М. Рильський.)* 9. Шуми, [*115.1*] **Славутичу-ріко**, ростіть, [*115.2*] **дерева юні**, гінко. *(М. Рильський.)* 10. Чим більше темніло, тим, [*116.2*] **здавалось**, вітер дужчав. *(М. Коцюбинський.)* 11. Од далекого світла внизу **здавалось** [*116.0*] ще темніше. *(М. Коцюбинський.)* 12. Макар Семенович **(так звали діда)** [*117.3*] був у піднесеному настрої. *(В. Козаченко.)* 13. **Ой** [*118.3*] не ходи, [*115.1*] **Грицю,** та й на вечорниці, бо на вечорницях дівки чарівниці! *(Народна творчість.)* 14. Я відчув — [*117.2*] **і це відчуття збереглося на все**

життя,— [*101.7*] що в поетичному слові криється якесь диво, воно зачаровує і відкриває красу світу. *(І. Цюпа.)* 15. **Так** [*118.4*] ото слухай, скінчу вже в двох словах. *(М. Коцюбинський.)* 16. Синиця славу розпустила, що [*116.2*] **може** море запалить. *(Л. Глібов.)* 17. Вовк, [*116.2*] **може**, їсти захотів. *(Л. Глібов.)*

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 119. Загальна характеристика складних речень

Складне речення має два або більше синтаксичних (підметово-присудкових) центрів (див. § 99, п. 1).

Складні речення поділяються на складносурядні, складнопідрядні, складні безсполучникові і складні конструкції.

1. У складносурядному реченні частини, що мають свої синтаксичні центри, відносно рівноправні. Вони поєднуються між собою сполучниками сурядності *і, та, а, але, проте, зате, однак, все ж, або, чи (=або), або...або,-чи...чи, то...то.*

---

1. На сизих луках **скошено** траву, **і літо** буйне в береги **ввійшло**. *(М. Рильський.)* 2. **Сичі** в гаю **перекликались, та ясен** раз у раз **скрипів.** *(Т. Шевченко.)* 3. **Можна розділити** на сто частин яблуко, **але не можна розділити** Землю. *(І. Жиленко.)* 4. **Або не сокіл я, або спалила** мені **неволя** крила. *(Леся Українка.)*

---

2. У складнопідрядному реченні одна частина головна (від неї ставиться питання), а друга — підрядна (вона відповідає на поставлене питання).

Підрядна частина до головної приєднується:

а) сполучниками підрядності *що, як, бо, щоб, якщо, якби, чи, коли б, аби, раз, ніби, наче, немов, ніж, хай, хоч, чим... тим, так що, як тільки, після того як, для того щоб, з тим щоб, тому що, через те що, завдяки тому що, в зв'язку з тим що, дарма що, незважаючи на те що;*

б) сполучними словами (які є водночас і членами речення) *хто, що, який, чий, котрий, скільки, як, наскільки, де, куди, звідки, коли, відколи, доки, поки, щойно, чому, навіщо.*

---

1. Ніколи в бурі **не загине**, [х т о?] **хто** Прометея **має** дух. *(В. Сосюра.)* 2. **Той**, [х т о?] **що занепав** духом, уже **не страждає**. *(Д. Павличко.)* 3. Людині **треба**, [щ о?] **щоб її робота залишалася** після неї **жити**. *(Ю. Яновський.)* 4. **Споглядаю**, [щ о?] **як ліс проростає** осінньою синню. *(В. Коротич.)* 5. [к о л и?] **В той час як** надворі **все вигоряло, барометр** уже третій день **показував** у конторі дощ. *(О. Гончар.)*

3. У складному безсполучниковому реченні частини, що мають свої синтаксичні центри, поєднуються між собою без сполучників.

1. **Ми** чорні гори **перегорнем, ми вдарим** серцем в мур зажур. *(І. Драч.)* 2. **Настане літо;** жовтий **цвіт укриє** липу до вершини. *(Я. Щоголів.)* 3. **І чую: пульсують соки** у тіло моє з землі. *(В. Симоненко.)*

4. У складній конструкції частини поєднані впереміш сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язками.

1. Вітер промчав, улігся, **і** [*сурядний зв'язок*] надріччя взялося сивиною: [*безсполучниковий зв'язок*] підіймався туман. *(Григорій Тютюнник.)* 2. Орел ширяв над моєю головою, **і** [*сурядний зв'язок*] я уявив, **як** [*підрядний зв'язок*] він придивляється до мене злими очима. *(Р. Іваничук.)* 3. Сон літньої ночі колись мені снився, [*безсполучниковий зв'язок*] коротка та літняя нічка була, **і** [*сурядний зв'язок*] сон був короткий,— [*безсполучниковий зв'язок*] він хутко змінився і зник, **як** [*підрядний зв'язок*] на сході зоря розсвіла. *(Леся Українка.)*

276*. Перепишіть речення (без цифр біля слів) і самостійно розберіть їх за членами (див. § 98, п. 4). При аналізі користуйтеся цифрами: *1* — підмет; *2* — присудок; *3* — додаток; *4* — означення; *5* — обставина; *6* — внесення; *7.1* — сполучник сурядності; *7.2* — сполучник підрядності; *7.3* — сполучне слово. Коли зробите аналіз, усі частини, що мають свої синтаксичні центри, відділіть одну від одної комами.

I. 1. Тут[5] де[5;7.3] кожен[4] камінь[3] кров'ю[3] полили[2] в бою[5] брати[1] із пошаною[5] й любов'ю[5] зупинися[2], друже[6], ти[1]. *(В. Лучук.)* 2. Пахнуть[2] хлібом[3] слова[1] що[7.2] мене[3] їх[3] навчила[2] мати[1]. *(Д. Павличко.)* 3. Мені[3] здається[2] що[7.2] тим[5] і наш[4] світ[1] красний[2] що[7.2] він[1] не однаковий[2]. *(Панас Мирний.)* 4. Повітря[1] тремтить[2] від спеки[5] і[7.1] в срібнім[4] мареві[5] танцюють[2] далекі[4] тополі[1]. *(М. Коцюбинський.)* 5. Сонце[1] вже[5] заходило[2] і[7.1] гори[1] востаннє[5] засвітилися[2] легким[4] ажурним[4] золотом[3] немов[7.2] були зіткані[2] з багрянистих[4] суцвіть[3]. *(О. Гончар.)* 6. Могутні[4] дуби[1] що[1;7.3] густою[4] лавою[5] стояли[2] понад озером[5] повилися[2] густими[4] тінями[3]. *(С. Васильченко.)* 7. День[1] погас[2] і[7.1] все[1] спочило[2]. *(Т. Шевченко.)* 8. Туман[1] закрив[2] веселі[4] зорі[3] за хмару[5] місяць[1] закотивсь[2]. *(Л. Глібов.)*

II. 1. Благословен[2] же той[1] хто[1,7.3] від грози[3(5)] не никне[2] і пісня[1] що[1;7.3] летить[2] до радісних[4] небес[5]. *(В. Сосюра.)* 2. Гаряче[4] серце[1] б'ється[2] і[7.1] тремтить[2] і[7.1] відчуваєш[2] як[7.2] зростають[2] крила[1]. *(Л. Дмитерко.)* 3. Я[1] в серці[5] маю[2] те[4] що[1;7.3] не вмирає[2]. *(Леся Українка.)* 4. Вставай[2] хто[1;7.3] серцем[4] кучерявий[2]. *(П. Тичина.)* 5. Над усім[4] світом[5] стояла[2] така[4] тиша[1] що[7.2] було чути[2] як[7.2] плакала[2] надламана[4] гілка[1]. *(М. Стельмах.)* 6. Русий[4] вечір[1] пахне[2]

любистком[3] квіти[1] лащаться[2] до ніг[3]. *(З. Гончарук.)* 7. Зоре моя вечірняя[6], зійди[2] над горою[5] поговорим[2] тихесенько[5] в неволі[5] з тобою[3]. *(Т. Шевченко.)* 8. Часто[5] мигтіла[2] блискавка[1] і[7] раз за разом[5] гуркотів[2] грім[1]. *(М. Трублаїні.)*

§ 120. Кома в складносурядному і складнопідрядному реченнях

1. Між частинами складносурядного і складнопідрядного речення звичайно ставляться коми.

1. **Реве Дніпро**, й **лани** широкополі медами **пахнуть**, колосом **шумлять**. *(А. Малишко.)* 2. **Не хочу я**, щоб знов **пекла** мене в на в журбі. *(Григорій Тютюнник.)* 3. **Добре знати** зимою, що знов навесні **ти побачиш** обличчя трав, **які повмирали** під саваном білих снігів. *(Є. Гуцало.)* 4. В повітрі **дощ**, і **гречка пахне** тепло, немов **розлився** бурштиновий мед. *(М. Рильський.)* 5. Море невинно **голубіє** над стінами скель, і **сонце** так **світить** ласкаво, що аж **каміння сміється**. *(М. Коцюбинський.)* 6. **Кожен**, кому **доводилось зробити** добре, **повинен**, мені здається [*вставне речення*], **переживати** радість якусь особливу, яку ні з якою іншою й **порівняти не можна**. *(О. Гончар.)*

2. Але не ставиться кома між двома частинами складного речення, з'єднаними одиничним сполучником *і(й), та (= і), або, чи (= або)*, якщо обидві частини мають спільне слово або спільну частину.

1. **Вдалині** хиталися дерева **і** синів задуманий прибій. *(В. Сосюра.)* 2. **Тільки** невсипуще море бухає десь здалеку **та** зорі тремтять в нічній прохолоді. *(М. Коцюбинський.)* 3. **Коли він торкався смичком до струн скрипки**, все на світі зникало **і** залишалася тільки музика. *(В. Собко.)* 4. **Дітям здавалось**, що вже вечір **і** що зараз прийде мама. *(С. Васильченко.)* 5. **Неприємно**, коли п'явка впивається в жижку **чи** коли гавкають на тебе чужі пси **або** гуска сичить коло ніг. *(О. Довженко.)* 6. **Я люблю**, коли в листя зелене дерева одягає весна, [*сполучник повторюваний*] **і** під вітром хитаються клени, **і** співає в квітках далина. *(В. Сосюра.)*

3. Не ставиться кома між двома частинами складносурядного речення, з'єднаними одиничним сполучником *і (й), та (= і), або, чи (= або)*, якщо речення питальне, спонукальне або окличне.

1. Хай наше слово не вмирає **і** наша правда хай живе! *(М. Рильський.)* 2. Таке розкішне над нами небо **і** такі ми до

безмежності молоді! *(Вал. Шевчук.)* 3. Чого світання так ясніє в полі і ген сріблиться пісенька дзвінка? *(М. Стельмах.)*

---

4. Якщо в складному реченні збігаються підряд два сполучники, то кома між ними ставиться тільки тоді, коли частину, яка починається другим сполучником, можна опустити без шкоди для будови всього речення. Якщо ж опустити її не можна, кома між двома сполучниками не ставиться.

---

1. Мама каже, що **коли уві сні літається**, значить, росте він, росте! *(М. Стельмах.)* 2. Соломія міркувала, що, **коли бра́ти у ліву руку**, плавні мусять швидко скінчитися, бо в той бік вони простяглись недалеко. *(М. Коцюбинський.)* 3. Бійці не кривдили старого, і, **коли сідали їсти**, кожний закликав Ференца до свого казанка. *(О. Гончар.)* 4. Рота пробивалась крізь вогонь, і **де була найбільша небезпека**, там бачили командира. *(Я. Качура.)*

Та це ж просто...

Допитливий. Ніби в складносурядному реченні коми ставляться так само, як і між однорідними членами речення?

Кмітливий. Не зовсім так. Між однорідними членами перед одиничним сполучником *чи, або, та, і («чиаботаі коми ковтає»)* кома ніколи не ставиться, а в складносурядному реченні перед одиничним *чи, або, та, і* кома не ставиться лише тоді, коли є спільне слово для обох частин або коли це окличне, питальне чи спонукальне речення.

277*. Поясніть, чому в поданих реченнях перед сполучником *і* в одних випадках стоїть кома, а інших — ні.

1. Земля тремтить у млості і ронить пелюстки, і невідомі гості злітаються в садки. *(М. Рильський.)* 2. Я іду до гаю, і в блакить безкраю серце моє лине й птицею співає про весну чудесну на моїй Вкраїні. *(В. Сосюра.)* 3. Ставок, гребелька, і вітряк з-за гаю крилами махає. *(Т. Шевченко.)*

278*. Перепишіть, розставляючи коми між частинами складносурядних і складнопідрядних речень.

I. 1. Бринять живою радістю ліси як ранок спалахне на небокраї як сонце огняне завісу піднімає із їх первісної і чистої краси. *(В. Симоненко.)* 2. Із поля дівчина утомлена прийшла і хоч вечеряти дбайлива кличе мати за сапку — і в квітник де рожа розцвіла. 3. Та знай що тільки тут де невгамовний труд землі насиченій родюче лоно ранить доспіють ягоди і радощі постануть. 4. Той хто любить паростки кленові хто діброви молоді ростить сам достоїн людської любові бо живе й працює для століть! (З тв. *М. Рильського.*) 5. Нехай серця не знають супокою хай обганяють мрії часу біг і наша юність буде хай такою щоб їй ніхто не заздрити не міг! *(В. Симоненко.)* 6. Коли набирають стяги

епохи вітру нового і висоти думай що світ змінити хоч трохи повинен і ти. *(Д. Павличко.)* 7. Треба докласти всіх зусиль щоб перетворити оточення на ліпше якщо воно відстале або ж самому дорівнятися йому якщо відстав сам. *(О. Гончар.)* 8. Люди зрозуміли що якщо вони добре працюватимуть то щось зароблять. *(Григорій Тютюнник.)*

II. 1. Батьківщино, ти в кожного одна бо хто хоче мати дві батьківщини той залишається без жодної. *(В. Земляк.)* 2. Земле рідна! Мозок мій світліє і душа ніжнішою стає як твої сподіванки і мрії у життя вливаються моє. *(В. Симоненко.)* 3. Недарма ж давно помічено моряками що судно йде хутчіше коли йде до рідних берегів. *(О. Гончар.)* 4. Той хто зневажливо ставиться до рідної мови не може й сам викликати поваги до себе. *(О. Гончар.)* 5. Коли пісні мойого краю пливуть у рідних голосах мені здається що збираю цілющі трави я в лугах. *(М. Рильський.)* 6. Я так люблю мою Україну убогу що проклену святого Бога, за неї душу погублю! *(Т. Шевченко.)* 7. Хто зневажає рідний край ті серцем немічні каліки. *(Т. Шевченко.)* 8. Людина відчуває себе новонародженою перед красою життя і сяйво добра освічує їй душу. *(Григорій Тютюнник.)*

III. 1. Усе що йти нам заважає зумій одкинути в собі. *(В. Сосюра.)* 2. Всесвіт — не поле і люд — не глядач і час — не ворота футбольних моментів і куля земна — не футбольний м'яч в ногах генералів і президентів. *(М. Вінграновський.)* 3. Біда навчить кому подати руку і від кого прийняти чесний хліб. *(Д. Павличко.)* 4. Друзів на землі не так багато дбайте щоб в житті їх берегти. *(Д. Луценко.)* 5. Я люблю коли є в домі діти і коли вночі вони сміються. *(М. Рильський.)* 6. Хто чув як рано навесні земля пробуджується в сні або як в літнім місяці колишуть жито вітерці? *(О. Підсуха.)* 7. Тепер поле все ширше розкривало свої рамена, все далі розстеляло свою одежу і коли він зійшов на горбок перед ним встали в повній красі всі ниви. *(М. Коцюбинський.)* 8. Торік був уродив хліб та як полили дощі то позносило з гір половину снопів. *(І. Нечуй-Левицький.)*

§ 121. Інші розділові знаки в складносурядному і складнопідрядному реченнях

1. Іноді, якщо друга частина вимовляється з різким підсиленням тону (виражає висновок, наслідок), між частинами складносурядного і складнопідрядного речення ставлять тире.

1. Куди не піду — так думка й поверта додому. *(М. Кропивницький.)* 2. Минулася буря — і сонце засяло. *(М. Рильський.)* 3. Чужих два слова в пісні буде — і пісня вся тоді чужа! *(Д. Павличко.)* 4. Хто волю хоче вбить — загине. *(Д. Павличко.)*

2. Між ускладненими або далекими за змістом частинами може ставитися крапка з комою.

1. Мороз прилине, синьо і прозоро розвісить скрізь інею сивий дим; і на шибках невидані узори він намалює генієм своїм. *(В. Сосюра.)* 2. Я люблю їхати на поле тоді, як ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями; коли обважнілі колоски черкаються об голову, об вуха; коли ниви поцяцьковані синіми волошками та червоними маківками. *(І. Нечуй-Левицький.)*

279*. Перепишіть, розставляючи тире або коми між частинами складних речень.

1. Життя торкає серця струни чулі і я на крилах пісні лину знов. *(В. Сосюра.)* 2. Лиш той творити може хто любить свій народ. *(В. Сосюра.)* 3. Поет хто понад отчою землею орлом зліта до неба вселюдського. *(Д. Павличко.)* 4. Ми одностайні у труді і цим ми вічно молоді! *(М. Рильський.)* 5. Свій меч історія підносить і долу падає ярмо. *(М. Рильський.)* 6. Ніколи я не знав як тяжко жить без солов'я що в пісні аж тремтить тільцем своїм маленьким і гарячим *(М. Рильський.)* 7. Я так люблю зимові вечори в людському домі де зростають діти. *(І. Жиленко.)* 8. Доки на світі є діти доки вони здорові і щасливі доки вони сміються Земля наша — диво! *(І. Жиленко.)*

§ 122. Порівняльні звороти

Порівняльні звороти вводяться в речення за допомогою слів *як, мов, немов, неначе, неначе, неначебто, ніби, нібито, ніж* і под. Вони можуть виділятися з обох боків комами і можуть не виділятися.

1. Порівняльний зворот виділяється, якщо його можна перетворити на підрядне речення із своїм синтаксичним центром, підставивши пропущені члени.

1. Час тече, **немов пісок** [*тече*] **з долоні**. *(П. Воронько.)* 2. Життя зриває дні мої, **неначе вітер** [*зриває*] **листя**. *(В. Сосюра.)* 3. Я квітку не можу зірвати, бо їй, **як** [*болить*] **людині**, болить. *(В. Сосюра.)* 4. Життя, **немов** [*воно є*] **ріка**, пливе в майбутнє, в завтрашнє, в безкрає. *(Л. Дмитерко.)* 5. В безодню падали, **як** [*падає*] **олово**, віки. *(В. Сосюра.)* 6. Друзі, висівайте доброту, бо вона, **як** [*потрібний людям*] **хліб**, потрібна людям. *(Д. Луценко.)* 7. Час летів, **немов** [*він летів*] **на крилах**, і, **мов** [*це був*] **сон**, життя минало. *(Леся Українка.)* 8. Червоніли хмари, **неначе** [*вони були*] **обсипані рожами**. *(І. Нечуй-Левицький.)*

2. Виділяються звороти *як завжди, як звичайно, як і раніше, як правило, як виняток, як (мов) навмисне, як (наче) один.*

1. Дума — це віршований твір, виконуваний (**як правило**, соло) речитативом. *(М. Рильський.)* 2. Прокіп підходив спокійний і діловитий, **як завжди**. *(М. Коцюбинський.)* 3. Всі, **як один**, повертали голови до дверей. *(М. Коцюбинський.)*

---

3. Прикладка зі словом *як* відокремлюється лише тоді, коли вона має відтінок причини (див. § 114, п. 3).

---

1. [ч о м у?] **Як справжній лірик** [*через те, що він був справжній лірик*], Сосюра надзвичайно різноманітний у своїх переживаннях. *(Д. Білоус.)* 2. Кривинський, [ч о м у?] **як посередник** [*бо він був посередник*], вийшов наперед громади... *(Панас Мирний.)*

---

4. В інших випадках звороти з *як, мов, наче, ніби* і под. не виділяються (див. ще § 103, п. 1).

---

1. І сорок літ ішов Франко-сіяч — і спів його **звучав** не раз **як плач** [*присудок: був плачем*], і плач його **звучав як гімн** [*присудок: був як гімн*] народу. *(Д. Павличко.)* 2. Червоний світ од блискавки **ніби запалив** [*присудок*] пожежу на горах і долинах. *(І. Нечуй-Левицький.)* 3. Свіжий перший сніг укрив гори й долини **ніби** тонким дорогим **полотном** [*додаток*]. *(І. Нечуй-Левицький.)* 4. Молоді дитячі голоси **як дзвіночки** [*присудок*]. *(М. Коцюбинський.)* 5. Марко **наче в рот води набрав** [*присудок*]: не звертався, не обзивався ні до кого. *(Л. Яновська.)* 6. Та й чоловік мій **як з клоччя батіг** [*присудок*], сказати правду. *(І. Нечуй-Левицький.)*

---

5. Не треба виділяти зворотів з *як, мов, наче, ніби* і под. у таких сталих висловах, як: *холодний **мов лід**, білий **як сніг**, блідий **наче стіна**, почервонів **як рак**, упав **як підкошений**, зробив я **слід**, роби **як хочеш**, дивиться **як теля на нові ворота*** і под.

---

1. Дощ ось-ось лине з неба, а вони ж далеченько, десь біля річки, **змокнуть як хлющі**. *(Ю. Збанацький.)* 2. Запахло сіркою, горілим, і дощ **линув як із відра**. *(Панас Мирний.)* 3. **Як муха в окропі вертишся** цілий день. *(Панас Мирний.)* 4. Невеличкі хатки кругом дворища **неначе гриби виростали**. *(Панас Мирний.)* 5. І били ж мене батько за се, **драли як сидорову козу**. *(М. Кропивницький.)*

280*. Чому в кожній групі речень перед *як* то немає коми, то є?

1. Мої сини **як** зима і весна. Старший меткий і проворний, **як** задерикуватий зимовий день. Молодший — неврівноважений, **як** весняна повінь. *(Ю. Яновський.)* 2. Кругом поле **як** те море.— Кругом поле, **як** те море широке, синіє. *(Т. Шевченко.)*

281*. Перепишіть, де треба, виділяючи комами порівняльні звороти. Поставте також потрібні розділові знаки між частинами складних речень.

І. 1. Моя любов як море, що висохнуть не може... *(В. Сосюра.* 2. Люби свій край! Як океан глибока твоя любов нехай не тон

в млі! *(В. Сосюра.)* 3. Благословенна в болях ран степів широчина бездонна що як зелений океан тече круг білого Херсона. *(М. Рильський.)* 4. Любіть Україну як сонце любіть як вітер, і трави, і води. *(В. Сосюра.)* 5. Листку подібний над землею що вітер з дерева зрива хто мову матері своєї як син невдячний забува. *(В. Сосюра.)* 6. Нема такого хліба на землі як той що моя мати випікала на листі горіховому в печі. 7. У книги люди наче бджоли в соти знесли духовний, чародійний мед. 8. На світі більше куль аніж сердець! На світі більше мін ніж томиків поезій! (З тв. *Д. Павличка.*)

II. 1. Посипався як з решета наглий краплистий дощ, а далі полив як з відра. *(І. Нечуй-Левицький.)* 2. Гори збудились і лине як птах пісня весела і сміла. *(Д. Павличко.)* 3. Задумана береза над яром посумніла і мов золоті сльози без вітру ронить додолу свої пожовклі листочки *(І. Франко.)* 4. Погляди збираю наче квіти, погляди зриваю наче цвіт на безмежних велелюддях світу і від того не бідніє світ. *(Є. Гуцало.)* 5. В синіх скелях поезії волею й розумом я обтесую слово мов камінь тверде. *(В. Забаштанський.)* 6. Я не на те, слова, ховала вас і напоїла кров'ю свого серця щоб ви лилися мов отрута млява і посідали душі мов іржа. *(Леся Українка.)* 7. Голова без розуму як ліхтар без свічки. *(Народна творчість.)* 8. Неволя як той чад задурманила людям голови. *(Панас Мирний.)*

§ 123. Розділові знаки в складному безсполучниковому реченні

Складні безсполучникові речення за характером смислових зв'язків між їхніми частинами поділяються на:

1) речення з відносно рівноправними, незалежними одна від одної частинами: *Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе (Народна творчість.);*

2) речення із залежними частинами, одна з яких пояснює, доповнює іншу: *Будеш сіяти з сумом — вродить печаль. (М. Стельмах.)*

Від характеру смислових зв'язків між його частинами залежить інтонація складного безсполучникового речення, а отже, й уживання коми, крапки з комою, двокрапки чи тире (пор. § 101).

1. Між відносно рівноправними частинами ставиться кома. А якщо ці частини значно поширені або далекі за змістом, то можна поставити й крапку з комою.

1. **Хмари пливли** низько над землею, **можна було сподіватися** дощу. *(О. Десняк.)* 2. **Прокотився грім** з розгоном, **грають** блискавок **шаблі**, пахне морем і озоном від притихлої землі. *(М. Рильський.)* 3. **Тихо** в полі, **гай темніє**, наступає літній **вечір**. *(Леся Ук-*

раїнка.) 4. Навкруги **тиша**; скрізь **ясно**; з поля **вітерець віє**; з гаїв **холодок дише.** *(Марко Вовчок.)*

---

2. Двокрапка ставиться, якщо друга частина:

а) виражає причину того, про що говориться в першій (до неї можна поставити питання ч о м у?, а перед нею вжити сполучник *бо*);

б) доповнює або розкриває зміст першої частини (до неї можна поставити питання а щ о? а я к и й? а я к? і щ о п о б а ч и в?)

---

1. Оксані — радість: [ч о м у? — *бо*] мати одрізала з полотна хустку, а порошком пофарбувала в червоний колір. *(А. Головко.)* 2. Мені здається: [щ о?] твої очі в мою душу світять з вишини. *(В. Сосюра.)* 3. І пригадалося йому дитинство: [а щ о с а м е?] над водами хиляться лози, лелека пливе в висоті. *(М. Рильський.)* 4. Переконатися пора: [в ч о м у?] зробиш зло — не жди добра. *(Д. Білоус.)* 5. Мені відкрилась істина печальна: [я к а?] життя зникає, як ріка Почайна[1]. *(Л. Костенко.)* 6. Поглянь у себе: [і щ о п о б а ч и ш?] море там вирує, міниться і грає. *(Л. Горлач.)*

---

3. Тире ставиться:

а) якщо перша частина вказує на час або умову того, про що говориться в другій (перед нею можна, як правило, поставити сполучники *якщо, коли*);

б) якщо друга частина виражає наслідок або висновок з того, про що говориться в першій (до неї можна поставити питання і я к и й н а с л і д о к? і щ о ц е о з н а ч а є?);

в) якщо зміст обох частин зіставляється або протиставляється (між ними можна поставити сполучники *наче, а*).

---

1. [*Якщо*] Забудеш рідний край — тобі твій корінь всохне, [*якщо*] вселюдське замовчиш — обчухраним зростеш. *(П. Тичина.)* 2. [*Коли*] Махнула осінь в ліси — вони зацвіли пурпуровими, сірими та жовтими фарбами. *(І. Франко.)* 3. Поет повинен промовляти до світу мовою і голосом свого народу [*якщо поет буде промовляти...*] — тільки тоді він стане великим. *(П. Загребельний.)* 4. Вдарив революцьонер — [і я к и й н а с л і д о к?] захитався світ! *(П. Тичина.)* 5. Танцюють зорі — [і щ о ц е о з н а ч а є?] на мороз чималий показують. *(М. Рильський.)* 6. Любов і надія не в зорях, не в морі — [*а*] між людьми поради питати! *(Леся Українка.)* 7. Гляне — [*наче*] холодною водою обіллє. *(Марко Вовчок.)*

---

[1] Невеличка притока Дніпра, що протікала через Київ; тепер її немає.

4. Треба мати на увазі, що письменники розділові знаки між частинами складного безсполучникового речення часом ставлять не за правилами, а відповідно до інтонації (див. § 101).

1. На схід сонця квітнуть рожі: [*за правилами потрібне тире: висновок*] будуть дні погожі. (*П. Тичина.*) 2. Одчиняйте двері — [*за правилами потрібна двокрапка: причина*] наречена йде. *(П. Тичина.)* 3. Дивлюсь у воду — [*за правилами потрібна двокрапка: пропущено і бачу]* місяць у воді сміється. *(О. Довженко.)* 4. Коли ти вийшов за поріг між люди з батьківської хати, не обминай крутих доріг — [*за правилами потрібна двокрапка: причина*] життя не любить хитруватих. *(З. Гончарук.)*. 5. Сумління людське, виявляється, схоже на вулик, [*за правилами потрібна або двокрапка: причина, або тире: висновок*] його теж можна розтривожити. *(О. Гончар.)*

Та це ж просто...

Допитливий. Часто мені буває важко визначити, коли в безсполучниковому реченні ставити тире.

Кмітливий. А я тоді міркую так: кому або крапку з комою не можна ставити (частини залежні одна від одної), двокрапка теж не підходить (немає причини, доповнення чи пояснення) — отже, ставлю тире.

282*. Наведені речення перероблено із безсполучникових. Відновіть первісний вигляд цих прислів'їв, відкинувши сполучники. Між частинами складних безсполучникових речень поставте потрібні розділові знаки.

1. Коли здобудеш освіту, то побачиш більше світу. 2. Мир у світі таки буде, бо його хочуть усі люди. 3. Дерево міцне корінням, а людина трудовим горінням. 4. Якщо хочеш їсти калачі, то не сиди на печі. 5. Коли достигне яблучко, то само відпаде. 6. Більше діла, а менше слів. 7. Слово не горобець, бо коли вилетить, то не зловиш. 8. Брехня мов куля зі снігу, бо що далі котиться, то більше стає.

283*. Перепишіть, розставляючи потрібні розділові знаки на місці рисок між частинами складних речень.

I. 1. Імення матері — священне / імення матері єдине. *(О. Ющенко.)* 2. Щира любов не приглядається / чи карі, чи чорні очі, чи з горбиком ніс, чи біла шия, чи довга коса. *(Г. Квітка-Основ'яненко.)* 3. Хто любить вірно / той хотів би весь світ засіяти милого словом. *(М. Коцюбинський.)* 4. Трапиться слово зрадливе / геть його, сину, гони! *(Б. Олійник.)* 5. Хай у час останній свій про сина спокійно я подумаю / людина! *(М. Рильський.)* 6. Отакий і рости, сину, цікавий до всього / життя треба знати.

(А. Головко.) 7. Коли мені підхлібник тисне руку / тікаю геть від нього сам не свій. *(Д. Павличко.)* 8. Таке моє давнє правило / ніколи не шкодувати за тим / чого не можна повернути. *(О. Гуреїв.)*

II. 1. В житті одне ви пам'ятайте / в нас труд у честі й честь — в труді. *(П. Тичина.)* 2. Ти посадиш деревину / знадобиться у віках *(М. Рильський.)* 3. Просив тебе, повчав тебе давно / не смій губити часу дорогого. *(О. Підсуха.)* 4. У лісі дзвеніли пилки й лунали удари сокир / то будували нові будинки. *(Ю. Збанацький.)* 5. Люблю / як в селі дівчата пісню свою співають / люблю / коли стиглим колосом жито в степу буя. *(Л. Забашта.)* 6. Знаю, знаю / від рідного краю в світі кращого краю нема. *(П. Дорошко.)* 7. Люблю людей землі моєї / бо й я землі моєї син. *(В. Сосюра.)* 8. Було і буде так у всі часи / любов / як сонце / світу відкриває безмежну велич людської краси. *(В. Симоненко.)*

284 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки на вживання розділових знаків між частинами складного речення, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

1. Книги — морська глибина: [*123.2*] хто в них пірне аж до дна, [*120.1*] той, [*120.1*] хоч і труду мав досить, [*120.1*] дивнії перли виносить. *(І. Франко.)* 2. Не бійтесь заглядати у словник: [*123.2*] це пишний яр, а не сумне провалля. *(М. Рильський.)* 3. Пишіть листи [*107.2*] і надсилайте вчасно, [*120.1*] коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли немає часу [*120.2*] і коли навіть ні про що писати. *(Л. Костенко.)* 4. Відчувай у думці кожен порух, тонко розумій усе навкруг: [*123.2*] той, [*120.1*] хто лає, не завжди твій ворог, той, [*120.1*] хто хвалить, не завжди твій друг. *(Д. Білоус.)* 5. З добрим поживеш — [*123.3*] добро переймеш, а з лихим зійдешся — [*123.3*] того й наберешся. *(Народна творчість.)* 6. Голова йому видалась неймовірно важкою, бо [*120.4*] коли захотів озирнутися, то йому було несила повернути її. *(Н. Рибак.)* 7. За вікном квітне, [*122.1*] наче соняшник, місяць, [*120.1*] і сипле він у мою кімнату жовте сяйво. *(Вал. Шевчук.)* 8. Я лину в пісні до висот, [*120.1*] і, [*120.4*] як в дитинства дні минулі [*122.1*], шумить мій содовий завод. *(В. Сосюра.)* 9. Володимир Миколайович [*122.3*] як воїн і поет брав участь у розгромі ненависних фашистів. *(А. Шиян.)* 10. Відгриміло, грозою відблискало, розлилося в гаряче проміння — [*121.1*] і над сивими обелісками молоде піднялось покоління. *(А. Малишко.)* 11. Тільки невсипуще море бухає десь здалеку [*120.2*] та зорі тремтять в нічній прохолоді. *(М. Коцюбинський.)* 12. Вичахаючи, сонце повільно тонуло в імлі [*107.2*] і само було [*122.4*] мов червоний згусток імли. *(О. Гончар.)*

§ 124. Пряма мова і розділові знаки при ній

Чужа мова, передана дослівно від імені того, кому вона належить, називається прямою мовою.

Слова, що вказують, кому належить пряма мова і як вона висловлена, називаються словами автора.

1. Пряма мова береться з обох боків у лапки. Причому в лапки беруться також знак питання, знак оклику і три крапки. Крапка і кома виносяться за лапки. Проте, якщо є вже знак питання, знак оклику чи три крапки, то ні крапка, ні кома після них не ставляться.

«Мамо,— питаю,— то льони цвітуть?» А мати сміються: «То,— кажуть,— Дніпро».— «А чого він такий синій?» — «Від неба»,— кажуть. *(О. Гончар. «Прапороносці».)*

2. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставиться двокрапка, а якщо в середині або після неї, то виділяються комою й тире і пишуться з малої букви.

1. А слова Ушинського вималював на титулці червоним олівцем: «Якщо ви вдало виберете працю і вкладете в неї всю свою душу, то щастя само знайде вас». 2. «Наші діти,— вчив Макаренко,— це майбутні творці історії...» 3. «Три біди є у людини — смерть, старість і погані діти»,— говорить народна мудрість. 4. Його непокоїло, коли діти на питання: «Яким ти хочеш вирости?» — відповідали: «Сміливим, хоробрим, дужим»,— але майже ніхто не говорив: «Чесним і добрим». *(І. Цюпа. «Добротворець».)*

3. Якщо слова автора розривають пряму мову на межі двох речень, то після слів автора замість коми ставиться крапка.

1. «Так, бачу, ти усім тут добре надоїв,— Кіт Вовкові сказав.— Чого ж ти, братику, сюди і забігав?» 2. «Так себто я брешу? — тут Вовк йому [Ягняті] гукнув.— Чи бач! Ще і базікать стало...» 3. «Помилуйте! — йому Ягнятко каже.— На світі я ще й году не прожив». (З творів *Л. Глібова.)*

4. Коли пряму мову передають у формі діалогу, тоді кожну репліку починають з нового рядка, перед нею ставлять тире і не вживають лапок. Інші розділові знаки ставлять, як звичайно при прямій мові.

— Може, в цьому і весь секрет, Маковею,— Сагайда задумався, звісивши обидві ноги на правий бік сідла.— Може, саме в цьому наша велика сила і наше велике щастя.

— В чому?

— В тому, що шлях наших армій не був позначений ні шибеницями, ні концтаборами, ні фабриками смерті... *(О. Гончар. «Прапороносці».)*

285*. Перепишіть, розставляючи потрібні розділові знаки при прямій мові.

1. Все, все ми віддаємо тобі, Батьківщино промовив він раптом якимось дивним голосом ні до кого Все! Навіть наші серця. *(О. Гончар.)* 2. Життя в неволі нічого не варте відказав Максим краще смерть! *(І. Франко.)* 3. Роби добро мені казала мати і чисту совість не віддай за шмати! *(Д. Павличко.)* 4. Ніщо так не красить людину, як натхнення подумала Ярослава. *(О. Гончар.)* 5. Пам'ятаю, казала моя мати Цей світ як маків цвіт. Зранку цвіте, до вечора опаде! *(О. Довженко.)* 6. Я подумав тоді Тіні коротшають так само непомітно, як і людське життя. *(Григір Тютюнник.)* 7. Чому звеліти власним почуттям Лишіться! не дозволено людині? *(М. Рильський.)* 8. Яке то щастя да́но людині заговорив знову Блаженко, заворожений картиною неосяжного світлого простору Отакий світ!... Скільком би вистачило!.. А що з того?.. Не вміє вона його спожити! *(О. Гончар.)*

§ 125. Передача прямої мови непрямою

Коли чужу мову *(«Мої друзі — вбогі бідолахи»,— говорить Кармель.— Марко Вовчок.)* передають від себе, тобто непрямою мовою, то слова автора роблять головним реченням *(Кармель говорить, ...)*, а пряму мову — підрядним *(...що його друзі — вбогі бідолахи.)*

1. При цьому в непрямій мові змінюють особу займенників і дієслів відповідно до особи, від імені якої тепер передається чужа мова.

1. «Яка **ти** розкішна, земле,— думала Маланка.— Весело засівати **тебе** хлібом, прикрашати зелом». *(М. Коцюбинський.)* — Маланка думала про те, яка **земля** розкішна і що весело засівати її хлібом, прикрашати зелом. 2. «**Мене** зовуть Олена Пилипівна»,— сказала вчителька. *(О. Іваненко.)* — Вчителька сказала, що її звуть Олена Пилипівна. 3. «Тихіше **їдьте**, то **встигнете**»,— порадила бабуня, коли подорожні вже сідали в машину. *(О. Гончар.)* — Коли подорожні вже сідали в машину, бабуня порадила **їм**, щоб **вони** тихіше **їхали**, то **встигнуть**...

2. У непрямій мові опускають вигуки, повторення, іноді — вставні слова, частки, а звертання або опускають, або роблять підметами чи додатками.

1. «**Леоніде**,— Адріана відірвала обличчя від долоні,— а **ви читали** «У пошуках утраченого часу» Марселя Пруста?» *(Р. Івани-*

чук.) — Адріана, відірвавши обличчя від долоні, запитала **Леоніда**, чи **він читав** «У пошуках утраченого часу» Марселя Пруста. 2. Тоді й каже Кармель мамі: «Скрізь,— каже,— **скрізь**, де **я не піду**, де **не поїду**, скрізь **бачу** вбогих людей, бідаків роботящих». *(Марко Вовчок.)* — Тоді й каже Кармель мамі, що **він скрізь**, де **не піде**, де **не поїде, бачить** убогих людей, бідаків роботящих. 3. **«Діду, здрастуйте!»** — сказав я йому, спинившись. *(О. Довженко.)* — Я, спинившись, **привітався до діда**.

---

3. Після непрямого запитання знак питання не ставиться.

---

1. Підвівши голову, боєць запитав: «Де санпункт?» *(О. Гончар.)* — Підвівши голову, боєць запитав, де санпункт. 2. «Чи воли, бабусю, говорять?..» — питає Чіпка в Оришки. *(Панас Мирний.)* — Чіпка питає в бабусі Оришки, чи воли говорять.

---

4. Іноді — але це допустиме тільки в художній літературі — елементи прямої мови можуть вкраплюватися в непряму, як, наприклад: *Льотчик Сіробаба запевняє, що в той гарнізон, куди переведено Петра, потрапляє не кожен, сірих та мурих туди не беруть, і що «Петра ти, може, Тоню, ще побачиш у голубому скафандрі...»* *(О. Гончар.)* Такі елементи прямої мови беруться в лапки.

286*. Перепишіть, замінюючи пряму мову непрямою.

1. Багатий каже вбогому братові: «Віддай мені корову назад!» 2. А вбогий відповідає: «Я ж тобі за неї відробив!» 3. Зустрічає дочка батька й питається: «Чого ви плачете?» 4. Пан запитав мене: «Чи ти знаєш, що в світі найсильніше, найпрудкіше, наймиліше?» 5. Каже вбогий: «Є в мене дочка Маруся, то це вона мене так навчила». 6. Пан розсердився: «Я такий розумний, а вона проста собі дівка та мої загадки повідгадувала!» 7. Пан наказав убогому: «Нехай твоя дочка із стеблинки льону витче сто ліктів полотна». *(За нар. казкою «Мудра дівчина».)*

§ 126. Цитати

Цитата — це дослівно наведений уривок з якогось тексту для підтвердження або ілюстрації тієї чи іншої думки.

У цитаті не можна нічого змінювати (навіть розділових знаків). Якщо цитата наводиться не повністю, то пропуски в ній позначаються трьома крапками, наприклад: *Максим Рильський, стверджуючи, що ніякій силі не здолати тої землі, яку «освятив Тарас своїми муками-ділами... окрилив Тарас громовозвукими словами», запитує: «Хіба умерти можна їй... коли живе вона в міцній сім'ї, великій, вольній, новій?»*

Цитування буває кількох видів.

1. Цитата може наводитися у вигляді прямої мови із словами автора. Тоді розділові знаки при ній ставляться так само, як і при прямій мові.

---

1. Говорячи про покликання людини на землі, Максим Рильський проголошує: «Яке глибоке щастя — жить, буть гідним імені людини, народу й людськості служить!» 2. «Треба любити те, що ми робимо, і тоді праця, навіть найзвичайніша, підноситься до творчості»,— вчив Максим Горький. 3. «Лиш праця,— підкреслював Іван Франко,— світ таким, як є, зробила».

---

2. Цитата може доповнювати авторське речення, бути його складовою частиною. Тоді до неї ставляться такі самі вимоги, як і до непрямої мови. Цитата береться в лапки і починається з малої букви.

---

1. Шевченко оспівував безсмертя Прометеєве, його розшматоване серце, що «знову оживає і сміється знову». *(О. Гончар.)* 2. Слово для Лесі Українки — це «гострий, безжалісний меч, той, що здійма вражі голови з плеч...» *(П. Тичина.)* 3. У своїх сонетах Рильський часто висловлював «пейзажем те, для чого слів нема людських». *(Д. Павличко.)*

---

3. Віршова цитата, якщо вона записана у вигляді строфи, в лапки не береться.

Не можна уявити собі письменника, який не любив би своєї мови, не пишався б нею, не розумів би безмежної могутності мови.

...Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово,—

сказав у тяжких, нестерпних умовах царської кріпосницької Росії Шевченко. *(М. Рильський.)*

---

4. Вказівку на джерело, яка стоїть безпосередньо після цитати, беремо в дужки і після другої дужки ставимо крапку.

---

1. «Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування». ***(Панас Мирний).*** 2. «Мову чудову, глибинне і пружне слово, немов гостру зброю, дав нам народ. Дав цю мову і наказав пильно, свято оберігати її чистоту, збагачувати і відшліфовувати до блиску, до гостроти разючої» (***Тичина Павло.*** З минулого — в майбутнє.— К.: Дніпро, 1973, с. 303).

5. Різновидом цитати є епіграф. Епіграф у лапки звичайно не береться. Вказівка на джерело пишеться під епіграфом справа без дужок, і крапка після неї не ставиться. Наприклад, епіграф до вірша Максима Рильського «Землі»:

Земле, моя всеплодющая мати...
Іван Франко

287*. Перепишіть, виправляючи помилки в оформленні цитат.

1. Царизм Шевченко затаврував в образі орла, який «споконвіку Прометея там орел карає, що день божий довбе ребра й серце розбиває» народові. 2. Але царизм «не вип'є живущої крові», бо серце народу-Прометея «воно знову оживає і сміється знову». 3. Поет, звертаючись до панів-лібералів, з обуренням говорить, що «ви любите на братові шкуру, а не душу!» 4. Інститутка всіляко знущається з кріпачки Устини, «вона мене й щипає, і штирхає, і гребінцем мене скородить, і шпильками коле, і водою зливає». 5. Коли інститутка кинулася бити Устину, Прокіп схопив її за обидві руки й застеріг, що «годі, пані, годі!.. Цього вже не буде!» 6. Вступ до поеми «Мойсей» Франко закінчує пророчими словами про те, що, народе український, «прийде час, і ти огнистим видом засяєш у народів вольних колі».

288*. Перепишіть, розставляючи потрібні коми.

I. 1. Розквітай мій краю веснами цвітом яблунь і пшениць і руками в дружбі чесними сіячів твоїх і жниць. *(Т. Масенко.)* 2. Я так люблю твої сади й долини і гори й ріки й мрійну синь гаїв моя свята безсмертна Україно оновлена трудом своїх синів! *(В. Сосюра.)* 3. Як хвиля пшениця хлюпоче в борти коли прокладаючи путь комбайни мов судна важкі до мети по морю достатку пливуть. *(М. Упеник.)* 4. Те біле трохи блакитне світло тихо лилось згори а зачарована земля неначе купалась в фантастичному сяйві. *(М. Коцюбинський.)* 5. Там у степу схрестилися дороги немов у герці тихому мечі і час неспинний стиснувши остроги над ними чвалить вранці і вночі. *(В. Симоненко.)* 6. І хоча немає нічого вічного в бутті і все тече змінюючись у потоці часу та є одначе у минулому щось таке що хочеться назвати неминущим вічним берегти як святиню і заповісти майбутньому як нетлінний знак доблесті своїх предків як дар їх нащадкам. *(О. Довженко.)*

II. 1. Ти звеш мене й на голос милий твій з гарячою любов'ю я полину; поки живуть думки в душі моїй про тебе ненько думати не кину. *(В. Самійленко.)* 2. І погляд твій німий о мати понад землею загримів заглушуючи всі гармати і всіх єднаючи синів. *(М. Рильський.)* 3. По-вірменськи ми на жаль не розуміли та в серцях таке тепло живлюще розливалось така глибока шана до народу що крізь віки проніс велику мову. *(М. Рильський.)* 4. Той хто не знає рідної материнської мови або цурається її сам засуджує себе на злиденність душі. *(І. Цюпа.)* 5. Я люблю тебе

незрадлива мудросте книг твої сонця чи світильники і скорботу твою і радість твою. *(М. Стельмах.)* 6. І хороше і дивно і радісно стає мені малому в цім світі де є зорі і добрі люди і тихі вогники і щедрі вечори. *(М. Стельмах.)*

289*. Перепишіть, розставляючи потрібні розділові знаки.

1. Все чим живе душа серце володіє ясну блакить небес і зелень ранніх трав і цей струмок що так весні радіє йдучи в далеку путь з собою я забрав. *(Л. Первомайський.)* 2. Вгорі чисте по-весняному лунке небо крикне ворон і бринить його крик довго-довго і не в силах згасити його степова безвість. *(Григорій Тютюнник.)* 3. Чужих країв ніколи я не бачив принад не знаю їхніх і окрас та вірю серцем щирим і гарячим нема землі такої як у нас. *(В. Симоненко.)* 4. Недаремно говориться поділена радість п - двійна радість поділене горе вже тільки півгоря. *(Ю. Збанацький.)* 5. Толстой десь сказав люди як ріки. *(О. Гончар.)* 6. Не кидайтеся хлібом він святий! в суворості ласкавій бувало каже дід старий малечі кучерявій. *(М. Рильський.)* 7. Співці не вгадуйте ви вчені не шукайте хто був той цар і як йому наймення з його могили утворила доля народу пам'ятник хай згине цар! *(Леся Українка.)*

290 (контрольна). Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться пунктуаційні помилки, повторіть правила, вказані в квадратних дужках (параграф і пункт).

I. 1. «Облетівши землю в кораблі - [*104.4*] супутнику [*111.1*], я побачив, [*120.1*] яка прекрасна наша планета. Люди [*115.2*], будемо ж берегти і помножувати цю красу, [*107.1*] а не руйнувати її!» — [*124.1,2*] ці слова першого у світі космонавта могли б стати епіграфом сучасного мистецтва. *(О. Гончар.)* 2. Як це чудово — [*103.2*] не сидіти на місці, мчати на північ, південь [*107.2*] чи схід. *(П. Дорошко.)* 3. Ні [*118.1*], немає більш такого на землі, [*122.1*] як ти, [*115.2*] мій край! *(Д. Луценко.)* 4. Ніколи перше не думав, [*120.1*] що світ такий гарний, [*120.1*] що клапоть неба, [*107.1*] дерево, сміх, голос людини — [*102.2*] приносять глибоку радість [*107.2*] і, [*122.1*] як повітря, потрібні людям. *(М. Коцюбинський.)* 5. Я тепер маю окремий світ, [*123.1*] він [*103.1*] наче перлова скойка: [*123.2*] стулились краями дві половини — [*113.2*] одна зелена, друга блакитна — й замкнули в собі сонце, [*122.1*] немов перлину. *(М. Коцюбинський.)* 6. По узліссі і на галяві [*105.1*] зеленіє перший ряст [*120.2*] і цвітуть проліски та сон-[*104.4*] трава. *(Леся Українка.)* 7. Тихо, [*107.1*] й тепло, і скрізь червоно: [*108.1*] і на небі, [*107.1*] і на згір'ях, і на воді. *(Марко Вовчок.)* 8. Був дощ м'який, [*120.1*] і гречка пахне душно. *(М. Рильський.)* 9. Ліс, [*109.3*] або, [*116.2*] як кажуть серби, шума [*109.3*],— [*103.2*] це не просто сосни та дуби: [*123.2*] не одна там народилась дума, [*113.2*] повна щастя, [*107.1*] ніжності, журби. *(М. Рильський.)*

II. 1. У щастя людського два рівних є крила: [*108. 1*] троянди й виноград, красиве і корисне. *(М. Рильський.)* 2. Все записуй в серці молодому, [*123.1*] буде це [*103.1*] як знахідка тобі, [*120.1*] коли в старість прийдеш, [*122.1*] як додому, як у гавань тиху по плавбі! *(М. Рильський.)* 3. Є прадавні скарби, [*120.1*] що намертво лежать у землі, [*120.1*] і є живі скарби, [*120.1*] що йдуть по землі [*105.2*] від покоління до покоління, [*111.1*] огортаючи глибинним чаром людську душу. *(М. Стельмах.)* 4. Міст від серця людини до серця людини — [*103.2*] щось значніше, [*122.1*] ніж споруда з бетону і сталі, [*120.1*] яка єднає два береги. *(Н. Рибак.)* 5. Все, [*120.1*] що мав у житті [*120.1*], він віддав для одної ідеї, [*107.1*] і горів, і яснів, і страждав, і трудився для неї. *(І. Франко.)* 6. Вважав, [*120.1*] що [*120.4*] коли маєш дар, [*113.2*] успадкований від матері, від рідного народу, то обов'язок твій — [*103.2*] народові його й повернути! *(О. Гончар.)* 7. По гострій жорстві, по снігу, по траві [*105.1*] ідіть без похвал, без бравади: [*123.2*] ще не відкриті є острови — [*123.3*] хтось мусить же їх відкривати! *(П. Дорошко.)* 8. І хочеться бути дужим, [*107.1*] і хочеться так любить, [*120.1*] щоб навіть [*116.1*] каміння байдуже [*103.1*] захотіло ожити і жить! *(В. Симоненко.)* 9. Мені здається,— [*117.3*] може [*116.2*], я не знаю,— було і буде так у всі часи: [*123.2*] любов, [*122.1*] як сонце, світу відкриває [*105.1*] безмежну велич людської краси. *(В. Симоненко.)*

ВІДПОВІДІ ДО ВПРАВ

4. Буквене написання тут збігається з транскрипцією, тільки замість транскрипційного знака м'якості на письмі ставимо *ь:* [чес'кий] — *чеський*, [кан'йон] — *каньйон* і т. д.

5. Замість крапок слід вставити виділену букву контрольного слова: *багатий* — *багатство* і т. д.

13. *1.* Кор. *-мін'/-мін-;* зак. *-у, -емо, -а, -ий, -ий,* □. *2.* Кор. *-зв-/-зив-;* зак. *-е, -ий, -уть, -емо, -уть, -а. 3.* Кор. *-теч-/-тек-/-тіч-/-ток-;* зак. *-а, -е, -ий, -ий,* -□, *-а. 4.* Кор. *-м'як-;* зак. *-ий, -е, -ий,* -□, -□. *5.* Кор. *-єдн-;* зак. *-у, -ий, -ий, -е,* -□. *6.* Кор. *-сел-/-сел'-/-сіль-;* зак. *-о,* -□, *-ий, -ий, -а. 7.* Кор. *-тр-/-тер-/-тир-;* зак. *-у,* -□, *-у, -у, -ий, -а.*

16. *Шасі, тарантелу, цикади, кастаньєтах, кипариси, Еврідіка, Елладі, Рим, Архімед, транзистор, комп'ютер, Шекспір.*

19. З малої букви: 1) *земле, чумацьким шляхом, рік;* 2) *дніпровські, київських, петрові, шотландець, батьківщини.* Інші — з великої.

25. У таблиці підсумовано кількість приголосних звуків для кожної частини вправи окремо:

Слово		Сонорні	Дзвінкі	Глухі	Губні	Зубні	Шиплячі
жито		0	1	1	0	1	1
пшениця		1	0	3	1	2	1
і. т. д.							
Разом:	1	10	3	14	3	9	7
	2	12	2	12	5	9	7
	3	20	5	9	6	12	6
	4	11	2	15	7	8	6
	5	6	8	12	5	10	6

27. I. *Боротьба, тяжко, нелегко, найважче, кігті, перемогти, нігтя, призьбі вогко.* II. *Бризки, полегшено, зітхнулося, важкі, мимохіть, призьби, вогкі, низько, дужче, мабуть, дьогтем.*

29. Бо *віт* і *рос* — це не префікси.

30. У префіксах *роз-(пороз-), без-* пишеться тільки *з*; у префіксах *від-, -од, -над-* — лише *д.* Інші слова пишуться так: I) *спустилася, спадуть;* II) *зсунув, нескінчена;* III) *спочатку, позскакували.*

31. *1. Старий, усміхаючись, розстебнув піджак і дістав з кишені лаврову гілку. 2. Гаразд, я мовчатиму; але розстатися зі своїми переконаннями я не можу. 3. Порядна людина ніде і ні в якому випадку не повинна відступатися від своїх переконань.*

33. *Сонячних, пшеничні, соняшник, сонячно, сердечнім, місячнім, місячними, сердешний, яєчню, смачних.*

36. I. *Донецьких, Запорозької, солдатська, гігантські, фашистських, велетенських, птаство, товаристві.* II. *Людської, сільського, кінський, сусідського, багатство, птаство, студентське, хвацький, танкістському.*

37. *1. Стояла суха погода одеського березня. 2. Біля ганку комендантського будинку козак тримав за вуздечку чудового білого коня киргизької породи. 3. Оркестр виконував музику чеського композитора Бедржиха Сметани.*

40. *Заквітчалось, заблищало, ввижаються, стежці, морозцю, піщаний, річці, клітці, гнешся, од'їжджає.*

41. *1. Відомо, що справжнє щастя людини в науці і праці. 2. Далеко видно жовту смугу піщаного берега. 3. У коліях неїжджеиої дороги росло багато*

грибів. 4. Наш витязь мимо чорних скель тихенько проїжджав і поглядом нічлігу між дерев шукав.

43. Букви вставити в словах: *1) зморшка, фашистського, арештантську; 2) пестливо, туристського, студентській.*

44. *1. Коли ми поверталися назад, ліс зовсім прокинувся й ожив і весь наповнився пташиним радісним гомоном. 2. До речі завів я мову про весну: навесні легко розлучатися, навесні і щасливих тягне в далеч. 3. Нема нічого, що не стосувалося б чесних людей. 4. Стрімголов наїзники помчали.*

48. *Ніччю, вечора, зоря; ночами, речами, крякаючи, грак; грюкаючи; брук, об'їжджав, узбіччям; грядками, буряків; вражає, безмежжям; трьома.*

54. М'який знак в словах: *1) людськості, знань, українська, велетенські, горять, спадають, шовковиць, тьмяно, ягідоньці, матіноньці; 2) материнській, залежить, людських, зіниць, відіб'ється, збіговисько, дрібниць, злість, хитрість, атакують, щирість, низько, няньчитись, простенькі, сільські, вкорінюють, Зіньчине; 3) кружальцем, розтьохався, калиноньці; щось, спиться, сиротиноньці, кінчались, починалась, велетенську, бились, цвірінькали, цвірінчать, ірпінській.*

55. *1. Я бачив небо... Ти не побачиш його так близько! 2. Хмара швидко мчала по небу, розростаючись углиб і вшир. 3. Степ, степ,— і більше нічого, вдалині стародавня могила чи вітряк. 4. Тиха українська ніч. 5. Хмари стали мовби тонші й прозоріші.*

57. Без апострофа слова: *1) духмянить, повітря, медвяний, тьмяної, рутвяний; 2) святковим, свято, всерйоз.* В усіх інших словах на місці крапок треба вставити апостроф.

58. *1. У м'якому повітрі розлитий осінній запах, схожий на запах вина. 2. У прибережні камені рівномірно й глухо б'в хвиля. 3. Дубровський об'їжджав якось невеликий свій маєток. 4. Замість дев'ятої години ранку ми виїхали о другій. 5. Діти стали великі — їм потрібно серйозно вчитися.*

61. *Дякс, мільйонами, кур'єрській, кюветом, Сьєрри, Ельясберг, розв'язно, марсельезо, каньйону.*

62. *1. Одні з дверей були завішені величезними подвійними портьєрами. 2. В ар'єргарді Дохтуров та інші, збираючи батальйони, відстрілювалися від французької кавалерії. 3. Усю дорогу Касян уперто мовчав. 4. Місто, схоже на стару гравюру, щедро залите гарячим сонцем.*

68. Букви, взяті в дужки, не треба подвоювати лише в словах: *1) поколінь, століть; 2) щастя, радістю, молодістю, світань, весіль, побратань.*

70. Букви, взяті в дужки, подвоїти в усіх словах.

73. Подвоїти букви лише в словах: *благословенний, недоторка́нна.*

74. *1. Хіба не чудова кожна травинка, наповнена пахучим соком? 2. Наприкінці січня, овіяні першою відлигою, гарно пахнуть вишневі сади. 3. Море все в рухливих білих плямах, ніби незчисленні зграї птахів падають на його синю рівнину. 4. Він бачив небо, голубе, бездонне. 5. Коло лісу, на горі, дрімав із закритими віконницями старий дерев'яний будинок.*

76. Подвоїти букви лише в словах: *манна, мадонна, таллінці.*

77. *1. Я чув ці розповіді під Аккерманом, у Бессарабії. 2. Шосе було сухе, чудове квітневе сонце сильно гріло. 3. Дерева зливалися в одну суцільну масу. 4. Перед терасою красувалася довгаста клумба. 5. Справляти ефект — їхня насолода.*

81. *Стелилася, простилає, умирає, підпирали, поперу, перебирали, перетирали.*

83. Вставити *и* лише в словах: *1) достигають, бринять, вишині, крило, далечині, умираючий, кривавить, витікає, криваві, проливають; 2) дивуються, назриваєм, величаємось, вбирати, щипає, зливає, немилосердне, прокидались, проклинаючи.*

84. *1. Листя на березах було ще майже все зелене. 2. Вода заблищала, як розтоплений метал. 3. Степ, що далі, то ставав прекрасніший. 4. Але ось передні хмари вже починають закривати сонце.*

85. Вставити *и* лише в словах: *принесло, прибралося, привітно, виходять, приземкуваті, пригоріла, пригожа.*

87. Вставити *и* лише в словах: *1) плетиво, вишині, коник; 2) хлопчик, школярик, дівчинка, горобчики, стільчику.*

93. Вставити *и* лише в словах: *1) вибирати, вибрати, батьківщину; тривожними; хвилин, вершини, скипала, любити, дитя, чужині, прізвище; 2) чиє, життя, минає; височить, кущик; кидається; шию; дрижать, хвилюванням; миттєве; приїжджий, льотчик; кипіння; життя; природі.*

94. *1. За пагорбами глухо прогримів грім, подуло свіжістю. 2. На небі запановувала поквапна тривога. 3. Усе причаїлося, усе знемагало, під зловісним блиском останніх сонячних променів. 4. Матері ненавидять зброю нападу, визнаючи тільки ту, якою захищається життя.*

95. Вставити *и* лише в словах: *вилетіла, прибої, пригорнися.*

96. *1. Вода була до того густою, синьою, що навіть відсвічувала червоно. 2. На пристані нікого не було, крім сторожа з ліхтарем. 3. У сімействі був звичай давати жартівливі прізвиська.*

98. Вставити *и* лише в словах: *мереживо, шумовинням, травичка, кущики.*

99. Вставити *и* лише в словах: *битви, кривавий, гриміли; залізниці; оповившись; хилилось, кривавим; стомлено витер; житня.*

100. *1. Сиру свіжість пізнього вечора змінила опівнічна суха теплінь. 2. Я лежав під кущиком осторонь і позирав на хлопців. 3. Білі, пошарпані хмари перетягувалися через вершину гори. 4. Є тільки дві форми життя: гниття і горіння.*

103. Вставити *и* лише в словах: *1) фальсифікатори, тир, динаміт, піроксилін, барикад, мигдаль, Тироля, американському, континенті; 2) Вавилони, медицини, Мексиканська, кипарис, Парижі, египтянок.*

108. Вставити *а* лише в словах: *поламали, гарячі, хазяйнує, розламати, хазяїн.*

109. *1. Ніколи не бачила скупа на барви північна природа такого багатого поєднання кольорів. 2. Темно-зелена кропива з тонкою розквітлою верхівкою стрімко тягнеться вгору. 3. Пориви бурі такі сильні, що ламали сучки, пригинали до землі молодняк. 4. Сухий гарячий вітер ніс розпечене повітря.*

110. Вставити *о* лише в словах: *зозуленька, могутні.*

111. *1. У сінях пахло свіжими яблуками. 2. Здавалося, тихо звучали й чарували слух не пташки, не комахи, а зорі, які дивилися на нас із неба. 3. Пташка, випурхнувши у вас з-під ніг, відразу ж зникає в білуватій імлі непорушного туману.*

112. Вставити *о* лише в словах: *чохлами, чотирма, човен, жовті, бджола, чорниці.*

113. *1. На віночках лугових квітів погойдувалися смуглі дикі бджоли. 2. Очі її заіскрилися, і щоки запалали. 3. Річка ще не замерзала, і її свинцеві хвилі сумно чорніли в одноманітних берегах.*

117. *1. Пушкіна, Лермонтова, Шедріним, Чернишевським, Некрасовим. 2. Чичиков, Хлестаков, Собакевич, Манілов, Сквозник, Держиморда, Подкольосін. 3. Пушкіна, Аракчеєва, Мініна, Разіна, Радищева, Грибоєдова. 4. Свченова, Менделеєва, Тімірязєва.*

119. *Уславлений, в труді, у боротьбі, в правду, удень, вмиті, й святково, світилися, впало, в траву, і дощ, упертий, повернусь увечері або вночі.*

120. *1. У повітрі вже не так сильно пахло,— у ньому знову ніби розливалася сирість. 2. Ще ніде не рум'янилася зоря, але вже забіліло на сході. 3. Уже коні, чуючи світанок, усі полягали в траву й перестали їсти.*

122. *У «Гайдамаках», у словах, відбилося,* Ярема *йде в, й одружившись, повернувсь у, він уже не вбогий, у героїчному, й ватажків, й болями.*

123. (орієнтовно). *1. Наталка дуже любить... 2. Вона працьовита, енергійна... 3. Петро щирий, роботящий... 4. ... у далеких краях..., ... одружитися з ... 5. ...він готовий..., ... щоб вона була... 6. Терпилиха, зазнавши... поневірянь (нестатків) ... 7. ... прославляється насильство, жорстокість, крутійство, хабарництво.*

124 (орієнтовно). *1. Вечоріло, ішов дощ, із півночі дув поривчастий вітер. 2. Похмура ніч лежала над зорями, над стіжками (або: над зірками, над ожередами), над заростями. 3. У нього в очах було стільки туги, що нею можна було б отруїти всіх людей на землі* (або: *... нею отруїв би всіх людей світу*). *4. Я вистрілив кілька разів у повітря.*

127. *Машинобудівний* від *будувати машини*, а *машинно-тракторний* від і *машинний* і *тракторний*.

128. Разом, бо *відомий у всьому світі, трудовий день;* через дефіс, бо і *всесвітній* і *відомий,* і *кількість людей* і *кількість днів.*

130. Через дефіс: *1) тихо-тихо, щастя-долі, безсило-малим, невпізнанно-знане; 2) густо-червоним, вряди-годи, бурштиново-коралово-жовтими, кривавочервоними, ніжно-рожевим, світло-жовтим.* Інші — разом.

132. Дефіс не треба вставляти.

133. *1. МОЗ, НОП, ЕОМ, ЛАЗ, БМУ, ІТП, загс. 2. Міськком, профспілка, виконроб, універмаг, спецкор, Кремгес, Донбас.*

143. Вставити *и* тільки в словах: *1) тривоги, руки, катами, столяри, механіки; 2) мови, затоки, береги, вишнями, плугами, луки, вечори, береги, хмари, рядами, сливи, дубами, пташки, квітки.*

144. *1. З Волги дув холодний вітер. 2. Стрижі давно відлетіли. Табуняться й ластівки. 3. Де-не-де край дороги (при дорозі) трапляється понура верба або молода берізка. 4. Раптом усе ожило: і ліси, і ставки, і степи. 5. Скрізь променистими алмазами спалахнули великі краплі роси. 6. Мама, згорблена, у теплій хустці, проводжала мене на вокзал.*

146. *Муляром, столяром, гончарем; ніччю, вечора, зоря; затишшя, бурями; тишею; горя, залізяччям; кущах; Кайдашеві, багатирями.*

150. Закінчення *а, я* вставити лише в словах: *повітря, хліба, сонця; Дніпра, кінця, горбика, корчика, кінця; Миргорода; Будапешта.*

151. *1. 1. День витікає із ночі, як із темного лісу ріка. 2. Вітру нема, і нема ні сонця, ні світла, ні тіні, ні шуму. 3. На тому боці Дону в лісі навперебій витьохкували солов'ї. 4. Здавалося, що собор збудований не з каменю, а з розмаїто й блідо забарвлених повітряних мас.*

153. *На порозі; Дніпрі, Дінці, Збручі; народові; горінні; Козаковим; Самієвим, кулаці; степу, бурею; упрузі, лузі.*

155. *Доблестю, любов'ю, ненавистю, кров'ю, смертю, Россю, Оріллю, нехворощю, даллю, голубінню, мудрістю.*

156. *1. Густа висока трава на дні долини, уся мокра, біліла рівною скатертю. 2. Мені доводилося ночувати в ожередах у жовтні, коли трава на світанку вкривається інеєм, як сіллю. 3. Наступного дня після своєї розмови з матір'ю Наташа чекала цілий день Болконського, але він не приїхав.*

161. Вставити *и* лише в словах: *1) великим, лежачим, далекими, вишневий, тихий, бойових, козацьких; 2) свіжий, вогкий, тихим, м'який, скороминущих.*

162. *1. Пахло дощем та свіжим сіном. 2. На віночках лугових квітів погойдувалися смугляві дикі бджоли. 3. На далеких деревах кричать сонні граки. 4. Загадкові і тому прекрасні темні хащі лісів.*

163. *Цілющої, гарячої, пущею, вранішньою, гарячою, спокоєм, тишею, пахучою, давнього, козачого, лежачого, ледачому.*

164. *1. Тихо в осінньому лісі. 2. Де-не-де червоніє шапка пізнього красноголовця (підосичника). 3. Усю довгу зиму будуть харчуватися глухарі колючою й жорсткою сосновою хвоєю.*

166. I. *Наймудріший, найдужче, дорожчі, найвища, гіршими, кращими, найважче, нижче, вище, найкоштовнішу.* II. *Найогидніші, найгрізніше, найнікчемніші, найпрекрасніша, найпідліша, найсолодші, найчистіша, найскладніша, найтяжче, гостріша, більш сліпа, найдорожче, вужчала, ближче.*

167. *1. Чим зрозуміліший твір мистецтва, тим він вищий. 2. Мистецтво тим доступніше для всіх, чим воно простіше, коротше й тому ясніше передає почуття. 3. Митроша був молодший від сестри на два роки. 4. У дитинстві гарячіше сонце, густіша трава, рясніші дощі, темніше небо й смертельно цікава кожна людина.*

169. *Дідусеві, Танину, Галин, Чіпчиному (Чіпчинім), Матюшин, тітчиному, Чернишева, Сергіїв, Сергієвому (Сергієвім).*

172. *Вісьма; від ста сорока семи; до ста п'ятдесяти двох; трьомстам шістдесяти п'яти цілим і двомстам сорока двом тисячним; двадцяти трьом; п'ятдесяти шести; сорока мільйонами сімдесятьма п'ятьма тисячами сьомастами чотирма; п'ятсот десять мільйонів; на трьохстах шістдесяти одному цілому і одному десятому мільйона; на сімдесяти одному.*

173. *1. Січ складалася з шістдесяти з лишком куренів. 2. У саженях п'ятдесяти від нас, там, де вибоїни, ями й купи зливалися водно з нічною імлою, блимав тьмяний вогник. 3. Гроза тривала близько двох годин. 4. Живе Балда в поповім домі, спить на соломі, їсть за чотирьох, працює за сімох.*

174. *Шістдесятих, шістнадцятиповерховий, шістдесятирічному, дев'ятнадцятий, дворічний, чотиригранний, триденною, стопудовим, двохсотий.*

175. *I. Це було в сімдесятих роках. 2. Мати з чотирирічним хлопчиком переходила вулицю. 3. Двощоглова фелюга ліниво погойдується з боку на бік. 4. Лагуна відділена від моря двоярусним валом.*

177. *Моторів, гусениць, коліс; вогники, яструби; дні; хату; сини; явори; боки.*

179. *I. Своєї, цій, цьому, ні з чим, моєму, цим, твоє, всіх, такі, яких, тієї, своєї. II. Усієї, чимось, моєму, тебе, своєї, до неї, своєю, моєї, цієї, всіх, чиї, цих.*

180. *1. Листя ледве шуміло над моєю головою. 2. У цих озер одна дуже дивна властивість: чим менше озеро, тим воно глибше. 3. Я зробив тільки те, що всякий інший зробив би на моєму місці.*

181. *Молодь ... на неї; допомагають їй; ненавидів панів; військо почало; побачив у саду ... будинок, який.*

184. *Маємо, дбаємо, плачемо; коле; пройдеш, вернешся, наносить; з'їздиш, замерзнеш; зрубаєш, вдержиш, втаїш, ходить, шкодить, перемелють.*

185. *Боремось, прагнемо, вривається, озиваєшся, іржуть, виростеш, вирушиш, виростуть, стогнеш; бродить, усміхається; сидимо, гомонимо.*

186. *1. Зумієш узятися за діло — і сніг загориться, не зумієш — і олія на спалахне. 2. Слово не горобець, вилетить — не спіймаєш. 3. Ми любимо слухати іноді пристрастей чужих мову бентежну.*

188. Тому що є *застелити* і *заслати, волочити* і *волокти, хропіти* і *хропти, гуркотіти* і *гуркотати, свистіти* і *свистати, ростити* і *рости.*

189. *Борються, побачиш, задивишся, зажуришся; залишиш, прооеш; переборешь; бачиш, гуркоче; гуркотить; бродиш, волочишся.*

191. *Шумлять, біжать; туркоче; регочуть; клекоче, булькотить; ношу, розводжу, чицу, сиплеться, сиджу; виходжу.*

192. Букву *е* вставити лише в дієсловах: *купатиметься, умиватиметься; пливтимете, милуватиметься, пливтимете, шукатимемо; будемо.*

195. *Бережіть, горіть, боріться, єднайте; ударьмо, розпалімо, йди, твори прослав; поганьбімо; дивіться, одводьте, вір, жди; зроби, забудь.*

197. *Зів'ялих, зчорніле, перестиглого, дихаючі, прибуваючих, палаючих, змарнілі, занімілому.*

198. *1. Відомо, що всі здібності, якими людина відрізняється від тварини, розвинулись і далі розвиваються в процесі праці. 2. Вслухайтесь у далекий рокітливий гул. 3. Ми з ним лежимо на піску біля велетенського каменя, відірваного від рідної гори, одягнутого тінню, порослого мохом. 4. Снігур, відбившись від зграї, сидить на вільшині, червоний, поважний, як генерал.*

199. I. *В'їжджений, сходжені, кошена, натомлена, розпалена, зосереджеником, скривдженого, оновленій.* II. *Наповнена, розбрунькованих, збуджені, натрудженим, вимощеному, в'їждженою, обсадженою, спущений.*

200. *1. Усе, пов'язане із залізницею, досі овіяне для мене поезією мандрів. 2. Тим часом перед очима подорожан розстилалась уже широка, безкрая рівнина перехоплена пасмом пагорків. 3. Понівечені з переламаними, потрощеними, зрізаними стовбурами й обгорілими кронами зрідка стирчали групами на схилі. 4. Відчинений балкон, спалений квітник морозом, побляклий сад спустошений дощами.*

201. Заміна неможлива в реченнях 3 і 6.

202. *Стріваючи, розцвітаючи, загорнувшись, виплутавшись, затихаючи, струсивши, зігнавши, прим'явши, налякавши, будучи, йдучи.*

203. *Вітаючи, тремтячі, дихаючі, простуючи, жовтіючі, червоніючі, затьмарюючи.*

204. *...— то, сходячись на «вулицю», співають...; ...недбало похитуючись; Проходячи біля хати, він...; Виспівуючи йде... . Почувши пісню...; ...голос, виходячи з хати.*

205. *1. Я лежав на дивані, втупивши очі в стелю й заклавши руки за голову. 2. Вийшовши за ворота, ми повернули праворуч і побрели не поспішаючи м'якою, вкритою пилом дорогою. 3. Степом уздовж і впоперек, спотикаючись та підстрибуючи, побігли перекотиполя.*

207. *1. По-новому, по-іншому, віддавна, по-моєму, по-пустому, щоденно вогненно, юно, подовгу, по глибокому. II. Здалеку, по-осінньому, по-вовчи*

по-моєму, неждано-негадано, попросту, по-домашньому, по своєму, замолоду, по заячому.

209. Окремо: *1) у сні; по волі буяти; і на силу; 2) у день пекучий; на мить, на горі тій; 3) й на вікі; по волі давно; прийшов на пам'ять; на гору.* Решта — разом.

210. Окремо: *по двоє, на потім, до завтра.* Через дефіс: *по-перше, по-друге.* Решта — разом.

212. *Один на один, з давніх-давен, врешті-решт, з діда-прадіда, де-не-де, чимшвидше, праворуч, раз у раз, вранці-рано, якраз.*

214. З буквою *і: опівночі.*

215. *Назад, з давніх-давен, вперше, тільки, на горі, раз у раз, пошепки, по високому, по-нашому, по-донбасівському.*

218. Через дефіс: *із-за, з-поза, з-під:* окремо: *під час.*

219. *...утрьох в одній, у трьох кімнатах; на горі росте, нагорі над нами; по своєму розумінню, по-своєму, і ми; в бік річки, вбік із стежки; в глиб лісу, вглиб і скоро.*

221. Разом: *відтепер, прибережний, згори;* через дефіс: *по-різному промовляє.* Решта — окремо.

222. *1.* ***Морем*** *хвиля йшла, і піна, облизуючи борти, відразу танула (розтавала). 2. Чути, як зітхають коні, тужачи за привіллям степів. 3.* ***Вечорами*** *доктор залишався сам. 4.* ***За шумом*** *навальної зливи нічого не було чути. 5.* ***До*** *Севастополя вони приїхали тільки о восьмій годині вечора. 6. Баржі* ***коло*** *(біля) берега почорніли від сирості. 7.* ***Завдяки*** *батькові я й сестри знаємо французьку, німецьку та англійську мови. 8.* ***Незважаючи на*** *такий пізній час, у лісі ще можна було бачити де-не-де перелітних і неперелітних птахів.*

224. Окремо: *коли б, хоч би, дарма що;* через дефіс: *якби-то.*

225. Див. § 82, п. 1.

226. Разом: *якби,* ***тож*** *блискавки,* ***щоб*** *вільно,* ***щоб*** *вітер;* решта — окремо.

228. *I.* Через дефіс: *до чого-небудь, хто-небудь, тільки-но;* разом: *щодня, щогодини, нічого. II.* Через дефіс: *вічне-бо, все-таки, хтозна-відкіля;* разом *ніщо, щоднини. III.* Через дефіс: *колись-то, як-небудь, будь-коли, ти-но, не дуже-то;* разом: *щодня, щоночі, абияка, нічого втрачать.* Решта — окремо.

229. І разом, і окремо *не* можна написати лише в другому реченні.

230. *I.* Окремо: *не просто, не словникові, не сліпа, не ліпший, не розумніший;* решта — разом. *II.* Окремо: *не повинні, не марно, не безліч, не видно;* решта — разом.

232. Разом: *1) непокоїлись, творчості немає, ненавиджу; 2) немає сліпоти, незчувся, непокоїв, недомірював, недоважував; 3) немає пісні, неміряним, недоїла, недоспала, недолюблювала.*

233. Разом: *кудкудак, кукуріку, овва;* окремо: *на добраніч, будь ласка;* решта — через дефіс.

237. Усього членів у реченнях: *1*—8 (+ вставне слово і сполучник); *2*—8, *3*—8 (+ сполучник); *4*—2 (+ сполучник); *5*—4; *6*—6; *7*—5 (+ звертання і сполучник); *8*—3 (+ звертання).

238. *1 — хто, той; 2 — я, що; 3 — кожний із нас, що; 4 — мчати, вітер; 5 — «ура»; 6 — майже три роки; 7 — кохати; 8* — нема підмета.

239. *1 — єдиний, не втомлюється, живі, треба поспішати; 2 — нема, перемогти; 3 — наче дім була; 4 — чи ж можна забуть, шуміли; 5 — як небо; 6 — це таки щастя; 7 — стала здаватися непевною; 8 — лежить незасіяна* (тобто: *є незасіяна*), *пересихає.*

240. *1 — хто не знає, той не вартий; 2 — можна вибирати, вибрати не можна; 3 — я син, що* [земля] *родить; 4 — треба було розуміти, мова багата й гарна, яка* [мова] *виплекана, яка* [мова] *живиться, що* [джерела] *не замулюються; 5 — не зупиняйтеся, ти прекрасна; 6 — хто працює і знає, життя буде змістовне і повноцінне; 7 — човни, згорнуто (вітрила* — не підмет, бо відповідає на питання к о г о? щ о?); *8 — метушня притаманна, галас властивий.*

242. Коми після слів: *1 — вставай, живий, повстала; 2 — там, імлисті; 3 — чисте, видно; 4 — дощ, тепло; 5 — сад; 6 — приємно, яблуко, думали, кисле; 7 — тихо; 8 — гарна.*

243. Коли після слів: *1 — пливеш, мила; 2 — клени, голі, стоять; 3 — гір, долинами; 4 — скелі, кручами; 5 — верби, Дінцем; 6 — піснею, кохані; 7 — любив, лугу, дивитися, лежачи; 8 — восени, вирій.*

244. *1*—321, 1212. *2*.—211, 2211. *3*—112. 1) 1211; 2) 1221. *4*—112. 1) 1211; 2) 2221. *5*—111, 1212. *6*—212. 1) 2121; 2) 1211. *7*—111. 1212. *8*—112. 1) 2211; 2) 2211.

245. *1*—211. 2212. *2*.— 111. 2211. *3*—111. 2211. *4*—112. 1) 2211; 2) 1211. *5*—112. 1) 2212. *6*—112. 1) 2111; 2) 2211. *7*—112. 1) 2111; 2) 2122. *8*—112. 1) 1111; 2) 2111.

248. Тире можна поставити в усіх реченнях, зокрема після слів: *1 — тебе; 2 — геніальності; 3 — хлопцям; 4 — сили; 5 — краще; 6 — людина.* Проте воно не обов'язкове в реченнях 1, 6.

249. Тире *1, 3, 4* (після *спів*), *8*; допускається також: *5* (після *вістрі*). Коми ставити не можна.

251. В лапки взяти: *6 — «Некрасов»;* окремо: *4 — берізкою;* решта — через дефіс

252. Коми після слів: *1 — сонце, весна; 5 — червоні, білі; 7 — рідної, юначе; 8 — досягають, жаль.*

253. Коми після слів: *1) 3 — сірі; 4 — болючі; 7 — темних;* допускається також: *6 — товстих; 2) 2 — смуглява; 4 — чорною; 5 — сірі, спокійні; 6 — довгообраза, білолиця; 7 — високий, руці, широкому; 8 — смугляве.*

254. Коми після слів: *2 — двоповерхова; 3 — горять, сині, зелені, бузкові, 6 — великого; 7 — садків, стріх; 8 — тужно, мокрі.*

255. *1 — вміє не тільки; 2 — шанує свою матір, піклується про неї, допомогає їй; 3 — і висловила свій; 4 — і люди, і різні; 5 — нас бути чесними; 6 — письменники не тільки писали; 7 — його тему і засоби, які використовує автор; 8 — на вулицях, площах і в парках.*

256. Сполучник *і* в цих реченнях одиничний: *1 — люблю і чую, шум і шепіт, 2 — періщив і (не переставав і не зменшувався).*

257. Коми після слів: *2 — виходь, земними, візьми; 3 — і йдем, вогні, блиск; 4 — єдиним, дивом; 5 — млява; 6 — любові, дружби; 7 — будні, радість; 2) 2 — дає, милує, нищить, палить; 3 — вухатій; 4 — чужим; 8 — пироги, наїдки; 3) 3 — береги, домочки, садочки, люди, отари, луки; 4 — лани; 7 — лугами, берегами, нетрями, ярами, степами.*

258. Тире після слів: *1 — вітер; 3 — зруйнована; 4 — хатами; 7 — хвилину* (а можна й кому); *3 — місту* (а можна й нічого не ставити); коми: *2 — ринуть, ридають; 5 — випадків, казок; 8 — небо.*

259. Двокрапки після слів: *3 — навколо; 4 — співає; 5 — болю; 8 — природи;* тире: *1 — папері; 3 — люди; 6 — повітря;* коми: *2 — лан; 3 — дерева, птахи, весняної, пружної; 4 — щебече, свистить, тьохкає; 5 — дитинство, розлука; 6 — земля, вода, 7 — квітки, трави, кучеряві; 8 — птахів, звірів, садів.*

260. Тире після слів: *1 — слова́, сло́ва* [*103.2*]; *2 — школи* [*108.1*]; *3 — ліс* [*102.1*]. Двокрапка: *2 — новизною* [*108.1*]; *6 — звузилось* [*108.1*]. Коми: *1 — безсмертна* [*106.2*]; *2 — будинки, посадки, вулиці, газони, квіти* [*107.1*]; *3 — інеї* [*107.1*], *крихкому* [*106.3*]; *4 — левади, перелiски* [*107.1*]; *6 — дорога, городи, березі* [*107.1*]; *7 — сірі* [*106.3*]; *8 — радості* [*107.1*]. ***Коми не потрібні після слів:*** *5 — городи* [*107.2*]; *7 — світ* [*105.2*]; *8 — сьогодні* [*103.1*].

262. Коми після слів: *1) 1 — там, горами, тут, міжгір'я; 4 — внизу, верболозу; 5 — сьогодні, іскристий; 7 — квіти, аспараґуси; 8 — фортецю; 2) 2 — річкою, лісом; 3 — тут; 4 — віддалеки, села; 5 — оформлення, мелодії; 6 — билиця; 7 — хатині, раю.*

263. Коми після слів: *1) 1 — прості; 2 — мовчазні; 3 — що, події; 4 — і, просячи; 5 — троянці, поодпихавши; 6 — і, прощаючись; 7 — що, вікно; 8 — і, коліс; 2) 1 — і, співаючи; 2 — і, звиваючись; 3 — час, водою; 4 — і, ноги; 5 — і, ластівку; 6 — як, галузок; 7 — а, захопившись; 8 — а, грозу.*

264. Коми після слів: *2 — міжгір'ях, вночі, 3 — міст, перегорівши; 4 — рань; 5 — приймає; 6 — Чіпка, людям; 7 — Микола, лану; 8* — після *погас* можна ставити і не ставити кому.

265. Коми після слів: *1) 1 — дерзань, зважених; 3 — присплять, лукаві, її, окраденую; 6 — громовицею; 7 — пилюки, конем; 2) 1 — любові; 2 — мурі, прекрасний; 4 — вітрами; 6 — поля, сну; 7 — і, подібні; 8 — і, концертом; 3) 1 — світ, прекрасний; 3 — гори; 5 — хата, чепурна; 6 — кусень; 7 — мелодії; 8 — світлом* (обставинний відтінок).

266. *1. Напоєна степовими пахощами тепла ніч пропливала...* Або: *Над Асканією пропливала напоєна... 2. ...бовваніє тичка з соняшничини, похилена вітром.*

Або: *...лише де-не-де, похилена вітром, бовваніє... 3. В небі, заволоченому хмарами, не вгледіти... 4. ...стоять загорнені в сутінь дерева. 5. Густо посіяні, по-літньому веселі, в небі,..* Або: *...мерехтіли зорі, густо посіяні, по-літньому веселі. 6. ...невеликий луг, густо зацвічений білою ромашкою. 7. Шумить одягнений у хвою дрімучий...*

267. Коми після слів: *4 — неї* (можна й тире); *6 — знав; 7 — постинали, царів* (можна й тире); тире: *1 — людина; 2 — світ; 3 — батько; 5 — я, миру.*

268. Коми після слів: *1 — городі* [*113.2*]; *2 — Дніпро, розлитий* [*113.2*]; *3 — Моринцях, краю* [*109.1*], *хата* [*113.2*]; *4 — раєм* [*114.1*]; *5 — і, куряву* [*111.1*]; *7 — і, нього* [*110.0*]. Коми не потрібні після слів: *4 — гаї* [*105.2; 106,5; 112.3*]; *5 — череда* [*106.1*]; *6 — димок* [*112.3*], *землі* [*112.1*] *вогнищ* [*105.2*]; *8 — озеро* [*112.4*].

270. Коми після слів: *1) 1 — тебе; 2 — вір; 3 — агей, поети; 4 — зачерпнімо, друзі; 5 — лети, пісне; 7 — розлягайся, сійся, зерно; 8 — зеленійте, лужечки, і, орли, розливайтесь, бережечки; 2) 1 — дзвени, крилата; 2 — народе; 3 — тобі, моя; 4 — тобі, Вітчизно; 5 — володієте, потоки, ви, хмари, ти; 6 — ж; 7 — стелись, тумане, шуміть, тополі, ви; 8 — прощайте, села.*

272. Коми після слів: *1) 1 — мабуть, може; 2 — можна, кажуть; 4 — і, може; 6 — справді; 7 — чого, власне* (але якщо *власне* сприйняти в значенні «саме», то виділяти його не треба), *та, певне; 8 — жаль; 2) 1 — та, мабуть; 2 — здається; 3 — виходить; 4 — та, знай; 5 — може; 6 — як, буває; 7 — побратався, нарешті* (але якщо *нарешті* сприйняти в значенні «після всього», то виділяти його не треба); *8 — а, навпаки.*

273. Дужки після слів: *1 — дітьми, голі* (кома залишається за дужкою); *3 — одинокий, найшов; 5 — бувальщин, надивився* (кома залишається за дужкою); *6 — подививсь, чоловічне!* і після другої дужки поставити кому (можна й виділити тире); тире: *2 — Ярема, глянуть; 4 — садок, снігу* (кома залишається перед тире); можна вжити й дужки, але тоді треба викинути кому після *снігу.*

274. Коми після слів: *1) 1 — о; 2 — гей; 4 — о; 5 — так; 7 — ах; 2) 1 — ох;* 3 — можна ставити після *о; 4 — ох* (можна і не ставити); *6 — ні, 8 — ні, ні;* за допомогою тире обох боків виділити *1) 6 — гай! ; 2) 7 — ку-ку! ку-ку!*

276. Коми після слів: *1) 1 — тут, брати; 2 — слова; 3 — здається, красний; 4 — спеки; 5 — заходило, золотом; 6 — дуби, озером; 7 — погас; 8 — зорі; 2) 1 — той никне, пісня; 2 — тремтить, відчуваєш; 3 — те; 4 — вставай; 5 — тиша, чути; 6 — любистком; 7 — горою; 8 — блискавка.*

277. *1* — перше *і* з'єднує однорідні присудки *тремтить* і *ронить; 2* — друге *й* теж з'єднує однорідні присудки *лине й співає; 3* — речення складається з трьох простих речень (гребелька ж не може крилами махати).

278. Коми після слів: *1) 1 — ліси, небокраї; 2 — і, мати, квітник; 3 — знай, тут, ранить; 4 — той, кленові, ростить, любові; 5 — супокою, такою; 6 — висоти, думай; 7 — зусиль, ліпше, відстале, йому; 8 — зрозуміли, працюватимуть; 2) 1 — одна, батьківщини; 2 — стає; 3 — моряками, хутчіше; 4 — той, мови; 5 — голосах, здається; 6 — убогу; 7 — край; 8 — життя; 3) 1 — усе, заважає; 2 — поле, глядач, моментів; 3 — навчить; 4 — багато, дбайте; 5 — люблю; 6 — чув; 7 — одежу, і, горбок; 8 — хліб, дощі.*

279. Коми після слів: *2 — може; 6 — знав, солов'я; 7 — домі; 8 — діти, щасливі;* тире після слів: *1 — чулі; 3 — поет; 4 — труді; 5 — підносить; 8 — сміються.*

280. Перше *як* приєднує присудок до підмета, наступні — підрядне речення (порівняльний зворот).

281. Коми після слів: *1) 2 — океан; 3 — бездонна, що, океан; 4 — Україну, сонце, любіть; 5 — землею, зрива; 6 — землі, той; 7 — люди, соти; 8 — куль, мін; 2) 2 — збудились, лине, птах; 3 — і, сльози; 4 — збираю, зриваю, цвіт,* тире після *світу; 5 — слово, камінь; 6 — серця, лилися, млява, душі; 8 — неволя, чад.*

282. Треба відкинути: *1 — коли ... то; 2 — бо; 3 — а; 4 — якщо ... то; 5 — коли ... то; 6 — а; 7 — бо коли ... то; 8 — бо.* Тире поставити в реченнях 1, 3, 4, 5, 6, 7 (після *вилетить*); двокрапку — в 2, 7 (після *горобець*), 8.

283. *I.* Коми поставити в реченнях 1, 2, 3, 7, 8 (після *за тим*); двокрапку — в 5, 6, 8 (після *правило*); тире — в 4. *II.* Коми — в 5, 7, 8; двокрапку — в 1, 3, 6; тире в 2, 4, 8.

285. Слова автора виділити так: кома й тире після слів: *1 — Батьківщино; 2 — варте, Максим; 3 — добро, мати; 4 — натхнення»; 8 — людині;* крапка і тире:

1 — кого; 8 — простору; тире: *7 — лишіться!;* двокрапка; *5 — мати; 6 — тоді; 7 — почуттям.*

286. *1 — ... щоб той віддав йому ... 2 — ...що він же йому ... 3 — ...чого він плаче. 4 — чи я знаю ... наймиліше. 5 — ... що є в нього дочка Маруся і що це вона його ... 6 — ... що він такий ... та його загадки ... 7 — ... щоб його дочка ... виткала ... .*

287. *1 — ... який «що день божий ...» народові-Прометеєві. 2 — ... народу-Прометея «знову ... 3 — ... що вони люблять «на братові ...;* або *... говорить: «Ви любите ... 4 — ... Устини, вона її «й щипає, і штирхає, і гребінцем ... скородить ...» 5 — ...застеріг: «Годі ...» 6 — ... про те, що прийде час і народ український «огнистим видом» засяє «у народів ...».*

288. *I.* Коли після слів: *1 — розквітай, краю [115.1], веснами [107.1], руками, чесними [113.2]; 2 — сади, долини, гори, ріки [107.1], гаїв [115.1, 2], свята [106.2], Україно [113.2]; 3 — хвиля [122.1]; борти [120.1], коли, путь [111.1], комбайни, важкі [122.1]; 4 — біле [106.3], згори [120.1]; 5 — там, степу [109.1], дороги, мечі [122.1], неспинний, остроги [111.1]; 6 — тече, часу [111.1], є, одначе [116.1], таке [120.1], неминущим, вічним, предків [107.1].* Коми не потрібні після слів: *1 — яблунь, пшениць [107.2]; 4 — світло [103.1], земля [103.1]; 6 — і* (перед *хоча*) *[120.4], бутті [120.2], берегти, святиню, майбутньому [122.4], святиню [107.2].*

II. Коми після слів: *1 — мене [120.1], моїй [120.1], тебе, ненько [115.1]; 2 — німий, мати [115.2], загримів [111.1]; 3 — ми, жаль [116.3], розуміли, народу [120.1], розливалось [107.1]; 4 — той, її [120.1], рідної [106.2]; 5 — тебе, книг [115.2], світильники, твою [107.1]; 6 — хороше, дивно [107.1], мені, малому [113.1], світі [120.1], зорі, люди, вогники [107.1].* Коми не потрібні після слів: *2 — о [115.4], гармати [107.2]; 4 — мови [107.2]; 5 — сонця [107.2].*

289. Коми після слів: *1 — все, душа [120.1], небес, трав [107.1], струмок, радіє [120.1], путь [111.1]; 2 — чисте [106.3], довго [120.1]; 3 — бачив, окрас [107.1], такої [122.1]; 4 — подвійна радість [123.1]; 6 — хлібом* (можна й двокрапку або тире) *[123.1, 2, 3], ласкавій, бувало [116.2]; 7 — співці, ви, вчені [115.2], вгадуйте [123.1], шукайте [120.1].* Крапка з комою: *2 — небо [123.1].* Тире: *1 — радіє [108.1]; ворон [121.1]; 4 — поділена радість, горе [103.2]; 6 — святий!» [124.2]; 7 — пам'ятник [123.3].* Двокрапка: *1 — володіє [108.1]; 3 — гарячим [123.2]; 4 — говориться [123.2]; 5 — сказав [123.2]; наймення [123.2].* Взяти в лапки: *6 — «Не ... святий!» [124.1].* Коми не потрібні після слів: *2 — лунке [112.1]; 5 — люди [103.1]; 7 — цар, і [120.2].*

ЗМІСТ

Як користуватися посібником 3

I. ФОНЕТИКА І ПРАВОПИС

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОПИСУ

§ 1. Алфавіт 6
§ 2. Принципи українського правопису 7
§ 3. Співвідношення між звуками і буквами 8
§ 4. Значущі частини слова 9
§ 5. Українські та іншомовні слова 11
§ 6. Вживання великої букви 13
§ 7. Правила переносу частин слова 15

ПРАВОПИС ПРИГОЛОСНИХ

§ 8. Класифікація приголосних 17

Розрізнення приголосних за дзвінкістю і глухістю

§ 9. Правопис дзвінких та глухих приголосних 19
§ 10. Правопис приголосних у кінці префіксів 20

Зміни приголосних

§ 11. Чергування приголосних 23
§ 12. Зміни приголосних при додаванні суфіксів *-ськ(ий) -ств(о)* 24
§ 13. Уподібнення приголосних за місцем творення 27
§ 14. Спрощення в групах приголосних 29

Вживання м'якого знака і апострофа

§ 15. Тверді і м'які приголосні 32
§ 16. Вживання м'якого знака 33
§ 17. Вживання апострофа 37
§ 18. М'який знак і апостроф в іншомовних словах 39

Подвоєння букв

§ 19. Подовжені приголосні і позначення їх 42
§ 20. Подовжені м'які приголосні 42
§ 21. Подвоєння букв внаслідок збігу 45
§ 22. Написання *нн* у прикметниках і похідних словах 46
§ 23. Подвоєння букв в іншомовних словах 48

ПРАВОПИС ГОЛОСНИХ

§ 24. Творення і вимова голосних 50

Розрізнення *е* та *и*

§ 25. Чергування *е* з *и* 51
§ 26. Правопис ненаголошених *е* та *и* (загальні правила) 52
§ 27. Ненаголошені *е* та *и* в префіксах 54
§ 28. Ненаголошені *е* та *и* в суфіксах 56

Розрізнення *і* та *и*

§ 29. Чергування *і* з іншими голосними 59
§ 30. Правопис *і* та *и* в основах українських слів (загальні правила) . . . 60

§ 31. Правопис *і* та *и* у префіксах українських слів 63
§ 32. Правопис *і* та *и* в суфіксах українських слів 64
§ 33. Правопис *і* та *и* в основах іншомовних слів 66

Розрізнення інших голосних

§ 34. Правопис *о* та *а* 69
§ 35. Правопис *о* та *у* 71
§ 36. Чергування *е* з *о* після шиплячих та *й* 72
§ 37. Передача російських власних назв українською мовою 73

МИЛОЗВУЧНІСТЬ МОВИ

§ 38. Основні закони милозвучності української мови 76
§ 39. Фонетичні засоби милозвучності мови 77
§ 40. Деякі художні засоби милозвучності мови 79

II. МОРФОЛОГІЯ І ПРАВОПИС

БУДОВА СЛОВА І ПРАВОПИС

§ 41. Прості, складні і складені слова 81
§ 42. Принципи правопису значущих частин слова 81
§ 43. Творення і правопис складних слів 82
§ 44. Правопис слів із частинами *напів-* і *пів-* 85
§ 45. Правопис складноскорочених слів і графічних скорочень 86

ЗМІНЮВАНІ ІМЕННІ ЧАСТИНИ МОВИ

§ 46. Загальна характеристика змінюваних іменних частин мови 8

Іменник

§ 47. Поділ іменників на відміни та групи 8
§ 48. Відмінкові закінчення іменників 91
§ 49. Правопис *і* та *и* в закінченнях іменників 95
§ 50. Правопис *о* та *е*, *а* та *я*, *у* та *ю* в закінченнях іменників 98
§ 51. Закінчення іменників II відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини 100
§ 52. Закінчення іменників II відміни в родовому відмінку множини . . . 103
§ 53. Особливості правопису закінчень іменників II відміни в інших відмінках 104
§ 54. Правопис іменників III відміни в орудному відмінку однини 106
§ 55. Творення і правопис імен по батькові 107

Прикметник

§ 56. Відмінкові закінчення прикметників 108
§ 57. Правопис *и* та *і* в закінченнях прикметників 109
§ 58. Інші особливості правопису відмінкових закінчень прикметників . . 111
§ 59. Інші частини мови, що відмінюються, як прикметники 113
§ 60. Творення і правопис вищого ступеня порівняння прикметників 113
§ 61. Творення і правопис присвійних прикметників 116

Числівник

§ 62. Правопис відмінкових форм числівників 118
§ 63. Правопис складних числівників і відчислівникових складних слів . . 120
§ 64. Зв'язок числівників з іменниками 122

Займенник

§ 65. Відмінювання і правопис займенників 123
§ 66. Вживання займенників 126

Дієслово та його форми

§ 67. Загальна характеристика дієслівних форм 127
§ 68. Неозначена форма дієслова. Минулий час. Умовний спосіб 128

Особові форми дієслова

§ 69. Правопис закінчень дієслів у теперішньому і простому майбутньому часах . . . 129
§ 70. Визначення дієвідміни дієслова за його неозначеною формою . . . 132
§ 71. Чергування приголосних у дієсловах . . . 133
§ 72. Складний і складений майбутні часи . . . 135
§ 73. Наказовий спосіб . . . 136

Неособові форми дієслова

§ 74. Активні дієприкметники . . . 138
§ 75. Пасивні дієприкметники . . . 140
§ 76. Безособова форма на *-но, -то* . . . 142
§ 77. Творення і вживання дієприслівників . . . 142

НЕЗМІНЮВАНІ ЧАСТИНИ МОВИ

§ 78. Загальна характеристика незмінюваних частин мови . . . 145

Прислівник

§ 79. Правопис прислівників, утворених від прикметників . . . 146
§ 80. Правопис прислівників, утворенних поєднанням прийменника з іменником . . . 148
§ 81. Правопис прислівників, утворених від числівників та прислівників . . . 150
§ 82. Правопис складних і складених прислівників . . . 151
§ 83. Правопис *і* та *и* в кінці прислівників . . . 153

Службові частини мови та вигук

§ 84. Правопис прийменників . . . 155
§ 85. Розрізнення прийменників і префіксів . . . 156
§ 86. Вживання прийменників . . . 159
§ 87. Правопис сполучників . . . 161
§ 88. Розрізнення сполучників та інших частин мови . . . 163
§ 89. Правопис часток . . . 164
§ 90. Правопис *не* з іменними частинами мови та прислівником . . . 167
§ 91. Правопис *не* з дієсловом . . . 169
§ 92. Правопис вигуків . . . 172

III. СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО РЕЧЕННЯ ТА РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ

§ 93. Речення. Виділення його на письмі . . . 174

Будова речення

§ 94. Найменші складові частини речення . . . 175
§ 95. Підмет . . . 176
§ 96. Присудок . . . 178
§ 97. Другорядні члени речення . . . 180
§ 98. Групи слів у реченні . . . 182
§ 99. Типи речень . . . 183

Розділові знаки (загальна характеристика)

§ 100. Інтонація і розділові знаки в реченні. Кома . . . 186
§ 101. Інші розділові знаки . . . 187

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

§ 102. Тире в простому неускладненому реченні . . . 189
§ 103. Розділові знаки між групою підмета і групою присудка . . . 190
§ 104. Розділові знаки при непоширених прикладках . . . 191
§ 105. Зв'язок між словами і коми в простому реченні . . . 192

Однорідні члени речення

§ 106. Поняття про однорідні члени речення 195
§ 107. Розділові знаки між однорідними членами речення 199
§ 108. Узагальнюючі слова і розділові знаки при них 202

Відокремлені члени речення

§ 109. Відокремлені уточнюючі члени речення 205
§ 110. Відокремлення додатків 207
§ 111. Відокремлення обставин 207
§ 112. Невідокремлені означення 209
§ 113. Відокремлені означення 210
§ 114. Відокремлення прикладок 213

Слова, синтаксично не пов'язані з членами речення (внесення)

§ 115. Звертання 215
§ 116. Вставні слова і речення 217
§ 117. Вставлені слова і речення 220
§ 118. Слова-речення та вигуки 222

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 119. Загальна характеристика складних речень 224
§ 120. Кома в складносурядному і складнопідрядному реченнях 226
§ 121. Інші розділові знаки в складносурядному і складнопідрядному реченнях 228
§ 122. Порівняльні звороти 229
§ 123. Розділові знаки в складному безсполучниковому реченні 231

ПРЯМА МОВА І ЦИТАТИ

§ 124. Пряма мова і розділові знаки при ній 235
§ 125. Передача прямої мови непрямою 236
§ 126. Цитати 237

Відповіді до вправ 242

Ющук І. П.

Практикум з правопису української мови.— 4-те вид.— К: Освіта, 2000.— 254 с.

ISBN 966-04-0078-0.

Посібник оптимально поєднує теоретичні положення і практичні завдання, що сприяє вдосконаленню правописних навичок учнів. Ілюстративно-текстовий матеріал характеризується пізнавальністю, виховною й естетичною функціями слова.

Посібник може бути використаний учителем для організації індивідуальної та групової роботи як на уроках, так і вдома, а також для самостійної роботи учнів старших класів, абітурієнтів, студентів.

ББК 81.2Ук